

INISTITIYUUTII LEENJII OGEESSOTA QAAMOLEE HAQAA FI QORANNOO SEERAADH OROMIYAA

HEERAA FI GAHEE QAAMOLEE HAQAA

(LEENJII HOJII DURAA YEROO DHEERAA)

QOPHEESSITOONNI:

1. FEDHASAA MANGASHAA
2. ABDII ASAFFAA

GULAALTONNI:-

1. ABDII GURMEESSA
2. KABBABEWU BIRHAANUU
3. GEETUU GADDAFAA

	Fuula
Baafata	
Gabaajeewan.....	iv
Seensa	1
Kaayyoo Leenjichaa.....	3
BOQONNAA TOKKO	4
1. Heera akka Waliigalaatti.....	4
Seensa	4
1.1. Maalummaa Heera	4
1.2. Amaloota Heeraa.....	9
1.2.1. Heera Akka Seeraatti	10
1.2.2. Heera Akka Hawwaasummaatti.....	12
1.2.3. Heera Akka Siyaasaatti	12
1.3. Barbaachisummaa Heeraa.....	13
1.4. Seenna Dhufaatii Heera Mootummaa, Muuxannoo Biyyoota Biroo	14
1.4.1. Maagnaa Kaartaa (Inglizii)	15
1.4.2. Labsii Bilisummaa Ameerikaa (Ameerikaa).....	16
1.4.3. Labsii Mirga Namaa fi Lammilee (Faransaay)	17
1.4.4. Seenna Heeraa Itoophiyaa.....	18
1.4.4.1. Sirna Gadaa.....	19
1.4.4.2. Fiitahaa Nigist.....	23
1.4.4.3. Bara Mootummaa Hayilassilaasee	23
1.4.4.4. Bara Mootummaa Dargii/EPDRF	24
1.4.4.5. Chaartera Ce'umsaa Yeroo	26
BOQONNAA LAMA	28
2. Qabiyee, Kaayyoo, Wixinee fi Qabxiilee Falmisiisoo Heeraa Itoophiyaa.....	28
Seensa	28
2.1. Adeemsa Wixinee Heeraa Bifa Waliigalaan.....	29
2.2. Adeemsa Wixinee Heera Biyya Keenyaa	33
2.2.1. Kaayyoo Heera Mootummaa Ammaa.....	35
2.2.1.1. Sirna Partii Danuu (<i>Multi-party Politics</i>) diriirsuu	36
2.2.1.2. Qoqqooddi aangoo (<i>Decentralization</i>).....	36
2.2.1.3. Dhaabbata Mirga Namoomaa fi Diimokiraasii hundeessuu	36
2.3. Qabxiilee Falmiisoo HMDFRI (Yeroo Wixinee fi amma)	38

2.3.1.	Heera Mootummaa Diimokiraatawaa Federaalawaa Ripaabiliika Itoophiyaa keewwata 39 (Fotoquu).....	39
2.3.2.	Halluu Alaabaa (HMFDRi Kwt 5).....	41
2.3.3.	Imaammata Lafaa (HMFDRi kwt 40).....	41
2.3.3.1.	<i>Imaammata lafaa bara 1975 fuula dura ture</i>	42
2.3.3.2.	<i>Imaammata Lafaa bara 1975(Bara Mootummaa Dargii) ture</i>	43
2.3.3.3.	<i>Imaammata Lafaa Yeroo ammaa(HMFDRi fi HMNO)</i>	44
2.4.	Hundeffama Sirna Siyasaa (The Polity System)	47
2.4.1.	Hundeffama Sirna Federaalizimii	48
2.4.2.	Uumama (formation) Federaalizimii biyya keenyaa.....	50
2.4.3.	Gosoota Federeeshinii.....	51
2.4.4.	Faayidaa Federaalizimii Itoophiyaaf.....	56
2.5.	Qabiyyeewan(Qajeeltoowwan) Bu'uuraa Heera Mootummaa	60
2.5.1.	Qajeeltoo Birmadummaa Saba, Sablammii fi Uummataa	61
2.5.2.	Qajeeltoo Ol'aantummaa Heeraa	66
2.5.3.	Qajeeltoo Mirgoota Namoomaa fi Diimokiraasii	67
2.5.3.1.	Daangaa (Limitations) Mirgoota Namoomaa fi Diimokiraasii	73
2.5.3.1.1.	Sirna Seera idileen Mirgoota Namoomaa fi Diimokiraasii Daangessuu (Limitations)	73
2.5.3.1.2.	Sirna Seera Idileen Alatti Mirgoota Namoomaa fi Diimokiraasii Daangessuu (Derogation)	74
2.5.3.2.	Dhaabbilee Diimokiraasii.....	76
2.5.4.	Qajeeltoo Adda Bahiinsa Amantaa fi Mootummaa	78
2.5.5.	Qajeeltoo Iftoominaa fi Itti Gaafatamummaa Mootummaa	80
BOQONNAA SADII	82	
3.	Heerummaa fi Qajeeltoowwan Bu'uuraa Heerummaa	82
Seensa	82	
3.1.	Heerummaa	83
3.2.	Qajeeltoowwan Heerummaa (Principles of Constitutionalism)	92
3.2.1.	Birmadummaa / Sovereignty	95
3.2.1.1.	Heera Hundaa ol ta'e tumuu keessatti birmadummaan calaqqisuu.....	99
3.2.1.2.	Yeroo yerootti Bakka Bu'ota Isaanii Filachuu.....	103
3.2.1.3.	Hirmaannaa Kallattii Lammileef Haguuggii Kennuu	104
3.2.2.	Qajeeltoo Adda Bahiinsa Aangoo/separation of power	105
3.2.2.1.	Seera Baaftuu	110

3.2.2.2. Seera Hiiktuu.....	111
3.2.2.3. Seera Raawwachiiftuu.....	115
3.2.3. Qajeeltoo Walitti dhufeenya qaamolee mootummaa sadeen gidduu jiru.....	118
3.2.4. Ol'aantummaa Seeraa/Rule Of Law/	120
3.2.4.1. Daangaa aangoo kaa'uu (limitaiotn of power) fi adeemsa seeraa.....	126
3.2.4.2. Waqixxummaa Seera Duratti	127
3.2.4.3. Seerri yeroo hundumaa raawwatamuu danda'uu	128
3.2.4.4. Manneen murtii jiraachuu	128
3.2.4.5. Seerri ifatti kan beekame ta'uu	128
3.2.5. Bulchiinsa Gaarii akka Qajeeltoo Heerummaatti.....	129
3.2.6. Diiimokraasii.....	131
3.2.6.1. Wal-to'achuu Qaamolee Mootummaa (checks and balance).....	133
3.2.6.2. Aangoo seera baasuu.....	135
3.2.6.3. Aangoo heera hiikuu fi seera hiikuu	137
3.2.6.4. Heera baasuu ykn fooyessuu ykn jijjiiruu.....	146
3.2.6.5. Mootummaa Murtaa'e (limited government).....	150
3.2.6.6. Sirna Filannoo HMFDR.....	151
GUDUNFAA	159
Maddeewwan.....	164
DHIMMOOTA	169
1. Dhimma Saba Silxee	169
2. Dhimma Kadijaa Bashir.....	170

Gabaajeeawan

ADWUI-Adda Diimokiraatawaa Warraqsa Uummatoota Itoophiyaa

CEDAW-Convention on Elimination of All Discrimination Against Women

CRC-Convention on Rights of Child

EU-European Union

HMFDR-Heera Mootummaa Federaalawaa Diimokiraatawaa Ripaabiliika Itoophiyaa

HMNO-Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa

ICCPR-International Convention on Civil and Political Rights

ICESCR-International Convention on Economic, Social and Cultural Rights

ICERD-International Convention on Elimination of Racial Discrimination

Kwt-Keewwata

OAU-Organization of African Union

TGE-Transitional Government of Ethiopia

UDHR-Universal Declaration of Human Rights

UK-United Kingdom

UN-United Nations

USA-United States of America

VAT-Value Added Tax

Seensa

Heerummaa, olaantummaa seeraa, diimokraasii, haqummaa fi misooma yaadonni jedhaman addunyaa yeroo ammaa keessa jirru keessatti kallattii adda addaan ka'anii kan dubbatamaniidha. Yaadota kanneen ilaachisee biyyoonni addunyaa baayyeen isaanii kan irratti dubbatani fi biyyoonni hedduunis yaaddota kana fudhachuun kan hojiirra oolchuuf karoorfatan ta'uu isaanii hubachuun ni dandaa'ama. Yoo xiqaate sadarkaa maqaatti illee qabachuun maqeeffama biyya isaanii fi sirna siyaasaa isaanii keessa yeroo isaan galchan ni mul'ata. Yaaddamoota kanneen keessaa heerummaa, olaantummaa seeraa fi diimokraasiin dhimmoota bu'uuraa ta'uun isaanii beekamtii argateera. Yaada kana kallattiin mormuun ykn hin barbaachisu jechuun fudhatamummaa sirna siyaasaa biyya tokkoo irratti dhiibbaa waan qabaatuuf, biyyoonni hojiirra hin oolchine illee ni barbaachisu jechuun amananii irratti yeroo dubbatan ni mul'ata.¹ Haa ta'u malee, barbaachisummaa yaadota kanneen irratti walamantaan haa jiraatu malee hiikkoon isaaniif kennamuu fi akkaataan hojiirra itti oolan ilaachisee muuxannoon walfakkaataa ta'e jira jechuun hin dandaa'amu.

Yaaddamoota kanneen hubachuuf dhimmi bu'uuraa heera akka ta'e ogeessonni ni kaasu. Fakkeenyaaaf, olaantummaan seeraa ykn diimokiraasiin maal akka ta'e dubbachuuf ykn misooma (guddina) biyya tokkoo kaasuuf ykn haqummaa biyya tokko keessa jiru irratti dubbachuuf inni bu'uuraa heera biyyi tokko qabdu ta'uu hubatamuu qaba. Sababiin isaas, heerri biyya tokkoo seera olaanaa biyyaattii akka ta'eetti kan fudhatamu yoo ta'e, ykn heera diimokraatawaadha jedhamee kan yaadamu yoo ta'e ykn heera misoomawaadha jedhamee kan fudhatamu yoo ta'e, kallattiin imaammataa fi seerota biyyattii keessa jiraniif ka'umsaa fi bu'uura waan ta'eef, dhimma dursamee hubatamuu qabudha. Kana jechuunis, heerri biyya tokkoo imammatootaa fi seerota biyyattiif madda ta'uu irra darbee akka biyyaatti jirenya hawwaasummaa biyyatiif illee akka luuccesituutti kan fudhatamudha.² Kanaaf, akka biyyaatti heerri biyyi tokko qabdu kallattii biyyattiin irra adeemtu murteessuuf dhagaa bu'uuraati jechuudha.

Maalummaa heeraa ilaachisee hubannoontu jiru kan walfakkaatee fi keessummaa kan HMFDRI qabiyyee fi caaseffama amma qabatee jiruun maaliif akka bocame duugduubee isaa fi qabiyyee isaa ilaachisee leenjitoonni abbaa seeraa fi abbaa alangaa ta'uuf adeeman

¹ Maurice Adams, Anne Meuwese, Ernst Hirsch Ballin, ed., - Constitutionalism and the Rule of Law, Bridging Idealism and Realism- (Cambridge University Press, 2017), p.506.

² Maurice Adams, Anne Meuwese, Ernst Hirsch Ballin, p.506.

hubachuun hojii isaaniif dhimma bu'uuraati. Kanaaf, leenjitoonni akka waliigalaatti, hubannoo isaan HMFDRI irratti qaban sirna heerichi tarkaanfachiisu waliin kan walsimu ta'uun barbaachisaa ta'a. Kana jechuunis, lenjitoonni qabiyee heerichaa kan manneen barnootaa olaanoo keessatti kallattii saayinsii isaatiin baratan; kanneen akka qajeeltoowwan heeraa, ramaddii sadarkaa seeraa fi heeraa, akkasumas, olaantummaa heeraa irratti hubannoo qaban cinatti sirna fooyya'iinsaa fi hiikkaa heeraa bif a waliigalaan kaayyoo fi galma heerichaa waliin akkamitti walsimsiisuun hojiitti geeddaruu akka dandaa'an irratti hubannoo waliigalaa akka argataniif kan kaayyeffatedha. Dabalees, adeemsa hojii keessatti heera waliin walqabatee rakkolee isaan mudachuu danda'u hiikuu akkamitti akka dandaa'an hubachiisuuf kan qophaa'edha.

Haala kana irra ka'uun, mojulii kana keessatti saayinsiwwan heeraa fi sirna heeraa waliin walqabatee sadarakaa mana barnoota olaanootti leenjitoonni qaban bu'uureffachuun, iddo tokko tokkottis irra deebi'uu osoo hin barbaachisin leenjiootoonni akka barataniitti tilmaamuun qabxiilee bu'uura ta'an qofa kaasuun, yaadota kana qabatama lafa jiru waliin akkamitti walqabsiisuu akka qaban irratti maree geggeessuun hubannoona akka qabatamu kan akeeku ta'a jechuudha. Kanaaf, leenjitoonni hubannoo duraan qaban irratti keessa deebi'anii yaadachuun yaadota leenjii kana keessatti kaafaman waliin walbira qabuun xiinxaluutu irraa eegama.

Adeemsa leenjii kana keessattis, yaadota addaa heera biyya keenyaati jedhamuun ka'an, kanneen akka seenaa, siyaasa, duudhaa fi hawwaasummaa kaasuun qabatama biyyoota biroo akka fakkeenyaatti ilaaluun xiinxaluu fi mariin gabbisuun yaadota furmaataa kaa'aa adeemuun dhimma dagatamuu hin qabnedha.

Haaluma kanaan, mojuliin leenjii kun akka waliigalaatti boqonnaa sadii qaba. Boqonnaa tokkoffaa jalatti, yaadrimeewan heeraa akka waliigalaatti fi seenaa dhufaatii heeraa biyya keenyaa kaasuun kan ilaallu ta'a. Boqonnaa lammaaffaa jalatti ammoo, HMFDRI wixinee irraa kaasee caasefaama isaa bif a gabaabaan kaasuun kan ilaalamana ta'a. Boqonnaa sadaffaa jalatti ammoo, qajeeltoowwan heerummaa fi heeraa akka addunya fi biyya keenyatti jiran kaafamuun kan ilaalamaniidha.

Kaayyoo Leenjichaa

- Lenjitoonni Hubannaa isaan Heera irratti qaban akka cimu.
- Gahee qaamoleen haqaa heera kabachiisuu keessatti qaban irratti hubannoo cimsachuun dirqamaa isaanii qaamolee kanneen keessatti bahuu akka dandaa'aniif.
- Sirna heeraa biyya keenyaa keessatti walitti dhufeeyaa Heerri MFDRI fi MNO maal akka ta'e hubachuu fi rakkolee kanneen keessatti mudachuu danda'an adda ni baasuu.
- Mul'ataa fi galma HMFDRI hubachuun dirqamaa akka lammii tokkootti irraa eegamuu fi akka miseensa qaamolee haqaa biyyatiitti irraa eegamu ni bahatu.
- Maalummaa heerummaa fi qajeeltoowwan heerummaa waliin walqabatanii jiran irratti hubannoo ni gabbifatu.
- Heerri biyya tokkoo aadaa, siyaasa, qabatamaa fi eenyummaa lammilee biyyattii keessa jiran waliin kan walqabatu ta'uun isaa fi amala addaa heerichi qabu irratti hubannoo ni gabbifatu.

BOQONNAA TOKKO

1. Heera akka Waliigalaatti

Kaayyoo

- ⇒ Mata duree kana booddee leenjitooni maalummaa heera akka waliigalaatti, maalummaa HMFDRD akka biyya keenyaa ni ibsu.
- ⇒ Dhiibbaa hubannaan heera irratti jiru sirna heeraa irratti qabu ni xiinxalu.

Seensa

Heerri biyya tokkoo kan biyya biraan waliin karaa itti wafakkaatuu fi garagar bahu hedduu ni qabaata. Kanaaf, waa'ee sirna seeraa biyya tokkoo dubbachuu dura biyyichi akka biyyaatti heeraa akkamii akka qabu adda baasuu fi heerichi heera akkamii akka ta'e xiinxaluun dhimma dursi kennamuu qabudha. Akka heeraatti biyyi tokko heera isheen qabdu seenaan dhufaatii isaa, haalli qabatamaan heerichi keessatti bocame, hawwaasummaan, seenaan, sirni siyaasaa, dinagdeenii fi kkf waliin hin ilaalamu yoo ta'e, waa'ee heerichaa fakkii guutuu argachuun hin dandaa'amu. Waan ta'eef, waa'ee heeraa sirriitti hubachuuf seenaa dhufaatii heeraa, barbaachisummaa heeraa, heera keessatti wantoota furmaata argachuu qabanii fi haammamatamuu qaban ilaalchisee sakatta'iinsa geggeessuun hubannoo argachuun barbaachisaadha.

1.1. Maalummaa Heera

Gaaffii seeccaatuu (brainstorming)

1. Heera jechuun maal jechuudha? Heera keessatti walitti dhufeenyi mirga waliinii fi mirga dhuunfaa, akkasumas bilisummaa jidduu jiru akkaataa itti ibsamu dhiibbaa inni fidu jiraa?
2. Gaarummaa fi badummaan heeraa maaliin ibsamuu danda'a? ilaalchaa fi hubannoont heera irratti qabnu maaliin dhiibbaan irra gahuu danda'a?
3. Heera ilaalcha siyaasaa, hawwaasumma, hubannoo ykn sadarkaa barumsaa, aadaa fi kkf tiin dhiibbaan osoo irra hin gahin yaaduu dandeenyaa? Dhiibbaa aadaan, duudhaan, ilaalchaa fi baratamni biyya tokko keessa jiru heera irratti qabu maali jettu? Wantoonni akkasii dirqama barreffama heeraa keessatti qabatamuu qabu jettuu?

4. Biyyi tokko heera qabaachuun maaliif barbaachisee?
5. Hiikkoon heeraaf kennamu gahee qaamolee haqaa irratti dhiibbaa inni fidu maali?
Heera keessatti qaamoleen haqaa gahee akkamii taphachuu qabu jettu?

Yeroo ammaa kana, yaadonni heerummaa, bulchiinsa gaarii, kabajamuu mirga namoomaa, dhiphachuu fi bal'achuu dirree siyaasaa, bilisummaa manneen murtii, mirga haqa argachuu, guddina dinagdee, ijaarsa sirna diimokraasi fi kkf. ajandaa guddaa ta'uun yeroo ka'an taajjabuun ni dandaa'ama. Haa ta'u malee, heerummaa waliin walqabatee hubannoo walfakkaataa fi bu'uuraalee walfakkaataa kan hin jirre ta'uun ni hubatama.³ Haala qabatama biyyaa irraa ka'uun yaadonni kun wantoota garaagaraa agarsiisuuf yeroo oolan arguunis baratamaadha. Kanaaf, yaaddama heera jedhu irratti hubannoo walfakkaataa qabaachuun murteessaa ta'a.

Hiikkoon heeraaf kennuuf jechichuma irra yoo kaane jecha afaan Ingiliffaa ‘constitution’ jedhu irraa ka'uun murteessaadha. Innis jecha ‘constitute’ jedhu hiikkoon isaas ijaaruu jechuudha. Kana irraa ka'uun ‘constitution’ jechuun adeemsa ittiin ijaaramu jechuudha. Yaada kana irraa ka'uun heera bifa waliigalaan yeroo ogeessooni hiikan ni mul'ata. Haaluma kanaan, heerri biyya tokkoo mootummmaa fi biyya akka biyyaatti kan hundeessuudha jechuun yeroo gudunfan ni mul'ata. Haa ta'u malee,⁴ yaadni kun yaadota duuchaa hedduu kan of keessatti qabatu ta'uu dagatamuu hin qabu. Dabalataan, guuboo jechootaa *Oxford* jedhamu jecha ‘constitution’ jedhu yeroo hiiku “*a body of fundamental principles or established precedents according to which a state or organization is run*” jechuun hiikeera. Itti dabaluunis, “*it is a decree, ordinance or law*” jechuun ibseera.⁵ Hiikkoon kun kallattii qajeeltoowwan bu'uuraa biyyi tokko ykn dhaabbatni tokko ittiin hoogganamu akka ta'eetti kaasera. Gama biraatiin heerri barreffamaa qofaan osoo hin taane, darbaa dabarsa baratamaan (established precedents) hawwaasa biratti fudhatama argateenis ilaalamuu kan danda'u ta'uu kan agarsiisedha. Akkasumas, heerri akka seeraatti kan fudhatamu ta'uu isaa gosoota isaa tarreessuun kaa'uuf yaaleera.

Gama biraatiin garaagarummaa ‘constitution’ fi ‘constitutional law’ akka jiru hubachuun barbaachisaadha. Garaagarummaa kanas guuboon jechootaa ‘*Black's Law*’ akkanatti kaa'eera; ‘*a constitution implies a fundamental and organic law of a state or a nation, establishing the*

---

³ Ethiopian Federal Judicial Training Center, “Revised-Module-on-Constitution,” n.d., p.7.

⁴ Miiljalee olii

⁵ Catherine Soanes and Angus Stevenson, eds., “Concise Oxford English Dictionary,” Oxford Dictionary (Oxford University Press, n.d.).

conception, character and organization of its government, as well as prescribing the extent of its sovereign power and the manner of its exercise’ jechuun hiikeera. Itti dabaluunis yaaddama ‘constitutional law’ jedhuufis qofaatti adda baasuun hiikkaa itti kenneera. Innis, ‘*constitutional law is a body law driving from a constitution dealing with primarily with government powers, civil rights, and civil liberties*’⁶ jechuun hiikeera. Kunis kan agarsiisu, yaaddamni heera fi seerota heerumma of keessaa qaban jechuun quodduun kan dandaa’amu ta’uu isaati. Kana jechuunis heerri seera akka biyyaatti olaantummaa qabu ykn seerota amala heerummaa qaban ta’ee, heeratti dabaluun seerota bu’uuraan hojii heerichaa hojjetan biroo, kanneen mirgoota bu’uuraa, mirgoota siivilii, bilisummaa dhuunfaa fi aangoo mootummaa ibsanis kan haammatudha. Haa ta’u malee, garaagarummaa kana ibsuun ykn qabatamaan sarara adda ba’iinsa isaanii beekuun rakkisaadha. Yaadicha argisiisufis akka fakkeenyatti kan ka’u, biyya Ameerikaatti, aangoon manni murtii hojii qaamolee biroo keessa deebiin ilaaluu qabu ‘judicial review’ kan jedhamu akka ‘constitutional law’ tti kan fudhatamu yoo ta’u, gama biraan garuu heericha keessatti barreeffamee hin jiru. Akkuma yaada heerichaatti fudhatamuun kan itti hojjetamaa jiru ta’uu isaa hubachuun ni dandaa’ama. Kana jechuun, qajeeltoowwan fi seeronni heeraa hundinuu dirqama heera keessatti argamuu hin qaban jechuudha. Heerri qabiyyeen isaa seerota herummaa qaban irra kan dhifhatu yoo ta’es, yaadrimee bu’uuraa jedhaman hunda kan haammatedha.⁷ Haaluma kana deggeruun, ogeessi biraan tokkos waa’ee heeraa yeroo ibsu; garaagarummaa yaadaa fi qabiyyee isaa keessatti haammamatamuu danda’u ibseera.

‘Constitutional law therefore concerns the struggle between rival contenders for power, the constantly changing relationships between the different governmental institutions and the limits imposed on the government; A constitution is the set of the most important rules that regulate the relations among the different parts of the government of a given country and also the relations between the different parts of the government and the people of the country’⁸

Yaadota bu’uuraa hiikkoo kanaan dhihaatan yoo ilaallu, heera jechuun qajeeltoowwan bu’uuraa caaseffammaa fi kaayyoo mootummaa kaa’u yommuu ta’u, kan inni irratti xiyyeffatus yaadota bu’uuraa ta’an irratti qofa ta’a. Yaadoni gadi fageenyaan ibsamuu qabanis, seerota idileef kan dhiifamanidha. Dabalataan, heerri qajeeltoo kaa’uu qofa osoo hin taane, walitti dhufeinya qaamolee aangoo mootummaa qabachuu barbaadan jidduu jiru maal

---

⁶ Bryan Garner, ed., “Black’s Law Dictionary” (st. Paul: West Group, 1999), P.306-307.

⁷ Tadesse Melaku, Introduction to Constitutional Law, vol. volume 1, n.d., p.29.

⁸ John Alder, General Principles of Constitutional and Administrative Law, fourth edition, Palgrave Law Masters, 2002, p.3-4.

ta'uu akka qabu gam tokkoon kan to'atuu fi gam biraan ammoo qaama mootumaa fi lammilee jidduu jiru maal ta'uu akka qabu sanada to'atudha. Akkasumas, abbootiin aangoo akkamitti akka aangootti dhufanii fi hojii isaanii keessatti itti gaafatatumaa qabaatan sanada kaa'udha. Dhuma irratti, biyya sirna diimokraasii hordoftu keessatti heerri sanada aangoo mootummaa qaamolee mootummaa sadeen dalgeen kan qooduu fi irraan gadeen ammoo qaamolee mootummaa sadarkaa sadarkaan jiraniif qoodu ta'uu hubachuun ni dandaa'ama. Kanaaf, wantoonni hundinuu heera keessatti tarraa'ee xumuramuuf hin danda'u waan ta'eef, seerota heerummaa of keessaa qaban jiraachuun barbaachisaadha.

Yaadota akkasii keessa tokko, heerri hojii mootummaan kan dhufu osoo hin taane, fedhii fi dantaa lammileen sanada ykn waadaa uumamudha jechuun ogeessonni kaasan jiru. Yaada kanas yeroo cimsanitti, uummanni biyya tokkoo walitti dhufuun mootummaa heeraan bulu hundeffata malee mootummaan dursee heera kan baafatu akka hin taane ni kaasu. Mootummaan heera malee jiraatu mootumaa jiraachuuf mirga hin qabnedha jechuun ibsu.⁹ Yaada kana irraa kan hubatamu, mootummaan heeraan durfamuu akka qabudha. Mootummaan qaama heeraan uumamu akka ta'e ni agarsiisa. Mootummaa keessattis, murteen fudhatamu kamiyyu fedhii lammilee biyyattii kan ibsu, akkasumas lammileen biyyattii murtii waliinii kan ittiin murteessan heera.¹⁰ Kun yaaddama heeraa karaa salphaan yeroo ibsamudha. Yaadonni arman olitti kaa'anakkuma jirutti ta'anii, heera malee biyyi hin jiru tureeyii, mootummaan adeemsa keessa heera uumuu ykn akka uumamu yoo taasisehoo fudhatama hin qabuu qeqa kaasuun waan hin oolleef, yaada karaa salphifamee ka'ame ta'uun hubatamuu qaba.¹¹

Yeroo ammaa kana, akkaataa heerri itti hubatamee jiru yoo ilaallu, sanada qajeeltoowwan mootummaan ykn biyyi ittiin geggeeffamtu kan qabu, caaseffamaa fi adeemsa mootummaan ittiin geggeeffamu kan qabu, sanada mirga bu'uuraa lammilee kan tarreessu, sanada gamtokkeen akka feeteen geeddaramuu hin dandeenye ykn akka seerota biroo haala salphaa ta'een geeddaramuu hin dandeenyedha. Seerri biyya tokko keessatti amala akkasii qabuu fi olaanaa ta'e heera jedhamuun beekama. Hiikkoon kun qabiyyee fi amala sanadichaa irraa

---

⁹ Charles Howard McIlwain, - Constitutionalism_ Ancient and Modern, revised edition (Cornell University Press, 1947), p.2.

¹⁰ John Alder, General Principles of Constitutional and Administrative Law, p.3.

¹¹ Not the abstraction of constitution, but plain term constitution jechuun fudhachuu dandeenya. Yaaddamni heera jedhu wantoota kanaan ala hedduu of keessatti qabachuu kan danda'u waan ta'eef.

ka'uun hiikkoo kennamudha.¹² Heera jechuun maal jechuudha kan jedhuuf ogeessi tokko yeroo hiikkoo kenu,

*'A constitution is the set of the most important rules that regulate the relations among the different parts of the government of a given country and also the relations between the different parts of the government and the people of the country.'*¹³

Kana qofaa osoo hin taane, heerri biyya tokko keessa jiru hojii inni hojjetu irraa kaanee yeroo hiiknu, aangoon biyyattii keessa jiru akkaataa sagalee caalmaa lammileen biyyattii barbaadaniin, akkasumas mirga lammilee sageleen xiqqa haala eegeen kan itti geeddaramu meeshaa ittiin bitamudha.¹⁴ Kana jechuun heerri seera biyya tokko keessatti walitti dhufeenyaa mootummaa fi lammilee maal ta'uu akka qabu tarreessu ta'uu isaa agarsiisa. Heerri biyyi tokko mootummaa akkamii qabaachuu akka qabdu fi aangoo mootummaas kan tarreessudha. Qabiyyee fi amalli heeraa biyya biyyatti garaagarummaa guddaa qaba. Kan hubatamuu qabu, heeraaf hiikkoon waaltawaa ta'e fi falmiin hin kaafne jira jechuun hin danda'amu. Kana jechuun garuu hiikkoon hojjechiisu yaaddama kanaaf hin jiru jechuu miti. Hiikkoo seeraa yeroo ilaallu, bu'uuraan wantoonni xiyyeffannoo keessa galuu qaban, eenyuun kennamaa akka jiru, yaadota akkamii keessa ta'uun kennamaa akka jira, biyyoota akkamii kennamaa akka jiruu tilmaama keessa galchuun barbaachisaa akka ta'e hubatamuu qaba. Fakkeenyaaaf, ogeessonni tokko tokko yeroo ibsan; heerri gama tokkoon walitti dhufeenyaa mootummaa fi lammilee kan hoogganu yoo ta'u, gama biraan itti gaafatamummaa mootummaan lammilee biyyattiif qabu kan ibsudha jedhu.¹⁵ Kallattii biraan yoo ilaalam, heera jechuun aangoo mootummaa daangessuu qofaan ilaalamuu akka hin qabne hubachuun ni dandaa'ama jechuudha. Heerri sanada aangoo biyya bulchuu mootummaaf kennuudha.¹⁶ Hikkoo akkanaa jalatti, aangoon mootummaa daangaa kan qabu ta'uun isaa akkuma jirutti ta'ee, kaayyoon heeraa aangoo mootummaa daangessuu qofa osoo hin taane, kennuus kan dabalatudha jechuutu barbaadameetu. Kanaaf, mootummaan aangoo kennameefiin bulchuu danda'uun heera keessatti akka ulaagaa tokkootti ilaalamuu qaba jechuudha. Aangoon mootummaa

---

¹² Elliot Bulmer, "What Is a Constitution? Principles and Practice," International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA), International IDEA Constitution-Building Primer 1, 2nd ed. (2017): p.2.

¹³ King, T. (2000) Does the United Kingdom still have a Constitution? London: Sweet and Maxwell. Cited in John Alder's, General Principles of Constitutional and Administrative Law, p.4.

¹⁴ John Alder, p.3.

¹⁵ Gashaw Ayferam, "Constitution, Constitutionalism and Foundation of Democracy in Ethiopia", no. 1 (2015): p.595.

¹⁶ Tadesse Melaku, Introduction to Constitutional Law, volume 1:p.26.

daanga'aadha jechuun mootummaan akka mootummaatti dirqama isaa ba'uu akka hin dandeenye kan tasisu ta'uu hin qabu.

Hiikkoowwan aramaan olitti kennaman irraa hubachuun akkuma dandaa'amu, heeraaf kallattii siyaasaan fi seeraan hiikkoo kennuun ni dandaa'ama. Hiikkoowwan kana irraas akka safartuutti ulaagaaleen armaan gadii kaasuun ni dandaa'ama.¹⁷

1. Sanada hunda bitu fi seerri biyyattii isaa gadi ta'e,
2. Sanada caaseffama fi hojii dhaabbilee mootummaa tarreessu, qajeeltoowwan siyaasaa, hawwaasummaa fi dinagdee akkasumas mirga lammilee tarreessu,
3. Amantaa uummataa kan qabu (based on widespread public legitimacy)
4. Seerota idlee irraa geeddaruuf adeemsi isaa ulfaataa kan ta'e,
5. Yoo xiqlaate sadarkaa idila-addunyaatti ulagaalee mootummaa diimokraatawwaa kan of keessatti qabate yoo ta'edha.

Walumaagalatti, heera jechuun amaloota armaan olitti ibisine kanneen qabatee eenyummaa fi maalummaa biyya tokko kallattii siyaasaa, dinagdee, hawwaasummaa fi kkf. kan ibsu akka ta'e hubachuun ni dandaa'ama.

Gaaffii Marii

1. Heerri hojii inni hojjetuu fi barbaachisummaa isaa irraa ka'uun, hojiwwan gurguddoo heerri hojetu fi hojjechuu qabu maali jetuu? Maalif?
2. Hojiwwan kun seerota idileen akka hojjetaman ta'uu irraa maaliif heeraan akka haguugaman barbaadame? Yaadni bu'uuraa heericha keessatti haammataman kun kallattiin amala heerri qabu irraan dhiibbaa akkamii geessisu jettu?
3. Qabiyyeen heerri of keessatti qabatee jiru yaaddamaa, fedhii, amantaa fi calanqeetti sonawaa hawwaasichaa hin ta'u taanaan heerichi akka heeraatti itti fufuu rakkisaa ni ta'a. yaada kana waliin itti waliif galtuu? Maaliif? (Can a society be shaped by a constitution? or the society shapes the constitution?)

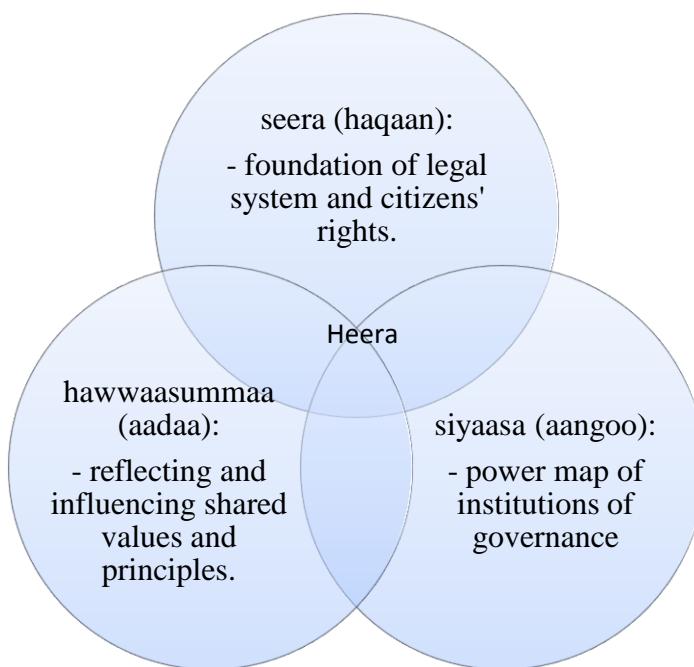
1.2. Amaloota Heeraa

Gama biraatiin heera kallattii amala isaatiin ilaaluun ni dandaa'ama. Isaanis, *kallattii siyaasaan, kallattii hawwaasummaan fi kallattii seeraan* ilaaluun ni dandaa'ama. Kana

---

¹⁷ Bulmer, "What Is a Constitution? Principles and Practice," p.3.

jechuun heerri sanada siyaasaa ykn hawwaasummaa ykn seeraa jedhamee kallattii garaagaraan hiikamuu ni dandaa'a.¹⁸ Kanaaf, hiikkoon heeraaf kallattii siyaasan kennamuu fi kallatti seeraan kennamu, akkasumas kallattii hawwaasummaan kennamu yeroo hundumaa tokko ta'uu dhiisuu danda'a. Qabbiyyeen hiikkoolee kanneen keessa jirus, yeroo hundumaa tokko ta'uu dhiisuu danda'a. Haa ta'u malee, hiikkoon sirrii kennuu kan dandeenyu kallattii sadeen kun hidhamuun kan kennamu ta'uu akka qabu ogeessonni ni kaa'u. kunis, hiikkoon nuti heeraaf laannu amala sadeenuu kan of keessaa qabu ta'uu qaba jechuudha. Kana hin qabu taanaan, qaamni bira a karaa bira a dhimmicha hubachuun fiixee birootti geessuun hiikuun waliigaltee irra gahuun kan hin dandaa'amnedha. Akka fakkeenyatti, fakkii armaan gadii dookumentii Inistiitiyuutii Diimokraasi fi Sirna Filannoo Deggeruu (IDEA) baase irraa kan fudhatame ilaala.

Heerri amaloota sadeen kana of keessatti qabachuun dirqama ta'uu qaba.

1.2.1. Heera Akka Seeraatti

---

¹⁸ Bulmer, p.5.

Heerri aangoor fi haqa walitti qabee kan of keessatti qabatudha. Heerri akka seeraatti yeroo ilaalamu, akkaataa aangoon hojiirra ooluu itti qabu kan tarreessu fi adeemsa isaa kan kaa'udha. Heeri seera ta'uun isaa irraa kan ka'e, tilmaamamummaa aangoor kan eegsisuu fi aangoon garmalee akka hojiirra hin oolleef daangaa kan kaa'udha. Heeri seera ta'us seerota biyya tokko keessa jiran keessa isa olaanaadha. Kanaaf, seeronni biyyattii keesa jiran hundi isaanii ulaagaa akkamii guutuu akka qaban seera tarressudha.

Heera akka seeraatti yoo fudhannee ilaallu, seerri calanqeettii siyaasaa ta'uun isaa kan hin hafne yoo ta'es, seerri siyaasa irraa adda kan isa taasisu keessaa tokko aangoor irraa kan madde ta'uun isaadha. Kana jechuun maddi isaa eenu irraa fi aangoor maaliin akka dhufe bira gahuun kan dandaa'amu ta'uun isaati. Kan inni xiyyeffatus walitti dhufeenyaa qaamolee seera kanaan bitamanii bu'a qabeessa taasisuu irrattidha. Akka seeraatti heera fudhannee yommuu ilaallu, walitti dhufeenyaa mootummaa fi lammilee maal ta'uun akka qabu, mootummaan akka mootummaatti eegumsa lammileef taasisuu qabuu fi daangaa mootummaa irratti seera xiyyeffatu ta'uun isaa hubachuun ni dandaa'ama.¹⁹ Akkaataa kanaan, heera akka seeraatti yeroo ilaalamutti dhimmi dagatamuu hin qabne heerri seera sababa ta'eef qofa akka seerota idilee birootti ilaalamu kan hin qabne ta'uun isaati. Kana jechuunis, heerri seera bu'uuraa biyyattii ta'uun isaa seerota idilee irraa adda isa taasisa.²⁰

Haala kanaan biyya tokko keessatti aangoon heeraa ibsamuu isaa, bu'aa inni fidu inni jalqabaa, biyya tokko keessatti aangoon siyaasaa fi seeraa walabummaa ishee biyya labsatte keessatti sirni ittiin bitamu jiraachuu kan calanqisu ta'a. Lammaffaa irratti, sirni seeraa biyya tokko keessatti akka jiraatuuf dhagaa bu'uuraa ka'a. Sadaffaa irratti, birmadummaan kan lammilee biyyattii ta'uun isaa karaa ittiin ibsamudha. Afraffaa irratti, mirgoonni bu'uuraa fi namoomaa lammilee kan ittiin labsaman waan ta'eef, eegumsi addaa kan ittiin taasifamu ta'uun hubachuun ni dandaa'ama. Kanaafuu, heerri akka seeraa tokkootti dhagaa bu'uuraa biyyi tokko irratti ijaaramtuu fi sirni siyaasaa biyyaa tokkoo ittiin sararamu ta'uun isaa hubachuun ni dndaa'ama. Kana irraa ka'uun heerri seera bu'uuraa biyyi ittiin ijaaramu, ittiin guddatuu fi sirni ittiin ijaaramu jechuun kan dandaa'amudha.

Heera MFDRI keessattis yaadni kun kwt. 9 jalatti calanqisee jira. Bu'uura kanaanis, heerichi seera olaanaa biyyatti akka ta'e labsameera. Murtii fi tarkaanfileen biyyattii keessatti

¹⁹ John Alder, General Principles of Constitutional and Administrative Law, p.4.

²⁰ Blerton SINANI, "A Critical Legal Overview of the Concept of Constitution as the Highest Legal-Political Act of the State in the Light of Constitutional-Juridical Doctrine," n.d., p.243.

raawwataman kamiyyuu heericha waliin kan wal hin simne taanaan fudhatamummaa kan hin qabne ta'uu fi abbootiin taayitaa biyyattii, lammileen, qaamoleen siyaasaa fi hawwaasummaa, akkasumas mootummaan kamiyyuu heericha eeguu fi eegsisuuf dirqama kan qaban ta'uu ni kaa'a. waan ta'eef, kallattiin heerichi seera bu'urraa fi sirni biyyattiin amma ittiin bulaa jirtu kan irratti bu'uureffame ta'uu isaaf agarsiiftuudha.²¹

1.2.2. Heera Akka Hawwaasummaatti

Heerri biyya tokkoo hanga dandaa'ametti haala fi duudhaa hawwaasummaa biyyattii kan calanqisu ta'uu qaba. Kana jechuunis heerri biyya tokkoo amala hawwaasummaa lammilee biyyattii kan calanqisiisu danda'uu ta'uu qaba. Heera keessatti jalqaba irratti yeroo baay'ee kan tumamu, amala hawwaasummaa lammileen biyyattii waliin qabanidha. Yaadamni akkanatti ibsamanis lammileen biyyattii tokkummaan ilaalcha isaan qaban, yaada isaan waliif qaban, akka biyyatti kan isaan olka'ee akka mul'atu barbaadanidha. Dabalataan, kakuu lammileen biyyattii waliif qaban keessatti, dhaadannoo akka biyyaatti jiru keessatti, mallattoolee akka biyyaatti ka'an keessatti, fakkeenyaaaf alaabaa biyyaa keessatti, faaruu biyyaa keessatti fi kkf tokkummaa, waliin jiraachuu fi amala hawwaasummaa lammileen qaban kan calanqisu ta'a. Tumaaleen kana agarsiisan calanqeettii sonawaa hawwaasummaa lammilee ta'uu danda'uu qabu. Kana qofa osoo hin taane, kutaa heerichaa mirga hawwaasummaa, dinagdee, aadaa, afaan, barumsaa fi kan hawwaasummaa biroo lammilee biyyattii waliin walqabatu kan calanqisu ta'uu qaba. Heerri haala kanaan sanada hawwaasummaa lammilee bakka bu'uu danda'u ta'a.

1.2.3. Heera Akka Siyaasaatti

Herri, mootummaan biyya tokkoo caaseffama akkamii akka qabaatu fi aangoon biyyatti akkamitti qaamolee kanneen jidduutti akka qoqqodamu kan tarreessudha. Heerichi abbaa aangoo siyaasaa olaanaa eenyuu akka ta'e kan tarreessudha. Adeemsa kana keessas, qaamoleen mootummaa biyyattii keessa jiran aangoo akkamii akka qabaatan kan tarreessu ta'a jechuudha. Aangoo kennuu irraa darbee, akka siyaasaatti murteen biyyicha keessatti fudhatamu haala bu'a qabeessa ta'een akkamitti fudhatamuu akka danda'u haala kan mijeessu ta'a. Akkasumas, karaa fi carraa namni aangoo siyaasaa qabachuu barbaadu itti aangoo qabachuu danda'u fi seera qabeessaan ittiin biyya geggeessuu danda'u kana tarreessudha. Heerri siyaasaa kunis, qaamoleen mootummaa jechuunis, seera baaftuun, raawwachiiftuuni fi hiiktuun aangoo akkamii akka qabaatan kan tarreessu ta'a jechuudha.

---

²¹ FDRE, "Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia" (1994), p. art. 9.

Dabalees, walitti dhufreenyi qaamolee kana jidduu jiru maal ta'uu akka qabu fi itti gaafatamummaa qaamoleen kun qabanii fi sirna isaa kan tarreeessu ta'a jechuudha.²² Akkasumas, walitti dhufreenya siyaasni aangoo lammilee waliin qabus tarreessuun eegumsa lammileef godhamuu fi gahee lammileen siyaasa keessatti qabanis kan kaa'udha.²³

1.3. Barbaachisummaa Heeraa

Heeronni diimokraatawaadha ofiin jedhan heduun yoo jiraatan iyyuu, isaan kana keessaa muuraasa qofatu sirna diimokraasi fullaa'aa ta'e ijaaruu danda'e. Heera qabaachuun carraa yoo ta'es, heerichi akka feeteen abbaa aangoon kan irra darbamuu danda'u yoo ta'e ykn qabiyyeen heerichaa qabatamaan gara hojiitti kan hin geeddaramane yoo ta'e, jiraachuun heeraa qofti bu'aa hin qabu. Kana jechuun, biyyoonni baay'een heera diimokraasi qabna haa jedhan malee qabiyyeen heerichaa hojiitti kan hin geeddaramne waan ta'eef, diimokraasummaan isaanii barreffama qofa irratti kan hafu ta'a. Kanaaf, heera biyyi tokko qabdu irratti ilaalcha abbaan taayitaa qabu, adeemsi heerichi itti geeddaramuu ykn fooyya'uu danda'u hawwaasa bal'aa kan hin hirmaachifne yoo ta'e, heerichi bu'urumaan ulaagaa heeraa guuteera jechuun hin dandaa'amu. Dabalees, olaantummaan heerichaa seerota idleen kan hin kabajamne yoo ta'e, heerichi sochiilee siyaasaa biyyattii keessa jiran to'achuu kan hin dandeenye yoo ta'e, bu'a qabeessa ta'uu hin danda'u jechuudha. Heerri biyya tokko keessa jira jechuuf olaantummaan seeraa kabajamuu, namoota hunda irratti raawwatamuun hin danda'u taanaan bu'uuraan sirni heeraa biyya tokko keessa jira jechuun dubbachuun hin dandaa'amu.²⁴

Kaanaaf, heerummaan kan inni bakka bu'u kutannoo qajeeltoowwan heeraa hundumaa waliin kan walqabatudha. Akka biyyaattis qajeeltoowwan heericha keessatti tarra'anii jiran hangam dhagneeffanee jirra, hojiirra oolchaa jiraa yaada jedhu irraa ka'uun heera madaaluun kan dandaa'amu ta'uu akka ulaagaatti yeroo ka'u ni mul'ata.²⁵ Kana irraa ka'uun sirna heeraa biyya tokko keessatti ijaaruu jechuun barreffama heerichaa irra kan taru ta'uu isaa hubachuun ni dandaa'ama.

Gaaffii Marii

---

²² Bulmer, "What Is a Constitution? Principles and Practice," p.5.

²³ John Alder, General Principles of Constitutional and Administrative Law, p.6.

²⁴ Bulmer, "What Is a Constitution? Principles and Practice," p.6.

²⁵ Bulmer, p.9.

1. Biyya tokkoof heera maaliif barbaachisee? Keesumaa heera barreeffamaa maaliif barbaachisee? Fakkeenyaaf, Biyyi Ingilizii heera barreeffamaa hin qabdu, kun kallattiin dhiibbaan inni sirna siyaasaa fi dinagdee biyyi tokko geggeessitu irratti fidu jira jettuu?
2. Heerii barreeffamaan ta'uu fi dhiisuu isaan qofa osoo hin taane akkaataa fooyya'iinsa isaa, akkaataa, yaaddama siyaasaa irratti hundaa'ee qoqqoodamuu kan danda'udha. Biyyi keenya seenaa ishee keessatti yaaddamoota kanneen irratti hundaa'uun heerota isheen dabarsite qoqqoodii moggaasi? HMFDRi tiif baruma ykn hubannoo irraa argatamuu qabu maali jettu?

Hiikkoo heeraaf armaan olitti keenname irraa ka'uun HMFDRi yaadota kana kan of keessatti qabate ta'uu hubachuun ni dandaa'ama. Kana jechuunis yaadonni kun akka bu'uuraatti kan jiran malee amala addaa HMFDRi qofas akka hin taane hubatamuu qaba. Kanas seensa heerichaa irraa kan heericchi waliigaltee saba, sablammilee fi uummattoota biyyattii ta'uun isaaa, sanadichi sanada hawwaasummaa lammileen biyyatti waliin jiraachuuf waliif galan ta'uu agarsiisa. Heerichis waa'ee qoqqooddii aangoo qaamolee mootummaa fi eenu akka aangoo mootummaa qabachuu danda'uu fi karaa kamiin qabachuun akka dandaa'amu kan dubbatu waan ta'eef sanada siyaasaati jechuun ni dandaa'ama. Dabalees dirree siyaasaa biyyatti kan diriirsu heericha waan ta'eef akka sanada siyaasaatti fudhatamuu ni dandaa'ama. Heericchi seerota biyyattii keessaa isa olaanaa akka ta'e kan labsu waan ta'eefis seera jechuun ni dandaa'ama. Haa ta'u malee, sanada kana kallattii tokkoon qofa ilaaluun hiikuun kan hin dandaa'amne ta'uu hubachuun barbaachisaadha.

[1.4. Seenaa Dhufaati Heera Mootummaa, Muuxannoo Biyyoota Biroo](#)

Gaaffii marii

1. Yaaddamni heeraa jedhu amma jiruu fi yeroo jalqaba uumame ykn jalqabe jiru tokko jechuu dandeenyaa? Maaliif?
2. Ilaalchi mootummaa irraa qabnuu fi yeroo ammaa akka addunyaatti yaada dhuunfummaa irraa kaa'amee jiru yaaddama heera jedhu irratti dhiibbaa inni qabu maal jetu? Dhiibbaa hin qabu kan jettan yoo ta'e maaliif?
3. Heerii guddachuu fi heerii uumamuun ykn kalqamuun dhiibbaa inni ilaalcha heeraaf lammien biyya tokkoo qabu jira jettuu? Maaliif?
4. Heerri jiraachuu fi amantaa uummanni heericha irraa qaban yaadonni hir'isuu danda'an maali jettanii yaaddu?

Yaadni seera bu'uuraa mootummaan ittiin geggeeffamu ykn ittiin hojjetu barbaachisaa ta'uu isaa baroottan durii kaafamee kan yaadamaa turedha. Baroottan durii keessa, akka seerota bu'uuraa mootummaan ittiin geggeeffamuuuti kan fudhatamaa ture seerota olaanoo kan jedhaman yeroo baay'ee kallattii amanitin kan dhufan turan. Isaan kanas uummanni akka uummataatti fi mootummaan akka mootummaatti kan ittiin hoogganamuu fi bulchu ture. Fakkeenyaaf, biyyoonni tokko tokko seerota isaanii abboommii kurnaan Macaafa Qulqulluu irraa yeroo harkifatan, biyyoonni biroon ammo Quraana irraa yeroo harkifatan arguun baratamaa ture. Biyyoonni akka Girikiifaa ammo seerota isaanii seera uumaman boocuuf yeroo yaalan tureera.²⁶ Kana irraa ka'uun kan hubatamu, seenaa dhala namaa keessatti carraaqqiin seera hunda caalu qabaachuu fi isaan buluuf yaaluu kan baratame ta'uudha. Kana irraa ka'uun seenaa dhufaati aangoo mootummaa daangessuu akkaataa itti aanee jirutti sanadoota Magnaa Kaarataa, Labsii Bilisummaa Ameerikaa fi Labsii Mirga Namaa fi Lammilee jedhan haa ilaallu.

1.4.1. Maagnaa Kaartaa (Inglizii)

Sanadni Maagnaa Kaartaa jedhamu kun seenaa mootummaa heeraan bulu uumuu keessatti iddo guddaa qabudha. Maagnaa Kaartaa jechuun jecha laatiinii yoo ta'u hiikkoon isaas waliigaltee guddicha jechuudha. Sanada kanaan dura biyya Ingiliziitti aangoon mootummaa ykn mootii daangaa hin qabu ture. Kanaan otoo jiru, bara 1199 keessa mootiin Joon jedhamu gara aangootti dhufe. Mootiin kunis, kan durii irra caalaa gibira dabalee, namoonni gara hoomaa waraanaa isaatti akka dabalamaniif dirqisiisee, aangoo isaas garmalee baballifachuu eegale. Abbootiin seeraas murtee akkaataa seeraan osoo hin taane, akka barbaadanitti murteessuu eegalan. Kunis kan ta'aa ture, maree bulchitoota xixiqqoo biyyattii keessa jiran malee ture, bulchitooni jalaa fi abbootiin amantaa dhimma kanatti baayyee mufatani. Isaanis, tarree mirgoota mootiin akka jalaa hin tuqne barbaadan tarreessuun bara 1213 ttii mootiif dhiheessan. Yaada kana mootiin jalqaba irratti fudhachuu kan dide yoo ta'us, adeemsa keessa fudhachuun bara 1215tti mallatteesseera.²⁷

Waliigaltee kana keessaa lammilee biyyattii faayidaa isaan argatan muuraasa ta'us, waliigaltichi akka mallattoo aangoon mootummaa daanga'uu qabuutti fi mirga namoomaaq qaaqolee falmaniitti fudhatameera. Waliigaltichi aangoo mootii daangessuun, kutaa hawwaasaa keessaa muraasaaf mirga mootiin itti bu'uu hin dandeenye kenne. Waliigaltichi

²⁶ Tadesse Melaku, Introduction to Constitutional Law, volume 1:P.35.

²⁷ Tadesse Melaku, volume 1:p.36.

yaada mootiin kan inni bulchu bu'uura seeraan ta'uu fi mootiin seeraan kan bitamu ta'uu isaaf karaa kan agarsiisedha. Olaantummaa seeraas mootii irratti kan raawwatu ta'uu agarsiiseera. Maagnaa kaartaa booddee, heerrii waadaa qaama bulchaa fi qaama bulchamu jidduu jiru akka ta'eetti fi meeshaa sodaa aangoo waliin walqabatee dhufuu danda'u ittiin daangessuu akka ta'eetti fudhataniiru. Booda keessa biyyoonni baay'een seera isaanii fakkii Maaganaa Kaartaan yeroo taasisan tureera.²⁸ Qabiyyee sanada kanaas keessaa muraasni,

- Mootiin seera abbaa lafaa kabajuun mirga miseensota abbootii lafaa eegeera.
- Mootiin dhimmoota biyyattii ilaalchisee gorsaa fi maree abbootii lafaa gaafachuu akka qabu.
- Gibirri addaa yaada abbootii lafaa malee mootiin muruu akka hin dandeenye.
- Koreen abbootii lafaas mootiin bu'uura sanada kanaan hojjetu ta'uu mirkanoeffachuuf hundaa'eera. Adeemas keessa koreen kun gara paarlaamaatti guddate.
- Namni bilisa ta'e kamiyyuu bu'uura seera biyyattii ykn murtii mana murtii malee, hin hidhamu, hin adabamu. Qabeenyaa isaa irraa hin ka'u, biyyaa hin ari'amu ykn hin balleeffamu. Qabiyyeen kun kan kaayyeffate mirga mana murtii argachuu fi murtii haqa argachuu kennuuf jecha kan galedha. Booda keessa kutaan kun gara mirga seera adeemsa seeraa 'due process of the law' jedhuutti guddatee.

1.4.2. Labsii Bilisummaa Ameerikaa (Ameerikaa)

Bara 1776 GC tti biyyoonni Ameerikaa bilisummaa isaanii labsataniiru. Kun Maagnaa Kaartaatti aansee tarkaanfii guddaadha. Biyyoonni haaraa bittaa Ingilizi jalaa bahan kuns, heera mataa isaanii baafataniiru. Biyyoonni haaraa kun, bara 1787 GC tti heera mootummaa federaala Ameerikaa ammaa jiru kana raggaasisaniiru. Heerichis bu'uuraan mirga lammileen mootummaa mirga isaanii eegufii danda'u hundeeffachuuf kan qaban ta'uu ka'a. Yaada kana agarsiisuuf jecha gamtokkee labsii bilisummaa kana akkataa itti aantutti dhihateera;

'we hold these truths to be self-evident, thus all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable rights, that among these are life, liberty and the pursuit of happiness...That to secure these rights, government are institution among men, deriving their just powers from the consent of the governed...'

---

²⁸ Tadesse Melaku, volume 1:p.37.

Jechuun mirga lammileen Ameerikaa qaban fi mootummaan isaan hundeessan mootummaa akkamii akka ta'e ibsa. Labsii kana keessatti akka bu'uuraatti yaadota ka'an ogeessi tokko yeroo ibsu,²⁹

- Seeronni uumamaa kan waliigalaa ta'an fi ulaagaalee seeronni mootummaan bahan ittiin madaalaman ka'uu danda'u jiraachuu.
- Namoonni hundinuu mirga uumamaa kan qaban ta'uu.
- Mirgoota kanneen keessaas mirgi lubbuun jiraachuu, blisummaa fi mirgi gammachuu barbaaddachuu kanneen bu'uuraa ta'uu isaanii.
- Gaheen mootummaas mirgoota kanneen eeguu ta'uu.
- Mootummaan aagoo isaanii kan argatan fedha uummataa irraa ta'uu, fi kan hundaa'anis waliigaltee mootummaa fi lammileen waliif galan irratti ta'uu. Bu'uura waliigaltee kanaanis mootummaan akkaataa fedhii uummataatti hojjechuuf kan waliif galu ta'uu.
- Mootummaan dirqama isaa kan hin baane yoo ta'e lammileen mootummicha mootummaa biraan bakka buusuu kan danda'an ta'uu.

Baayyeen heera mootummaa Ameerikaa falaasama Lock'n kan luucca'edha. Fakkeenyaaaf, mirga gammachuu barbaaddachuu, mirga qabeenyaa horachuu, mirga meeshaa waraanaa qabachuu kunis mootummaan yoo akkaataa uummanni barbaadeen hin hojenne ta'e warraaqsaan of irraa garagalchuuf akka danda'uuf kaayyeffateetu, dhalli namaa mirga uumamaa qabaachuu, abbaan aangoo uummata ta'uu, mootummaan mootummaa murtaa'aa ta'uu, aangoon mootummaa qoqqoodamuu fi kkf heera mootummaa Ameerikaa keessatti iddo guddaa kan kennamanii jiran falaasamotoa *John Lock* dha.

1.4.3. Labsii Mirga Namaa fi Lammilee (Faransaay)

Bara 1789 GC tti qotee bultoonni fi hoijettoonni biyya Faransaay warraaqsa geggeessuun, mootummaa of irra jijiiraniiru. Kaayyoonaas mootummaa geeddaruu qofa osoo hin taane, caaseffama hawwaasummaa jiru kan abbaa lafaa balleessuun sirna hawwaasummaa haaraa hundeesuuf kan kaayyeffate ture. Kanuumaanis, sirna abbaa lafaa kan walcaalumaa fi hacuuccaa irratti hundaa'ee ture diigamee, sirni haaraan walqixxummaa namaar irratti hundaa'e akka dhaabbatu ta'eera. Barreessaan tokko yeroo waa'ee warraaqasa Faransaayiin ibsu akkas jedha;

---

²⁹ Jack Greene, Declaration of Independency in Encyclopaedia Americana, vol.8 (Danbury: Scholastic Library Publishing, 2004), P.592.

*'The revolution was directed toward fundamentally changing the state, its governmental system, and society. The feudal social order needed to be transformed: the aristocracy had to be integrated into civil society and a state comprising equal citizens and a new democratic legitimacy had to be created. This goal could only be achieved on the basis of a concept of the state. Thus, the power of the state could not be employed merely to mediate between the interest of the aristocracy and the bourgeoisie. The state had to become an instrument to change the social structure and social order, for example, through laws designed to achieve equality. With these expectations the law took on a whole new purpose. It was no longer a written conformation of generally expected wisdom. It had to become an efficient implement with which to remodel the society.'*³⁰

Labsii kana keessattis yaadonni akka bu'uuraatti ka'an yoo ilaallu,

- Namani dhalachuu isaa iraa eegalee bilisummaa, walqixuummaa kan qabuu ta'uu. Garaagrummaan kan hin jirre ta'uu ka'a.
- Namni mirga bu'uuraa sababa nama ta'ee dhalateef qofa qabu qaba. Isaanis bilisummaa, mirga qabeenyaa horachuu, nageenyaa fi hacuuccaa mormuu dha.
- Lammileen burqaa biramaddummaa hundaati. Biyyattii keessatti eenyu illee burqaan aangoo isaa lammilee irraa kan hin taane qabaachuu hin danda'uu.
- Bilisummaan siyaasaas kan eegame yoo ta'u innis mirga waanta nama biraan hin miine raawwachuudha. Mirgoonni uumamaa namni tokko qabu daangaa inni qabu mirga nama biraan miidhuu dhiisuu qofadha. Dirqamoonni kunis seeraan kan tumaman qofa ta'u.
- Hawwaasni qoqqooddiin aangoo keessatti hin raawwatamnee fi eegumsi mirgoota bu'uuraaf keessatti hin taane heera hin qabu jechuudha.
- Mirgi qabeenyaa horachuu mirga hin tuqamnee fi mirga uumamaa waan ta'eef, akkaataa seeraan kan daanga'u yoo ta'e malee namni kamiyyu mirga isaa irraa mulqamuu hin danda'u fi kkf yaadota jedhan of keessatti qabateera.

1.4.4. Seenaa Heeraa Itoophiyaa

Biyyi keenya ammaa kun osoo humnaan hin ijaaramin fuula dura uummattoonni biyyattii seenaa mataa isaanii, duudhaa mataa isaanii, siyaasa mataa isaanii fi aadaa mataa isaanii qabaachaa akka turan beekamaadha. Moojula kana keessatti seenaa kana keessa baay'inaan

---

³⁰ Thomas Fleiner and Lidija Basta Fleiner, Constitutional Democracy in A Multicultural and Globalized World (Translated by Katy Le Roy) (Berlin: Springer 2009) p.62.

hin gallu, garuu waa'ee heeraatiin wal-qabatee waan muraasa kaasnee kan ilaallu ta'a. Akkuma beekamu, seenaan biyya kanaa barreeffamaan osoo hin taane, afaniin dhalootaa dhalootatti darbaa dhufeera. Warri barreeffamaan eegalan immoo seenaa saba tokkoo dhoksuun ykn akka badaatti barreessuun seena saba kaanii immoo ol-kaasuudhaan uumanii barreessaa turaniiru. Haa ta'u malee, biyyi kun impaayera taatee osoo hin ijaaramin fuula dura uummatichi seenaa mataa isaa fi sirna siyaasaa(heera) mataa isaa akka qabaataa ture immoo hambaaleen seenaa ni mul'isu. Kana irraatti beektonni qorannoo geggeessan baay'ee barreessanii jiru. Dhimma moojula kanaaf garuu wantoota muraasa akka itti aanutti ilaalla.

1.4.4.1. Sirna Gadaa

Dhimma sirna Gadaa muujula kana keessatti gabaabsanii ibsuun ni ulfaata, garuu hubannoodhumaaf waan muraasa kaafnee yeroo ilaallu, Uummatni Oromoo sirna garboofataa alagaa jala osoo hin galin fuula dura sirna siyaasaa beekamaa ta'e, kan qaroomina addunyaa kanaa wajjin wal-simu qabaataa akka ture seenaan ni ibsa.³¹ Yeroo sanatti Uummanni Oromoo qaroomina gaarii kan qabu, sirna siyaasaa fi aadaa of danda'aa ta'e kan sirna Gadaa jedhamu qaba ture. Waan hundi aadas ta'ee, amantaa, siyaasas ta'ee dinagdee hundi Sirna Gadaatiin bulaa waan tureef, Gadaan waan hundaa olitti bitaa ture(*supremacy of Gadaa system*).³² Sirni kun yoom akka jalqabe beekamuu baatus, jaarraa 16^{ffaa} gara jalqabaatii kaasee Uummatni Oromoo bifa qindaa'een siyaasa isaa, dinagdee isaa, hawaasummaa isaa, aadaa fi amantaa isaa ittiin geggeeffataa akka ture seenaan ni ibsa.³³ Akka barreessitoonni ibsanitti, sirni Gadaa kun sirna diimokiraasii ammayyaa wajjin kan wal-fakkaatu ta'ee, Uummati Oromoo Repaabiliika tokko jalatti kan ittin bulaa turee fi sirna diimokiraasii biyyootiin dhihaa leellisan kana fuula dura kan tureedha jedhu.³⁴

Caasaadhaanis wal-qabatee sirna Gadaa keessatti sadarkaan mootummaa sadii kan jiru yoo ta'u, mootummaa giddugaleessaa(national), naannoo(regional) fi koonyaa xiqqa(local)tti qoodamee ittiin geggeeffamaa ture. Mootummaan giddugaleessaa mana maree lubaan(lubaa *council*) bulaa ture. Misensi mana maree lubaa filatamtoota yoo ta'an, aangoo pirezidaantummaa Abbaa Gadaa jalatti geggeessaa turan. Hooggantoonni mootummaa giddugaleessaa kun seera tumuu fi seera waliigalaa hojiirra oolchuuf, dhimma waraanaa fi

³¹ Asafa Jalata, Ph.D. Gadaa (Oromo Democracy): An Example of Classical African Civilization, *The Journal of Pan African Studies*, vol.5, no.1, March 2012

³² Miiljalee olii

³³ Baissa, 1971, 1993; Legesse, 1973

³⁴ Bonnie Holcomb (1991: 4)

nagaa ilaaluuf, walitti bu'iinsa uumamu furuuf, fi kkaf hojjechuuf aangoo guddaa qabu.³⁵ Sirni Gadaa kun sadarkaa shanitti qoodamee geggeeffamaa kan ture yoo ta'u, sadarkaaleen kunis umurii dhalotaan kan itti seenamuu (*age-sets*) fi labataan (*generation-sets*) kan itti seenamuudha. Umurii guyyaa dhalootaa irraa eegalee dhiirri tokko akkuma dhalateen sadarkaa gadaa keessa kan seenu yommuu ta'u, waggaa saddeet saddeetiin qoodama. Sadarkaan Gadaa labataa(*generational-sets*) immoo waggaa 40^{ffaa} irratti aangoo siyaasaa qabachuu danda'a. Aangoon siyaasaa kun qajeeltoo wal-to'achuu (*check and balances*) kan qabuu fi waggaa saddeet saddeetiin filannoodhaan jijiirama.³⁶ Yeroo aangoo wal-irraa fudhatan jaalalaan ayyaaneffanna guddaadhaan aangoon walitti darbaa ture. Aangoonis kan nama tokkootti kan kuufamu osoo hin taane, qoqqooddaan aangoo qaama seera baastuu, seera hiiktuu fi raawwachiiftuu ta'ee miseensa Gadaa shananiin kan geggeeffamuu fi aangoo asii olee(*vertical division of power*) akka qabaataa ture hambaan jiru ni ibsa.³⁷

Qajeeltoo sirna Gadaa keessaa inni biraan immoo qomoo hunda keessaa bakka bu'ummaan kan jiru ta'uu, wal-dhabdeen yoo jiraate karaa jaarsummaa kan dhumatu ta'uu isaa argina. Kan biraan, hojjetooni Gadaa (*Gadaa officials*) waggaa saddeet saddeetiin filannoo dhiirota umuriin gahe hundaan (*male adult suffrage*) geggeeffamaa tureera.³⁸ Haa ta'u malee, walakkeessa jaarraa 16^{ffaa} keessa Uummata Oromoo wantoonni lama qoraa akka turan ni himama. Isaanis:- karaa keessaa fi alaa yoo ta'u, karaa keessaa baay'inni Uummatichaa dabaluu isaa irraa kan ka'e, lafti hanqachuu, fi hanqinni qabeenya uumamaa mudachuu yoo ta'u, karaa alaa immoo weerara warra Kiristiyanaa fi Musliimaa wajjin lolli uummatni Oromoo geggeessaa tureen akka Uummataatti itti fufee jiraachuuf illee baay'ee itti ulfaatee ture.³⁹ Akka Asmarom Laggesee jedhutti. Qormaataalee kana keessa darbuuf waggaa saddeet saddeetiin lafa bal'ifachuufis ta'ee humna jabeffachuuf LOLA BUTTAA jedhamu Mootummaa Gadaa(*under one Gadaa government*) tokko jalatti geggeessaa tureera. Bara 1522 hanga 1618tti lola buttaa 12(kudha lama) geggeessuun qoramaata keessaa fi alaa kana mo'atee lafa biyya Oromoo ammaa jiru kana ijaaree jira. Babal'inni Oromoo kun wal-irraa fagaachuwaan fidaa deemeef, gareedhaan wal-ta'uudhaan (*alliances*) ykn federeeshinii uumuudhaan karaa Abbaa Muudaa (*the father of anointment*) wal-quunnamaa turan. Bakka haalli mijachuu didetti immoo *koonfedereeshinii* uumuun wal-bulchaa turaniiru. Kana jechuun Mootummaan Gadaa tokko ta'ee garuu aangoo wal-fakkaataa qubsumaan garaagaraa

³⁵ Miiljalee olii, f132

³⁶ Asmarom Legesse (1973: 2)

³⁷ Lepisa,1975; Ibssa 1992)

³⁸ Miiljalee olii, f132

³⁹ Darrel Bates (1979: 7)

ta'e(*various Gadaa Aoutomy*) uumaame⁴⁰ jechuudha. Harka wal-qabachuun (*alliance*), federeeshinii uumuun ykn koonfedereeshinii uumuun isaanii Gadaa jalatti akka wal-quunnaman fi aadaa isaanii fi siyaasa isaanii jaboeffachuuf, akkasumas waliin ta'uun diina irratti humna argachuuf yaadameeti.⁴¹ Kanaanis, akka milkaa'anii jiran seenaan ni ibsa.

Aangoo wal-qabatee immoo sirna Gadaa kana keessatti qaamni ol'aanaan Gumii Gaayyooti. Gumiin Gaayyoo miseensa hooggantoota qomoo qomoorraa, gorsitoota Abbaa Gadaa irraa, fi namoota bebbeekamoo irraa akkaataa sirna Gadaatti kan ijaaramu yommuu ta'u, qaama Ol'aanaa sirna Gadaa ta'ee tajaajilaa ture. Inumaayyuu murtii Gumiin Gaayyoo kenne jijjiiramuu kan hin dandene ye ta'ee aangoon Gumii Gaayyoo kan Abbaa Gadaa olitti ilaalamaa akka turetu ibsama (Asrmaroom Laggasee, 1973: 93). Sirnicha keesatti Abbaan Bokkuu walitti qabaa Caffee (seera baastuu), akka Afaan Yaa'iin seera baaftuu ammaatti kan ilaalamuudha. Abbaan Duulaa immoo hooggan aa waraanaa yommuu ta'u, uummataan kan filatamuudha. Sirna Gadaa kana keessatti hooggantootaa fi hojjetoota Gadaaf deggersa tokko tokko gochuu irraa kan hafe, sirni gibiraa fi taaksii hin turre(Asaffaa Jaallataa:2012:135). Walumaagalatti, sirni Gadaa Oromoo kun diimokiraasii ammayyaa kanaa wajjin kan wal-fakaattuu fi sirna baay'ee ogummaadhaan guutee tolfaeedha. Sirni Gadaa kun akka heeraattis, akka seeraattis, akka aadaattis, akka dinagdeettis, akka hawaasummaattis, akka imaammata waraanaattis, akka imaammata haqaattis, qajeeltoo inni of keessaa hin qabne jira jechuun hin danda'amu.

Haa ta'u malee, sirni garboofataan biyyoota Awurooppaatiin deggeramuudhaan qaroominnii fi sirni siyaasaa Uummatichaa akka hin mul'anneef aadaa isaa balleessuu, afaan isaa ukkaamsuu, dhaabbata Gadaa mancaasuu, irra darbee iyyuu sanyiin Uummatichaa akka baduuf humna qabu hunda fayyadamee jaarraa tokkoo oliif irratti hojjetaa tureera. Sanyiin Uummatichaa akka baduuf (*Oromo ethnic extinction*) sirni darbe kun karaa gurguddaa lamaan irratti hojjechaa akka ture seenaan ni ibsa. Inni jalqabaa:-Uummati Oromoo sirna qindaa'aa Gadaadhaan waan waan bulaa tureef, akkasumas Uummata baay'inaan guddaa fi sodaachisu waan tureef, sirni garboofataan Uummata kana bituudhaaf yeroo baay'ee yaalee hin milkoofneef. Haa ta'u malee, deggersa biyyoota Awurooppaa(bara kolonii Afriikaa) fayyadamuudhaan uumata kana cabsuu danda'e seenaan ni ibsa. Uummata kana cabsuu qofaa osoo hin taane, harka muruudhaan, harma muruudhaan, kaan immoo dimshaashaan aijeessuudhaan baay'inni Uummatichaa akka xiqlaatuu irratti hojjetamaa tureera. Yeroo

⁴⁰ Miiljalee olii

⁴¹ Bulchaa, 1996: 50; Ittafaa, 2008.

waraana garbummaa sanatti uummatni Oromoo gara Miliyoona 10 kan ture walakkaan gara Miliyoona 5tti xiqaatee akka ture seenaan ni ibsa. Karaa inni lammafaan immoo Uummatni Oromoo walakkaan hafe sirna Gadaa isaatti deebi'ee akka hin bulleef hojiin siyaasaa bal'aan dhuma jaarraa 19^{ffa}tti eegalee hanga jalqaba jaarraa 21^{ffa}tti irratti hojjetamaa akka ture barreessitonii seenaa ni ibsu.⁴² Kunis akka inni tasgabbaa'ee jirenya hin geggeeffannetti gooluudhaan, dararuudhaan, aadaa, afaan isaa fi seenaa isaa akka hin fayyadannetti hooggantoota siyaasaatti fayyadamuu ukkaamsuun, seenaa isaa jal'isuun barreessuun eenyummaa isaa akka dagatuu fi jibbuuf irratti hojjetamaa tureera. Kana qofaas miti qabeenyaayaa inni qabu lafas dabalatee jalaa saamuudhaan hiyyummaa fi gadadootti akka jiraatu, hayyootaa Oromoo balleessuudhaan eenyummaa isaa irratti akka hin dammaqne taasifamaa tureera. Kanaaf, ajjeechaa lubuu baay'ina Uummata Oromoo walakkaan gadi xiqqesse cinatti aadaan isaa, eenyummaan isaa, sirni siyaasa isaa akka du'u taasifameera {Asaffaa:129 fi kan itti aanee jiru ilaala}. Haa ta'u malee, akka Profeesar Asaffaa Jalaataa jedhanitti; seenaan uummatichaa wajjin awwaalamee ture kun beektonni Oromoo dhalachuu irraa kan ka'e; awwaala keessa yeroo mul'achuu jalqabuti, sanyiin warra garboofataa kun maraachuu eegalan jedha (f129). Uummatni Oromoo hacuccaa alagaa kana jalqabumaa kaasee guyyaa tokko tole jedhee fudhatee hin beeku. Qabsoo bittinnaa'aa kallattii garaagaraan geggeessaa kan ture yoo ta'u, bifaa jaarmiyaatiin qindaa'ee qabsoo kan eegale garuu bara 1960 keessa ta'uu seenaan ni ibsa(Asaffaa: 2012). Bara kanaa eegalee sabboonummaa fi Oromummaan sadarkaa yaadaatti dhalatee qabsoon itti fufe. Jecha Oromummaa jedhu kana pirofeesar Asaffaan yeroo hiiku, aadaa Oromoo, eenyummaa Oromoo fi Sabboonummaadhaan wal-qabsiisanii jiru(Asaffaa: 2012, f130). Qabsoon Oromoo kun jabaatee yeroo jedhutti, qabsoo Uummattota biyyattii kan biroo wajjiin ta'uudhaan sirna Dargii bara 1991 of irraa geggessee jira. Kanumaan, Ummatni Oromoo aadaa isaa deebisee du'aa akka kaafatu, Afaan isaatti deebi'ee akka fayyadamuu fi seenaa akka qoratuuf carraa argateera. Carraa kana milkeessuuf immoo heerri mootummaa bara 1995 gahee ol'aanaa taphatee jira. Heerichi seenaa durii irraa ka'uun saba, sabootaa fi uummattoota biyyattii hundaaf beekamtii kennee waan jiruuf, Uummatni Oromoos irraa fayyadamaa ta'uu jalqabee jechuun ni danda'ama(kwt 39). Haa ta'u malee, heera kana kan fudhate hunda miti. Mirgi hiree ofiin murteeffachuu jechuun aadaa ofii irratti, siyaasa ofii irratti, dinagdee ofii irratti murteeffachuu danda'uu dabalata. Garuu seenaa yeroo dhihoo yoo ilaalle iyyuu akka heerichi tumetti Uummatichi dingadee isaa irratti(lafa dabalatee), siyaasa isaa irratti akkaataa duudhaa

---

⁴² Miiljalee olii

sirna Gadaatti murteessifataa tureera jechuu hin dandeenyu. Waa'ee heeraa kana bal'inaan boqonnaa 2ffaa fi 3ffaa keessaatti kan ilaallu ta'a.

Gaaffilee Marii

- 1) Gumii Gaayoo jechuun maal jedhuudha? Akkamittiin sirna diimokiraasii ammayyaa wajjin walitti fiduun madaaltu?
- 2) Barreessitoonni tokko tokko diimokiraasiin qulqulluun hanga ammaatti hin jiru jedhu. Kaan immoo Sirni Gadaa Diimokiraasii qulqulluudha (Pure Democracy) jedhu. Isin hoo akkamitti madaaltu? Maaliin ibsitu?
- 3) Qajeeltoowwan heera mootummaa ammayyaa keessaa kan sirni Gadaa dursee beekamtii kennuun ittiin geggeeffamaa ture tarreessaa!

1.4.4.2. Fiitahaa Nigist

Fiitahaa Nigist kun akka sirna Gadaatti caasaa mootummaa hunda qabaatee, hawaasaa fi qomoo hunda hirmaachisee heera ta'ee kan fudhatamuudha jechuun hin danda'amu. Haa ta'u malee, Fitahaa Nigist kun seera mootolee jedhamee beekama (bara 1235-1243).⁴³ Fitahaa Nigist kun kutaa lama kan qabu yommuu ta'u, kutaan jalqabaa waa'ee warra qomoo addaatti of ilaalanii (ykn waa'ee warra Kiristaanaa kan dubbatu) yoo ta'u, kutaa lammaffaan immoo waa'ee mootummaa lafarraa (secular matters) fi walitti dhufeenya moototaa fi warra bulanii (subjects) dubbata. Haa ta'uutii garuu sirni kun heera ammayyaatiif bu'aa inni buuse hin mul'atu.⁴⁴

1.4.4.3. Bara Mootummaa Hayilassilaasee

Bara mootii Hayilesillaasee kana fuula dura biyyattiin sirna Miniliyiin humnaan impaayera tokko jalatti ijaaramuun ishee beekamaadha. Kana keessatti, Uummanni Oromoo aarsaa guddaa akka kaffalee ture bifa gabaadhaan sirna Gadaa jalatti kaafnee turre. Erga biyyattiin impaayera taatee ijaaramtee asitti hanga mootiin Hayilessilaasee aangootti dhufutti heerri barreeffamaa hin turre. Mootiin Hayilessilaasee erga aangootti dhufee garuu sirna ammayya'aan fida jedhee leellisaa waan tureef, aangoo giddugaleessummaa isaa jaboeffachuufis ta'ee aangoon olii Waaqa irraa naaf kennamte kan jedhu irratti uummata amansiifachuuf heera barreeffamaa tumee jira. Heerri jalqabaa dhimma kanaaf tumame bara

---

⁴³ Sileshi Zeyohannes (LL.B, LL.M), Constitutional Law II, Sponsored by the Justice and Legal System Research Institute, 2009, f3

⁴⁴ Miiljalee olii

1931tti yoo ta'u, heerri lammaffaan immoo bara 1955tti ture. Heerri inni lammaffaan mormii karaa Ertriyyaa mooticha mudatee ture qabbaneessuu fi federeeshiin sossobuuf ture.⁴⁵ Heerri bara 1931 bahe kun irra caalaatti aangoo wiirtuu irratti kuusuuf yoo ta'u, aangoon mootichaa isa dhuma (absolute) ture. Haa ta'u malee, ergasii aangoon mootichaa weerara Xaaliyaanii fi humni barate Itoophiyaa keessatti dabalaan dhufuu irraa kan ka'e qoramaa tureera.⁴⁶ Heerri bara 1955 bahe immoo heera bara 1931 bahee ture fooyyessuuf yommuu ta'u, hooggansa mootichaa jalatti aangoo wiirtuu qooduuf yaalii godheera. Akkasumas, qajeeltoowwan UDHR hanga ta'e of keessatti haammachuuf yaaleera. Haa ta'u malee, aangoon hundi harka mootichaa jira jechuun ni danda'ama. Mootichi aangoo seera baastuus, seera hiiktuus, seera raawwachiiituus sadarkaa ol'aanaatti qaba ture. Aangoon ol'aanaan impaayerattii harka mootichaa keessa jirti. Akka mataa mootummaa (*head of state*) illee kan hojjetu isuma ture. Muummicha ministeeraas ta'ee kaabinoota hunda kan muudus aangoo irraa kaasuufis aangoo kan qabu mooticha qofa.⁴⁷ Qaamni seera baastuun (*senate*) dantaa dhuunfaa irratti hundaa'uudhaan garee filatamoo garee noobiliitiin kan filataman yoo ta'u, mooticha irratti aangoo hin qaban. Qaamni seera baastuun kun muumicha ministeeraa fi ministeerota biroo qofa waamuun gabaasa irraa gaafataa ture. Abbootiin seeraa mootichaan kan muudaman yoo ta'u, mootichi aangoo abbaa seerummaa isa ol'aanaa ol-iyyannoo qaba ture.⁴⁸ Haa ta'u malee, aangoon mootichaa amma iyyuu ol'aanaa ta'uun isaa fi dirqamni lammilee irra kaa'ame ulfaataa ta'us, seenaa siyaasa Itoophiyaa keessatti aangoon mootummaa caasaa guutuudhaan kan ijaarame heera kana keessatti jechuun ni danda'ama.

1.4.4.4. Bara Mootummaa Dargii/EPDRF

Akkuma duratti kaasnee turre, sirni fiwudaalizimii biyyattii keessatti dagaagee lafa qabatee waan tureef, sirna mootummaa Hayilessilaasee keessatti sirni abbaa lafaa Uummata hiyyeessa ilmaan qonnaan bulaa qorqaa tureera. Sababa kanaan mormiin kallattii garaagaraatiin irratti ka'uu eegale. Keessumatti iyyuu mormiin barattootaa dhaadannoo “*Down with Feudalism, land to the tiller*” jedhu jabaachaa deemuun, bulchiinsa waraanaa (*Provisional Military Administrative Council* (PMAC) jallatti gatee deebi'e. Yeroo kanatti, qabeenyi dhuunfaa hundi Baadiyaa fi Magaalaadhaan harka mootummaa jalatti dhaalaman. Sirni sooshaalizimii yeroo sana keessatti hawaasi akka jaarmiyaa isa sirriitti kan ilaalamu yoo

⁴⁵ Miiljalee olii

⁴⁶ Miiljalee Olii, f372

⁴⁷ Article 26, Proclamation Promulgating the Revised Constitution of the Empire of Ethiopia, no. 49, *Nagarit Gazetta*, Yr. 15, no. 2 (1955)

⁴⁸ “Chilot” and “Firid Mirmera” (the king court and court of investigation) were courts which were outside the ambit of the jurisdictional competence of regular courts. They were maintained by the Emperor.

ta'u, qajeeltoo "hundurraa akka humna isaatti, hundaaf akka hojii isaatiitti" ("from each according to his ability, to each according to his work.") kan jedhu hordofaa ture (*fiiloosooftii Marx fi Engles ture*). Kanumaan, sirni warraaqsa fi sooshaalizimii biyya Raashiyaa biyya keenya keessatti dhalachuu eegale. Garuu mootummaan Dargii akkaataa qabatama biyyattiitti fooyyessuun Warraaqsa Diimokiraasii hordofuu eegale. Boodarra garuu sirna Diimokiraasii Riipaabiliika Uummataa (Peoples Democratic Republic)tti of jijiire.⁴⁹ Sirna Sooshaalizimii keessa garuu ol'aantummaan seeraa hin jiru, kan jiru seerummaa sooshaalizimii (*socialist legality*) qofaatu ture. Waan ta'eef, qoqqoodiinsi aangoo hin jiru, aangoon olii gaditti tokkumatu diriiree jira (*unity of state power*).⁵⁰ Warraaqsa waggaa kudhan booda, paartiin PMAC gara paartii diimokiraasii sooshaalizimii(*social democratic*) of jijiiruun, Paartii Hojjetootaa(Workers Party) ta'ee seera qabeessummaa isaa cimsachuuf heera bara 1987 labsate. Heericha kwt 6 jalatti "*The Workers Party of Ethiopia, which is guided by Marxism-Leninism is (the) a vanguard party dedicated to serve the working people and protect their interest* jechuun of saadee kaa'ee jira. Paartichi kaayyoon isaa sirna siyaasaa, dinagdee fi aadaa jijiiruuf kan kayyeeffate ture. Haaluma kanaan, lafti baadiyyaa fi magaalaa kan mootummaa ta'ee labsame. Manneen kiraas gara kan mootumamatti jijiirraman. Seera baastuun (*Shengo*) fi seera raawwachiiftuun kaawunsiliin dhaabbate. Pirezidaantiin kaawunsilii pirezidaantii biyyaa ta'ees ni hojjeta. Aangoo heera hiikuu fi seeronni biroon heerawaa ta'uu isaanii kan ilaalus kaawunsiliidhuma kana ture. Kun immoo faallaa qajeeltoo diimokiraasiiti. Kaawunsiliin ofii isaatii seera raawwachiiftuu ta'ee heera hiikuun kan wal-dhiituudha. Abbootiin seeraa seera baaftuu (*paarlaamaadhaan*) muudamanii paarlaamaadhumaan irra buufamu, garuu waanjoo paarlaamaa fi qaama seera raawwachiiftuutiin waan muddamaniif bilisummaa mana murtii hin jiru⁵¹. Barri tajaajila isaaniis bara tajaajila paarlaamaa wajjin tokkuma ture.

Haa ta'u malee, heerri bara 1987 bahe kun heera utuu hin dhalatin du'e jedhamee qeeqama. Sababni isaa sirna sooshaalizimii qajeeltoo godhatee waan baheef, sirni sooshaalizimii Sooviyeeti immoo yeroo sanatti kufaatii hamaa keessa galee jira. Dhumarratti caasaan U.S.S.R. hundi diigamuun miseensi kudha shanan ofiin iyyuu wal-loluutti deebi'an. Haaluma kanaan, deggersi sirna sooshaalizimii eegamee ture dhaabbachuu irraa kan ka'e, heerichi sirnaan hojiirra ooluu hin dandeenye. Hundaa ol immoo Uummatni Itoophiyaa hundi bifaa qindaa'ee fi faffaca'aa ta'een sirnicha of iraa garagalchuuf qabsaa'uudhaan bara 1991tti sirna

⁴⁹ Miiljalee 12,f371

⁵⁰ Miiljalee olii

⁵¹ Miiljalee olii

sooshaalizimii yeroo dhumaatiif awwaalee jira⁵². Heerichis achumaan utuu hin dhalatin karaatti hafe jechuudha. Ta'us garuu, heerichi yoo du'es yaad-rimeewan dinagdee, hawaasummaa, fi siyaasni tokko tokko qabatamaanis ta'ee sadarkaa yaadaatti amma illee hawaasa keenya keessa jiru. Fkn:-imaammata lafaatiin wal-qabatee kan heerichi tumee ture osoo hin jijiiramin heera ammaa keessatti fudhatamee jira. Akkasumas, hawaasummaa/jirenya waloo/ jabeessuudhaaf hojiin ijaarsa mandaraa amma illee hojjetamaa jira. Gama biraatiin immoo heerri amma hojiirra jiru kun mirgoota gareetiif xiyyeffannoo ol'aanaa kennee jira. Kun immoo yaad-rimee sooshaalizimiiti of keessaa qabaachuu isaa argisiisa. Kanaaf, waa'ee heera durii kana kaasuun keenyas garaagarummaa fi wal-fakkeenyummaa kan ammaa wajjin jiru beekuuf nu gargaara.

Gaaffilee Marii

1. Garaagarummaa fi wal-fakkeenyummaan heera bara 1931 fi 1955 maali? Ibsaa?
2. Heerri Mootummaa bara 1987 bahe HMFDRi ammaa wajjin maaliin wal-fakkaata?
Garaagarummaan isaa hoo?

1.4.4.5. Chaartera Ce'umsaa Yeroo

Akkuma sirni sooshaalizimii kufeen, biyyattiin heera osoo hin baafatin fuula dura Chaartera Ce'umsaatiin bulaa turte. Chaarterri Mootummaa ce'umsaa kun Hagayya bara 1991tti bakka buutota dhaabbilee siyaasaa 31 irraa dhufaniin mallatta'ee hojii keessa gale. Chaarterri kun Mootummaa Ce'umsaatiif akka heeraatti kan tajaajilaa ture yommuu ta'u, mootummaa abbaa irree irraa gara mootummaa ce'umsaa diimokiraatawaatti jijjiireera⁵³. Chaarteriin kun hojii guddaa inni hojjeta keessaa muraasni, dhaabileen siyaasaa walitti dhufanii Koreen Biyoyolessaa (National Assembly) tolchuudhaan caasaa mootummaa haaraa kan bocuu danda'u wixinee heeraa kan keessatti qopheessaniidha. Dabalataan Chaarterichi sabootaaf mirga eenyummaa isaanii, dhimma isaanii akka ofiin bulfatan, mootummaa giddugaleessaa keessatti hirmaanna baay'ina uummataan madaalawaa ta'e akka qabataan, fi mirga hiree ofii ofiin murteeffachuuf⁵⁴ beekamtii kennuu isaatiin mootummaa ce'umsaa gara diimokiraasiitti ceesisuu danda'u ta'ee tolchame. Haaluma kanaan, Ertiriyaan bara 1991tti bilisummaa mirkanoeffachuun labsattee akka baatu taasisee jira. Ergasiin asitti chaarterichi hanga Mootummaan Uummataan filatame dhaabbatutti Mootummaa giddugaleessaa uumuudhaan

⁵² Miiljalee olii

⁵³ Assefa Fishaa(PhD), Federalism Teaching Material Prepared by: Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute, 2009 , f63

⁵⁴ Chaartera MCE, kwt 2

hojiiwwan hunda hojjetaa ture. Chaarteriin Ce'umsaa kun waggaa 5'f kan hojjete yommuu ta'u, wagga shanan kana keessatti filannoo sadiitu geggeeffamee ture. Filannoona jalqabaa Waxabajji 21 bara 1992tti ta'ee filannoo naannoo fi gandaatu geggeeffamee ture. Inni lammafaan Waxabajji 4 bara 1994tti filannoo Bakka Buutota Naannolee (Constituent Assembly) yeroo ta'u, kaayyoon isaa bakka buutota Wixineessitoota Heeraa Haaraa hundeessuuf ture. Inni dhuma filannoo Caamsaa 7 bara 1995tti geggeeffame yommuu ta'u, Mana Maree bakka bu'oota Uummataa fi Mana Maree Naannolee filachuuf ture.⁵⁵

Mootummaan Ce'umsaa Yeroo kunis akkaataa sabaatiin labsiidhaan naannolee hundeessuun bulchaa ture. Haaluma kanaan, labsichi saba, sablammii fi uummatoota 64 tarreessee adda baasee erga jedheen booda naannolee 14 hundeesssee jira.⁵⁶ Haa ta'u malee, labsichi saboota kanneen keessaa 48'f mirga hiree ofii isaanii murteeffachuu akka danda'an adda baasee jira. Naannolee 14 keessattis waligalteen mirgi hiree ofii murteeffachuu eegamee naannoo bal'aa uummachuun akka danda'amu tumeera(Labsicha kwt 3(2b)). Kanumaanis utuu baay'ee hin turin naannoleen 5 walitti dhufuudhaan naannoo guddaa tokko maqaan isaa Naannoo Saba, Sablammii fi Uummatoota Kibba Itoophiyaa(SNNPRS) uummatanii jiru. Kanneen kana irraa kan hafan, garee xiqqoo(minority groups) waan ta'aniif, naannoo Uummachuun akka hin dandeenyetti ibsamun, garuu Aanaa isaaniitti bakka bu'iinsa madaalawaa ta'e akka qabaatan taasifameera(Labsicha kwt 2(6)).

Chaarterii fi Labsii Naannolee hundeessuuf bahe kanneen sirnoota darban irraa boqonnaa haaraa tokko qabatanii akka dhufan ni mul'ata. Akka barreessitoonni tokko tokko jedhanitti, chaarterichii fi labsichi guddina siyaasaa haaraa lama qabatee akka jiru dubbatu. Isaanis:- naannoo ijaaruuf sabummaan(ethnicity) bu'uura godhachuu isaa, 2) jecha federaalizimii jedhu yoo fayyadamuu baates, mootummaa aangoo kuufamaa(*centrist*) irraa gara sirna federaalizimiitti jijiiruuf kaayyeffachuu isaati.⁵⁷ Waa'ee chaarterii ce'umsaa yeroof kanuma yoo kaafne, waa'ee heera mootummaa amma hojiirra jiru boqonnaa 2^{ffa} jalatti kan ilaallu ta'a.

---

⁵⁵ Beza Dessalegn Comment On Ethnic Minority Rights Under The Ethiopian Federal Structure, MIZAN LAW REVIEW Vol. 6 No.2, December 2012

⁵⁶ Proclamation No. 7/1992, a proclamation to provide for the establishment of National/ Regional Self-Governments *Negarit Gazeta* 51st year No. 2 Addis Ababa, 14th January 1992,

⁵⁷ Aklilu Abraham, *Federalism, State Restructuring and Rights of Ethnic Minority Groups in Ethiopia*

BOQONNAA LAMA

2. Qabiyyee, Kaayyoo, Wixinee fi Qabxiilee Falmisiisoo Heeraa Itoophiyaa

Qabiyyeen boqonnaa kana jalatti kaasnee ilaallu:-

- Adeemsa wixinee heeraa akka waliigalaatti jiruu fi heera keenya;
- Kaayyoowwan heera mootummaa biyya keenya;
- Wixinee heeraa amma hojiirra jiru irratti qabxiilee falmisiisoo ta'an muraasa;
- Utaabaalee heera mootummaa kan ta'an qajeeltoowwan heeraa shanan;
- Mirgoota namoo fi diimokiraasi, dhaabbilee diimokiraasi fi daangaa mirgoota kanneenii;
- Sirna siyaasaa: sirna federaalizimii, uumama federaalizimii fi gosoota federaalizimii akka waliigaltti jiruu fi heera keenya;
- Imaammata heera keenyaan beekamtii argatan keessaa imaammata lafaa fi sirna haqaa kan ilaallu ta'a

Dhumarratti leenjifamtootni: -

- Walitti dhufeenyaa fi garaagarummaa heera biyya keenya fi biyyoota biroo gidduu jiru irratti hubannoo qaban ni dabalatu;
- Sirna siyaasaa biyyi keenya hordoftu, imaammatawwan biyyi keenya hordoftuu fi sirna federaalizimii biyyi keenya hordoftu irratti hubannoo qaban gabbifachuudhaan heerri keenya madda seera hundaa ta'u isaa caalmaatti amanuudhaan hojiirra ni oolchu;
- Garaagarummaa fi walitti dhufeenyaa mirgoota namoomaa fi diimokiraasi gidduu jiru, qaamota mirgoota kana kabajuu fi kabachiisuu keessatti gahee qaban, gahee qaamolee haqaa irratti hubannoo dabalachuun heericha kabajuu fi kabachiisuuf ni hojjetu;

Seensa

Akkuma beekamu, ciminni heeraas ta'ee seera tokkoo haala inni itti wixinaa'ee fi cimina ogeessa wixineessee irratti kan hundaa'uudha malee seera baaftuu qofa kan ceephaasisu miti. Haa ta'u malee, heerri amala addummaa inni seera irraa qabu irratti hundaa'ee koree wixineessitootaa ogeessotta qofa irraa yoo ijaarame heera ta'u dhiisee seera ta'u danda'a. Kana yeroo jennu, heerri sanada ykn waadaa waliigaltee mootummaa fi lammilee gidduutti geggeeffamu waan ta'eef, ogeessa qofaaf kan dhiifamu miti. Waan ta'eef, fedhiin lammilee

sirriitti heericha keessatti calaqqisuudhaaf, adeemsi wixinee heeraa sirriitti hawaasa bal'aa hirmaachisuu danda'u qaba. Hawaasichi heera kana keessatti sirna siyaasaa kan ittiin tolfatu, sirna bulchiinsaa kan ittiin tolfatu, duudhaa, afaan, eenyummaa fi dinagdee isaa haala ifa ta'een kan keessatti calaqqisiifatu ta'uudhaaf, wixinee heeraa keessatti ogeessa caalmaatti fedhiin lammilee iddo ol'aanaa qaba. Kanaaf, haalli itti heerri tokko wixineeffamu, qabiyyee heerichaa, qajeeltoowwan bu'uraa heerichaa, sirna siyaasaa biyyattiif baay'ee murteessaa waan ta'eef, haala gabaabaa ta'een boqonnaa kana jalatti muuxannoo addunyaa wajjin walitti hidhuun akka itti aanutti kan ilaallu ta'a.

2.1. Adeemsa Wixinee Heeraa Bifa Waliigalaan

Akkuma beekamu, Heeras ta'ee seerri biroon, ciminni isaa kan irratti hundaa'u, haalaa fi adeemsa inni ittiin wixineeffamee qophaa'uudha. Gara Heeraatti yommuu deebinu, haalli adeemsa isaa wixinee seerota biroo wajjin yoo wal-fakkaate iyuu amaloota adda isa taasisan hedduu of keessaa qaba. Sababni isaa seerri tokko yommuu wixineeffamu, kaayyoo fi galma gabaabaa tokko qabatee qajeeltoo Heera Mootummaa hordofuudhaan kan wixineeffamu yommuu ta'u, heerri garuu hundaa olitti qajeeltoo mataa isaa kan hunda bituu danda'u (*as legal norms*) qabaachuudhaan wantoota gurguddoo lama hammachuudhaan kan tumamuudha. Kunneenis seeraa fi siyaasaa of keessatti qabatee kan wixineeffamuudha. Sababa kanaaf, wixineessitooni heeraa qormataa hedduudhaan kan marfamaniidha. Heerri haaraan yommuu wixineeffamu, waa'een sirna mootummaa hordofamuu qabu(*the system of government*), waa'een mirgoota namoomaa fi siyaasaa(*civil and political rights*), waa'een sirna dinagdee fi hawaasummaa(*social and economic conditions*), waa'een ol'aantummaa seeraa, waa'een mirgoota garee xiqa fi kkf qormaattota akka salphaatti hin ilaalamneedha. Qormaatni kun biyyaa biyyatti haala siyas-dinagdee, haala hawaasummaa fi aadaa, haala sirna seeraa (*kooman low ykn siivil low*) irratti hundaa'uudhaan garaagarummaa qabaachuu danda'a.⁵⁸

Akkaataa adeemsa isaa ilaachisee, ogummaa wixinee seeraa biroo irraa addatti dhimma hawaasaa fi siyaasa biyyaa akka waliigalaatti jiru irratti waan xiyyeffatuuf, wixineen isaa sadarkaa hawaasaatti ykn sadarkaa biyyooleessatti kan eegalu yoo ta'u, waa'een poolisii biyyaa sadarkaa hawaasaatti kan marii bal'aa barbaaduu fi qajeeltoowwan bu'uraa bifaa wal-taasisuu(*negotiation*)tiin kan geggeeffamuudha. Adeemsi wixinee heeraa kunis koree

⁵⁸ Philip Knight, The Role of the Constitutional Drafter: Thoughts on the Art of Expressing Constitutional Visions, 2010, p7

waliigalteen hundaa'een geggeeffama.⁵⁹ Biyyooti baay'een, kan biyya keenyaa dabalatee, heera haaraa tumuudhaaf sababa garaagaraa ni qabaatu. Isaan keessaa fakkeenyaaaf:-aangoo siyaasaa quoddachuuuf, abdii diimokiraasiif, abdii mootummaa barbaadan filachuun gaaffii uummataaf deebii kennuu danda'uuumuuf (*responsive government to the wishes of the electorate*) fi kkf giddu galeessa godhachuuun akka ta'e beektonni ni ibsu.⁶⁰ Akkaataa itti heerri haaraan kun tumamus qabsoo ykn fincila booda akka ta'ee fi kaayyoon isaa kallatti siyaasaan, dinagdeen, hawaasummaan, aadaan, afaniin, akaksumas kallattii mirga ofii ofiin murteeffachuutiin Heera mirga wal-qixatti eeguu danda'u tumuun biyya diigamsa irraa baraaruuf akka ta'eedha.⁶¹

Gama biraatiin immoo heerri tokko yommuu wixinaa'u, haalota seenaa darban irra dhabbatee sirna haaraa ykn sirna fooyya'aa ta'e fiduuf waan ta'eef, wixineessitoonni Heeraa haalota seenaa siyaasaa fi hawaasummaa biyya sanaa, haala dhaabbilee siyaasaa biyya hoogganuuf wal-dorgomanii fi kan biroo irratti hundaa'uudhaan bifaa hawaasa bal'aa mariisiseen(karaa bakka bu'ootaas ta'uu mala) ta'uu akka qabu beektonni ni ibsu.⁶² Kanaaf, seerri bahu kamillee, abbaan aangoo kamillee ykn qaamni biyyan bulcha jedhu kamillee akka salphaatti heericha tuquu bifaa hin dandeenyeen Heera Ol'aanaa biyyaattii tumachuun waadaa guddaa akka biyyaatti ittiin waliin jiraatan ta'uutu hubatama.

Haa ta'u malee, heerri kun erga tumamee hoo akkamittiin hojiirra ooluu qaba gaaffii jedhuun wal-qabatees wixineessitoonni heeraa yeroo qoramanis ni mul'ata. Sababni isaa Heerri kun isa Olaa'aanaa erga tahee eenyetu amanamee hojiirra oolcha kan jedhu irratti biyyoonni garaagaraa yommuu sirna adda addaa hojiirra oolchan ni mul'ata. Biyyooti kanneen *kooman low* hordofan, fakkeenyaaaf kanneen akka Indiyaa fi Afrikaan Kibbaa akkaataa caaseffama Heeraa, akkaataa Heerichi itti fooyya'uu danda'uu fi aangoo Manneen murtiif kennun wal-qabatee ejjennoo garaagaraa qabu. Ejjennoowwan garaagaraa jiraachuunakkuma jirutti ta'ee garuu malootni lama isaan beekamoodha. Isaanis:-“*framework-style fi codified approaches*” jedhamanii beekamu. Inni jalqabaa, tumaalee Heera Mootummaa Waliigalaa fi duudhaalee isaa irratti kallattii kan kaa'u yoo ta'u, malli kun hojiirra oolmaa heerichaa irratti abbaan seeraa heera ni hiika amantaa jedhu qaba. Waan ta'eef, aangoo heera hiikuu bal'aa mana

---

⁵⁹ Tsegaye Regassa(Dani'el Elazar*), “The Making and Legitimacy of Ethiopian Constitution: towards bridging the gap between the Constitutional design and constitutional practice, Africa Focus-Vol.23, 2010, f89

⁶⁰ United Nations publication issued by the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), Human Rights And Constitution Making, New York, Geneva, 2018, p1

⁶¹ Miiljalee olii

⁶² Rosalind Dixon, *Constitutional drafting and distrust*, 2016, p823

murtiif kan kennu yoo ta'u, manni murtii akkaataa barbaachisummaa isaatti heera hiika jechuudha. Inni lammataa garuu kaayyoo tokko tokkoon tumaa heerichaa irratti hiikkaa bal'aa gadi fagoo kan hordofu ta'ee; abbaan seeraa heera Mootummaa hojiirra ni oolcha amantaa jedhu hin qabu⁶³. Kana jechuun manni murtii Heera hiikuu hin danda'u (*distrust towards judge*) kan jedhuudha. Kanaaf, wixineessitooni heeraa amma illee ejjennoowwan kanneen keessaa kamiin hordofuu akka qaban irratti qoramaati salphaan isaan hin mudatu. Waan ta'eef, mala jalqabaa (*framework-style or trust based approach*) kan hordofan yoo ta'e, abbaan seeraa yaada Wixinessaa isa ganamaa(*originalism*) hordofuun akka yaadaa fi hubannoo wixineessitooni qabanitti hojjechuu ni danda'u kan jedhu irratti of amansiisuu qaba. Yoo mala *lammaffaa* (*codified approach*) kan hordofan ta'e garuu wixineessitooni yaaddoo hin qaban. Sababni isaa aangoon abbaa seeraa daangeffamaa waan ta'eef, abbaan seeraa kaayyoo fi yaada keenya irraa maquu danda'a (*hostile to drafters' aims or understandings...non-originalist*)⁶⁴ jedhanii waan yaadda'an hin qaban.

Gama biraatiin immoo haala siyaasaa fi seenaa biyya sanaa irratti hundaa'uudhaan, gosti wixinee heeraa garaagaraa jiraachuu danda'a. Isaan keessaa gurguddoo kan ta'an shan yoo fudhannee ilalale: 1) Heera bifa caasaa Mootummaa Bocuutiinii fi Eegduu Mirgaa gochuun kan wixineeffaman(fkn Biyya Angiloofoon Kaaba Amerikaa), 2) Heera akka Kuufama seeraatti(*Constitution as a code*, fkn Indiyaa fi biyyoota Awurooppaa seera siivilii hordofan), 3) Heera akka Ibsituu Warraaqsa(Révolutionary Manifesto, fkn biyya Sooviyeet durii fi Yuugoslaviyaa durii), 4) Heera akka Yaaddama Siyaasaatti(*as political ideal*, fkn biyyoota Afriikaa baay'ee fi Amerikaa Kibbaa), fi 5) Heera akka Duudhaa Duriitti(*adaptation as ancient tradition*, fkn UK, Israa'el fi Iraan) kaasuu ni dandeenyen.⁶⁵Kanaaf, yaadni wixineessitoota Heeraa filannoo gosoota armaan oliitti ibsine keessaa filachuudhaaf haalli siyaas-dinagdee, hawaasummaa, seenaa fi duudhaa hawaasichaa akka isaan daangessuu danda'u hubatamuu qaba. Gosoota/model/armaan olii keessaa kanneen jalqabaa lameen kan filatan yoo ta'e, Heerichi Heera barreeffamaa ta'uu isaa namatti mul'a. Akka ogeessonni jedhanitti, wixineessitooni heeraa harki caalaan ogeessota yoo ta'an, adeemsa wixineessuu keessatti dhiibbaan siyaasaa hin ulfaatu jedhu.⁶⁶

---

⁶³Rosalind Dixon, *Constitutional Drafting and Distrust*, International Journal of Constitutional Law (forthcoming) [2015] University of New South Wales Law Research Series 32

⁶⁴Miiljalee olii

⁶⁵Tsegaye Regassa(Dani'el Elazar *), "The Making and Legitimacy of Ethiopian Constitution: towards bridging the gap between the Constitutional design and constitutional practice, Africa Focus-Vol.23, 2010, f89

⁶⁶Miiljalee olii

Adeemsi wixineessuu kunis:-jalqabatti wixinee heerichaa (preparing the draft) qopheessuu gaafata. Lammaffaa irratti wixinee qophaa'e kana irratti mari'achuu gaafa. Adeemsi kun lammilee hunda bifa hirmaachiseen, ogeessota fi dhimmamtoota hunda bifa hirmaachiseen kan geggeeffamuudha. Sadaffaa irratti wixinecha mirkaneessuu (adoption of the draft) akka ta'ee fi inni dhumaad adeemsa raggaasisuu(ratification) dha. Ogeessonni baay'een garuu adeemsa sadan duraa bakka tokkotti sadarkaa wixineessuutti fudhachuun, adeemsa wixineessuu bakka lamatti yeroo qoodan ni mul'ata. Innis Sadarkaa Wixinee Heeraa (*Drafting of the Constitution design*) fi sadarkaa Raggaasisuu (*Ratification of the already drafted constitution*) jechuun qoodu.⁶⁷

Walumaagalatti, kan hubatamuu qabu, kallattii fi haalawwan heerri ittiin tumamu, akkasumas gahumsi wixineessitootaa fi hirmaannaan hunda galeessaa jiraachuun fudhatamummaa heera biyya sanaa akka dabalu ogeessonni ni ibsu. Fudhatamummaa guddaa argachuun immoo hojiirra oolmaan isaa ol'aanaa akka ta'e beektonni ni ibsu.⁶⁸ Kanaaf, adeemsi wixinessa heeraa dookumtii siyaasaa fi seeraa qopheessuu waan ta'eef, ibsituu gosa siyaasa biyya tokkoo⁶⁹ ta'ee akkaataa aangoon, dinagdee fi siyaasaa itti qoodamu, akkaataa mirgi dhala namaa ittiin beekamtii argatu, akkaataa waliin jireenyi hawaasaa itti murtaa'uu fi kanneen biroo gurguddoo ta'an hammachuu qaba. Karaa biraa yeroo ibsinu, heeraa mootummaa wixineessuu jechuun ka'umsa biyyi tokko ittiin gara carraa fi egeree siyaasaa birootti ittiin ceetuu fi sirni siyaasaa ittiin bocamu, akkasumas qoodinsaa aangoo fi walitti dhufeenyi lammileen mootummaa wajjin qabaachuu qaban kan murteessu, hundaa ol birmadummaan uummataa fi biyya tokkoo kan ittiin murtaa'uudha. Haa ta'utii,akkuma armaan duratti ibsinee turretti, adeemsi Heerri Mootummaa tokko ittiin wixineeffamu biyyaa biyyatti garaagara ta'uu danda'a. Ta'us garuu caaseffami Heeraa tokko bifa waliigalaatiin adeemsa armaan gadii keessa darbuu akka danda'u ogeessonni ni dubbatu. Isaanis:-1) qajeeltoo bu'aaraa, caaseffama Heeraa, fi Miseensa sirnichaa irratti wal-ta'uu(*negotiation*), 2) Wixineessitoota Heeraa filachuu(ogeessota dabalatee), 3) Wixinee fi qabiyyee Heerichaa barreessuu fi waliigaluu, 4) galteewan garaagaraa funaannachuun bu'aa isaa irratti lammilee mariisiisuun mirkaneessuu, 5) Wixinee qophaa'e qaama aangoo qabuun mirkaneessuu(adoption) ta'uu danda'a. Mirkaneessuun wal-qabatee biyyaa biyyatti garaagara ta'uu mala. Biyyooti tokko tokkotti qaama seera baastiitu mirkaneessa, kaan immoo

---

⁶⁷ Miiljalee olii f92

⁶⁸ <https://www.researchgate.net/publication/228177331> Original Meaning and Constitutional Redemption, Jach M.Balkin, Constitutional Commentary, 2007,

⁶⁹ Tsegaye, Miiljalee olii, f94

riferendamiidhaan, kaan qaama seera baastuu fi riferedamiidhaan]⁷⁰ ta'uu danda'a. Adeemsi kunis wixinee seerota dasiibaa irraa addatti yeroo dheeraa kan fudhatu ta'uun isaas dagatamuu hin qabu. Fakkeenyaaaf, Heerri Mootummaa biyya Keeniyaaraa bara 2008 tumame adeemsi isaa ji'oota 20 itti fudhatee ture. Kan biyya Tuniisyaa immoo bara 2011tti jalqabee deemsi isaa wagga 3 itti fudhatee jira.⁷¹Dhumarratti, wanti dagatamuu hin qabne heera Mootummaa tumuun wal-qabatee, hirmaannaan lammilee baay'ee murteessaa akka ta'ee fi komishiniin wixineessa Heeraa garaagarummaa gama saalaa, amantaa, aadaa, siyaasaa, fi hawaasummaatiin jiru osoo hin qoodin hunda bifaa haammateen kan tumame yoo ta'e, baay'ee filatamaa akka ta'e ogeessonni seeraa itti waliigalu.⁷²

Gaaffii Marii

1. Biyyi keenya Wixinee Heeraa keessatti maloota armaan olii fayyadamteetti jettanii yaadduu? Kamiin fayyadamte?
2. Wixinee Heeraa keessatti hawaasa kallattiin hirmaachisuun maaliif barbaachise?

[2.2. Adeemsa Wixinee Heera Biyya Keenyaa](#)

Yaadrimeewwan armaan olii akkuma jirutti ta'ee, adeemsi wixinee Heeraa, caaseffamnii fi utaabaleen hundeffama Heera Mootummaa biyyaa keenyaaraa maal fakkaataa kan jedhu ilaaluun barbaachisaadha. Heera tumuu(constitutional making) jechuun maal jechuudha kan jedhuun wal-qabatee, Heera tumuun duudhaalee gurguddoo biyyi tokko ittiin hooggamtumuu akka ta'e duratti ibsinee jirra.⁷³Heera tumuun ykn fooyyeessuun ka'umsi isaa sababa waraanaan, sababa kufaatii dinagdeef, sababa jijiirama siyaasaa fi kkf irraa madduu danda'a⁷⁴. Fakkeenyaaaf, akka biyya keenyaatti bara 1991tti kufaatiin sirna Dargiin booda Chaarteriin Ce'umsaa tumamee boodarra Heerri amma biyyattiin ittiin bulaa jirtu HMFDRDII bara 1995tti tumamee jira (*transition from Military Rule to Democratic form of government*). Seenaan duuba jiru boqonnaa 1ffa keessatti bal'inaan ilaalleerra. Sirni siyaasa biyya keenya jalqabbiin isaa karaa waranaatiin (*through military conquest*) akka ta'ee fi sababa kanaan sabaa fi sab-lammiin amantaan, eenyummaan, aadaa fi duudhaa siyaasaatiin garaagara ta'an humnaan impaayera siyaasa tokko jalatti kan ijaaraman⁷⁵ ta'uun beekamaadha. Seenaan Heeraa biyyatti keessatti achi fagoo yoo ta'e illee biyyattiin jaarrraa 20ffa keessa Heera

⁷⁰ Miiljalee olii

⁷¹ Miiljalee olii

⁷² Miiljalee olii

⁷³ Nanako Tamaru and Marie O'Reilly, A women's Guide To Constitution Making, January 2018, p4

⁷⁴ Miiljalee olii

⁷⁵ Tsegaye Regassa, miiljalee olii f98

barreefamaa afur keessummeessitee akka jirtus ilaalleerra. Heerri barreefamaa jalqabaa bara 1931 mootummaa Hayilessillaaseen kan qopheeffamee fi heerri bara 1955 fooyya'insa heera duraati. Heerri gara kufaatii mootummaa Dargii keessa tumame, kan bara 1987 Warraqsaan waan tumameef, gosoota (*modeloota*) armaan olitti ibsine keessaa Heera Warraaqsa (*revolutionary manifesto*) jedhamuu danda'a.⁷⁶ Kanaaf, Heerotni sadeen duraa maddi isaanii aangoo fi humna waraanaa akka ta'e ifaadha.

Akkuma Mootummaan Dargii kufeen waligaltee qaamolee siyaasaa yeroo sana turaniin Chaarterri Yeroo Ce'umsaa dhaabbatee ture. Chaarterri Yeroo Ce'umsaa kun sirna siyaasa amma jiru akka bocamuuf karaa guddaa banee akka ture keessa beektonni ni ibsu.⁷⁷ Paartiin ADWUI'n akkuma Mootummaan Dargii kufeen Hagayya 5 bara 1991 Walgayii taasifatee Mootummaa ce'umsaa kan yeroo hundeeffatee ture. Walgayii kanaanis Wixinee Chaartera Yeroo Ce'umsaa ofitti fudhatee mirkaneessuudhaan raggaasise. Chaarterri kunis akka Heera Mootummaa yerootti (*interim constitution*)tti fayyadaa ture jechuun ni danda'ama. Chaarteriin kun isa jalqabaa, akkuma boqonnaa jalqabaa keessatti kaafnee turre, sirna duriitiin lammilee miidhamaa turaniif (*the oppressed ethnic groups*) aangoo birmadummaa kennee ture, keessattuu mirga ofin of bulchuu heyyamee jira.⁷⁸ Haaluma kanaan, bakka buutonni Mootummaa Yeroo baay'inaan miseensa 87 qabu Komishini Wixeeneessa Heera Haaraa bara 1992tti hundeessuun akka lammileen biyyattii hundi irratti mari'ataniif kallattii kaa'ee ture. Komishiniin kun miseensota 29 kan of keessaa qabu yoo ta'u, bakka bu'oota Chaartera Yeroo ce'umsaa irraa namoota 7, paartilee siyaasaa irraa namoota 7, Waldaa Hojjetootaa irraa namoota 3, Mana Maree Daldala Itoophiyaa irraa namoota 3, ogeessota seeraa irraa namoota 2, Wladaa Barsiisota Itoophiyaa irraa namoota 2, Waldaa Ogeessota Fayyaa Itoophiyaa irraa namoota 2, Dubartoota irraa namoota 2 of keessatti qabachuun hundeeffamee jira. Qeqni kallattii garaagaraan jiru akkuma jirutti ta'ee, Wixineen Heeraa kun uummata bal'aadhaan hanga gandaatti irratti mari'atamaa akka turee fi siympoosiyamiin garaagaraa ogeessota biyya alaa fi keessaa hirmaachise, akkasumas kutaalee hawaasaa kanneen akka dubartootaa, dargaggoota, qaama miidhamtoota, jaarsota biyyaa, abbootii amantaa fi kkf irratti mari'achuun isaanii ni himama.⁷⁹ Adeemsi wixinee heeraa kun qajeeltoo

⁷⁶ Miiljalee olii

⁷⁷ Wiirtuu Ogeessota Qaamolee Federaalaa, Heera Mootummaa Kutaa 1, Moojulii Ogeessota Qaamolee Leenji Hojji Duraa Federaalatiif Qophaa'e, fuula 27

⁷⁸ Chaartera Ce'umsaa Mootummaa Yeroo Itoophiyaa, kwt 2, bara 1991

⁷⁹ Constitutional history of **Ethiopia**,

1. <http://constitutionnet.org/country/constitutional-history-ethiopia> at August 26,
<https://www.youtube.com/watch?v=5UkwtgBD8mw>

bu'aaraa, caaseffama Heeraa, fi Miseensa sirnichaa irratti wal-ta'uu(*negotiation*), 2) Wixineessitoota Heeraa filachuu(ogeessota dabalatee), 3) Wixinee fi qabiyee Heerichaa barreessuu fi waliigaluu, 4) galteewwan garaagaraa funaannachuun bu'aa isaa irratti lammilee mariisiisuun mirkaneessuu, 5) Wixinee qophaa'e qaama aangoo qabuun mirkaneessuu(adoption) keessa kan darbe ta'uu ni hubatama.⁸⁰

Bu'awwan marii irraa argaman tokko tokkoon galmaa'ee erga walitti qindeeffamaniin booda komishiniin wixineessuuf dhaabbate kun gara qaama Wixinee Heeraa kana mirkaneessu, *Asseembilii* Heeraa (*Constitutional Assembly*)tti dabarse. Kanumaan, heerichi heerota duraa sadan irraa addatti Heera sabaa fi sab-lammii fi uummataa ta'ee Muddee 8 bara 1994 karaa bakka bu'oota Uummataa Sagalee caalmaan Heera Mootummaa Federaalawaa Diimokiraatawaa Ripaabiliika Itophiyaa ta'ee mirkanaa'uudhaan Hagayya 25 bara 1995 irraa kaasee immoo guutummaatti hojiirra oole⁸¹. Erga mirkanaa'ee maaliif osoo hojiirra hin oolin akka lafarra harkifamaa ture wanti beekamu hin jiru.⁸²

2.2.1. Kaayyoo Heera Mootummaa Ammaa

Akkuma duratti boqonnaa tokkoffaa muujula kanaa keessatti ibsinee turre, lammileen Itoophiyaa sirna fiiwudaalizimii fi sirna abbaa irrummaatiin miidhamaa akka turan, hiree ofii isaanii murteeffachuuuf mirga akka hin qabne, mirgi eenyummaa, aadaa, hawaasummaa fi siyaasni isaanii eegamaafii akka hin turre gabaabaatti ilaalaat turre. Sirna durii sana kuffisuu keessatti immoo lammileen biyyattii hundi hanga humna isaanii qabsaa'aa akka turanis ilaalleerra. Uummatni biyyattii sirna fiwuudaalizimii qabsaa'ee yeroo of irraa kuffisuuuf jedhutti, sirna haaraa heeraan hundeeffachuuuf hin carroomne. Carraan kun jalaa butamee

2. <https://chilot.files.wordpress.com/2011/11/the-transitional-period-charter-of-ethiopia.pdf>
3. <http://www.operationspaix.net/775-biographie-de-wodajo-kifle.html>
4. <https://www.youtube.com/watch?v=ip5yV1YKmZw>
5. <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20999/volume-999-i-14668-english.pdf>
6. <https://chilot.me/wp-content/uploads/2011/01/proc-no-16-1996-flag-and-emblem.pdf>
7. <https://chilot.me/wp-content/uploads/2011/01/proc-no-48-1996-flag-and-emblem-amendment.pdf>
8. <https://chilot.me/wp-content/uploads/2011/01/flag.pdf> ...viidiyoo marii yeroo ce'umsaa Wixinee Heera Mootummaa Federaalaa amma hojiirra jiru irratti geggeeffamaa ture hanga tokko kan argisiiudha. Yaadoti armaan duraa fi itti aananii moojula kana keessatti xiinxalamans kanuma irraa cuunfamanii fudhataman.

⁸⁰ Miiljalee olii

⁸¹ Merera Gudina (2007), Party Politics and Elections in Ethiopia: 1991-2005, in Kassahun Berhanu et.al (eds.), *Electoral politics, Decentralized Governance and Constitutionalism in Ethiopia* (Addis Ababa University press, 2007), 132.

⁸² Guyyaa Heerichi Gaazexaa Nagariitaa irratti maxxamfame ilaaluun ni danda'ama, Heerichi mirkanaa'ee erga jedheen booda hojiirra oolmaa irratti maaliif lafarra akka harkifameef ifaa miti....joornnaalii Tsegaye Reggassa barreesse "The Making and Legitimacy of Ethiopian Constitution: towards bridging the gap between the Constitutional design and constitutional practice, Africa Focus-Vol.23, 2010" ilaaluun ni danda'ama.

waan tureef, ammas sirna abbaa irrummaa jalatti deebi'ee kufuuf dirqame. Waan ta'eef, qabsoo bifa haaraan eegaluun aarsaa barbaachisu kaffalee bara 1991tti sirna abbaa irrummaa irra aanuun carraa haaraa argatee jira. Carraa kanatti fayyadamuun heera eenyummaa isaa, aadaa isaa, afaan isaa, siyaasa isaa fi hawaasummaa isaa kabajuufii danda'u tolfatee jira. Kun immoo sirni diimokiraasi biyyattii keessatti heeraan beekamtii argachuun tarkaanfii kan jalqabaa ture jechuun ni danda'ama. Sirni diimkokiraasi kun beekamtii akka argatu qofa osoo hin taane, akkaataa inni itti lafa qabachuu danda'u irratti heerichi kallattii akeekee jira. Isaanis gabaabbatti akka armaan gadiitti kan ilaallu ta'a.

2.2.1.1. Sirna Partii Danuu (*Multi-party Politics*) diriirsuu

Biyyattiin bara dheeraaf paartii siyaasaa tokkoon bulaa turuun beekamaadha. Bara 1991 irraa kaaftee garuu sirna saba, sablammii fi uummattoota biyyattii hundumaa ilaalcha siyaasaa kamiin illee wajjin wal-qixa keessummeessuu danda'u uummachuuf jecha heera tumathee jirti. Haaluma kanaan, heerri amma hojiirra jiru kun diimokiraasi paartii hunda keessummeessuu danda'u akka uumamu taasisee jira.⁸³

2.2.1.2. Qoqqooddi aangoo (*Decentralization*)

Heerichi qoqqooddi aangootiif beekamtii kan kenne sirna federaalizimii fudhachuu isaatiiniidha. Qoqqooddiin aangoo kun Chaartera ce'umsaatiin beekamtii kan argate yoo ta'u, heerri haaraanis kanuma jabeessuudhaan isa jalqabaa sirna federaalizimii naannolee sagaliin sabummaa irratti hundaa'een ijaaree jira. Itti aansuun naannoleenis ta'ee mootummaan giddugaleessa qoodiinsa aangoo dalgee qaama seera baastuu, seera raawwachiftuu fi seera hiiktuu gidduutti akka qoodamu taasisuudhaan qajeeltoo sirna diimokiraasi mirkaneessee jira.⁸⁴ Dhimma kun bal'inaan booda kan ilaallu ta'a.

2.2.1.3. Dhaabbata Mirga Namoomaa fi Diimokiraasi hundeessuu

Dhaabbileen diimokiraasi kanneen akka Boordii Filannoo, Komishiniin Mirga Namoomaa, fi Dhaabatni Abbagar akka dhaabbatan taasisee jira⁸⁵. Kaayyoon fi barbaachisummaan dhaabbilee kanaas mirga namoomaa fi diimokiraasiif eegumsa gochuufiidha. Akkuma

---

⁸³ HMFRDI kwt 38(2) fi seensa Heerichaa ilaaluun ni danda'ama. Akkasumas, Shimelis Hailu, Challenges and Prospects of Democratization Process in Ethiopia. Department of Civics and Ethical Studies, College of Social Science, Wollo University, International Journal of African and Asian Studies, An International Peer-reviewed Journal Vol.40, 2017.

⁸⁴ HMFRI kwt 46(2) fi 47,

⁸⁵ HMFDRD kwt 55(14, 15) fi 102

beekamu, tumaan mirga namoomaa fi diimokiraasii heericha keessaa harka 1/3^{ffaas}⁸⁶ kan qooddatu waan ta'eef, heerichi hangam diimokiraasii bababl'isuuf akka kaayyeffate namatti argisiisa. Dhimma kanaan wal-qabatee kutaa itti aanu keessatti bal'inaan kan ilaallu ta'a.

Walumaagalatti, kaayyoon heerichaa seensa heerichaa keessatti bal'inaan kan kaa'aame jiru yoo ta'u, inni guddaan rakkoo sabummaa waggaa dheeraa ture sirna federaalizimii diriirsuudhaan furuudha.⁸⁷ Kun immoo sirna fiwudaalizimii fi abbaa irrummaa gara sirna diimokiraasiitti jijiiruuf heerichi kaayyeffachuu isaa argisiisa. Heerichi adeemsa diimokiraasiitti jijiiruuf kaayyeffachuu isaatiif agarsiiftuuwwan garaagaraa kaasuu ni dandeenya. Fakkeenyaaaf:-sirna siyaasaa hunda galeessa ta'e(*multi-party politics*), sirna durii keessatti aangoo harka nama tokkootti kuufamee ture gara saba, sablammii fi Uummattoota biyyattiitti naannessuun aangoo ol'aanaa isa dhumaan kenuufiin⁸⁸, dhaabbilee mirga namoomaa fi diimokiraasii ijaaruu fi kkf fudhachuu dandeenya. Dabalees, mirgi hiree ofii ofiin murteeffachuu lammileedhaaf kennamuun isaa qajeeltoo diimokiraasii beekamtii idila addunyaa argateedha. Hiree ofii murteeffachuun akkuma jirutti ta'ee, wal-qixxummaadhaan qoqqooddaa aadaa, amantaa fi saalaa tokko malee nagaatti lammileen akka waliin jiraatan taasisuuf heerichi kan kaayyeffatedha. Kaayyoon Heerichaa inni biroon immoo garaagarummaa sabaa, sablammii fi uummataa aadaa, afaaniin, hawaasummaan, fi siyaasaan jiru hunda bifa haammateen sirna Mootummaa federaalaa ijaaruun biyyattii diigamsa irraa hambisuu isaati.

Gaaffilee Marii

1. Barreessitootni tokko tokko kaayyoo Heeraa kanatti hin amanan. Akka isaan jedhanitti, heerichi rakkoo sabummaa furuu irra rakkoo itti hammeesse jedhanii amanu. Akka sababaatti kan isaan kaasan biyyattiin sabaa fi sablammii 80 ol qabattee osoo jirtuu; heerichi saba giddugaleessa godhachuu naannolee sagal qofa hundeessuun isaa hiika hin qabu jedhu. Gareen xiqaan dhaabbataan (*permanent minority groups*) biyyattii keessa jiraatan akkaataa heerichaatti carraa hirmaannaa

⁸⁶ HMFDRI kwt 13-44

⁸⁷ Asnake Kefale and Hussein Jemma (2007), Ethnicity as a Basis of Federalism in Ethiopia: Cases of the Harari National Regional State (HNRS) and Dire Dawa Administrative council (DDA), in Kassahun Berhanu et.al. (eds.), *Electoral politics, Decentralized Governance and Constitutionalism in Ethiopia* (Addis Ababa University press, 2007), 70 fi Beza Dessalegn, Comment On Ethnic Minority Rights Under The Ethiopian Federal Structure, MIZAN LAW REVIEW Vol. 6 No.2, December 2012

⁸⁸ Miiljalee olii

siyaasaa hin argatin hafu jedhu.⁸⁹ Yaada kana akkamitti ilaaltu? Dhugumaan heerichi akka isaan jedhanitti yaaddoodhaa? Muuxannoo biyyattiin keessa turte wajjin wal-cina qabaa irratti mari'adhaa!

2. Heerri MFDRI naannoleen sabummaa bu'ueereffatee akka hundeeffamu taasisee jira(Kwt 46(2). Haa ta'u malee, waa'ee sabaa fi sablammii naannolee keessa jiraatan kan naannoo mataa isaanii hundeessuu hin dandeenye irratti eegumsa godhamuu fi hirmaanna siyaasaa isaan qaban irratti dagatee jira. Kanaaf, qajeeltoon federaalizimii sadarkaa naannoleetti hin jiru, naannolee muraasa qofaatu jiraachuu sabaa fi sablammii iyyuu naannoo isaanii keessatti beekamtii argachiisa jechuun barreessitooni qeeqan jiru. Isin hoo akkamitti ilaaltu (Beezaa:2012)?
3. Seensa HMFDRD keessatti biyyattii keessatti hawaasa dinagdee tokkoo ijaaruu (”É¾=¢•T> TIU[cw TÑ”vf) jechaa kwt 39(2) jalatti immoo mirga fotoquu eeguun isaa Heerichi kaayyoon isaa wal-dhiita jedhu namoonni tokko tokko. Isin hoo akkamitti hubattu?

2.3. Qabxiilee Falmiisoo HMDFRI (Yeroo Wixinee fi amma)

Caaseffamaan wal-qabatee heerichi sirna siyaasa biyyattii bifa haaraan hundeessuun biyyattii gara boqonnaa biraatti dabarsee jira. Kutaalee heerichaa hunda moojula kana keessatti ilaaluun barbaachisaa yoo ta'uu baate illee dhimmoota murteesoo ta'an ilaaluun barbaachisaa ta'a. Heerichi ka'umsa irraa baafata isaa keessatti (N) uti, Sabni, Sablammootnii fi Uummattooni Itoophiyaa (*We, the Nations, Nationalities and Peoples of Ethiopia*) jechuun haala garaagarummaa amantaa, eenyummaa, aadaa fi siyaasaa bifa haammateen saboonni, sablammoonni fi Uummattootni biyyattii waliigalanii sirna siyaasaa tokko jalatti buluuf sanada kana qopheeffachuu isaanii argisiisee jira. Kanumaan, heerichi boqonnaa 11 fi keewwattoota 106 of keessatti qabachuun kan bocameedha. Kanneen keessaa heerichi qajeeltoowan bu'uura shan(keewwata 8-birmadummaa Uummata, sabaa fi sab-lammii, keewwata 9 Heerichi Ol'aantummaa qabaachuu kan ibsu, keewwata 10 mirgoota Namoomaa fi Diimokiraasi, keewwata 11 adda bahiinsa siyaasaa fi amantaa fi keewwata 12 Itti gaafatummaa Mootummaa), akka utubaatti fayyadamuudhaan qophaa'ee jira. Boqonnawwan 11 keessaa waa'een Mirgoota Namoomaa fi Diimokiraasi (keewwata 13 hanga 44)tti kan jiru kutaa bal'aa heerichaa jedhamee beekamu of keessatti qabatee jira. Haa ta'u malee, yeroo wixineen heeraa kun qophaa'utti kutaalee heerichaa keessaa waa'een hiree ofii ofin

⁸⁹ Minasse Haile (1996), “The New Ethiopian Constitution: Its Impact upon Unity, Human Rights and Development”, 20 *Sulfolk Transnational Law Rev.*1

murteeffachuu hanga *fottoquutti* jedhu (kwt 39), waa'een Caasaa Mootummaa Naannoo fi Federaalaa ykn sirna federaalizimii kan ibsu keewwata 45-49, waa'een quodiinsa aangoo keewwata 50-52, haala hundeffama manneen murtii fi tumaalee fooyya'iinsa Heera Mootummaa fi Labsii yeroo muddamaan wal-qabatee kanneen jiran iddoowwan ijoo falmiin ho'aan irratti geggeeffamaa ture jechuun ni danda'ama.⁹⁰ Inumaayyuu tumaalee heera mootummichaa keessaa baay'ee falmisiisoo kan ta'anii fi amma illee darbee darbee falmiin isaa kan hin dhaabbanne ni jiru. Isaan keessa muraasa akka itti aanutti kan ilaallu ta'a.

2.3.1. Heera Mootummaa Diimokiraatawaa Federaalawaa Ripaabiliika Itoophiyaa keewwata 39 (Fottoquu)

Jechi fotoquu jennu kan Ingiliziitiin “*secession*” jedhu irraa kan fayyadamne yoo ta'u, jechi Afaan Ingilizii kun mataan isaa iyyuu jecha Laatinii lama “*se*” fi “*cedere*” jedhu irraa dhufe. “*Se*” jechuun adda bahuu (*apart*) yoo ta'u, “*cedere*” jechuun immoo deemuu (*to go*) jechuutti hiikama. Jechi *secession* jettu kun heera biyya keenyaa heera biyyoota Afriikaa biroo irraa adda kan gootu yoo taatu; mirgi kun waliigaltee Idila Addunyaa Mirga Siyaasaa fi Siivilii (ICCP) keessatti illee haamatamee hin jiru. Akka ogeessonni tokko tokko jedhanitti, jechi kun bara kolonii keessa fayyadamamaa kan turame yoo ta'u, biyyootni kolonii jala jiran mirga ofin of bulchuu mirkanoeffachuudhaaf warra koloneeffatoota gaafataa yeroo turan itti fayyadamaa turan. Jecha kana keessattuu bara ammayyummamaa kana keessa, tokkummaa biyyaa diiga jedhamee waan yaadamuuf biyyootni baay'een hin jaallatan, (OAU, EU, even UN).⁹¹ Haa ta'u malee, biyyi tokko mirga fotoquu kan gaafattu maaliif kan jedhu falmisiisaa yoo ta'es, tarii wantoonni armaan gadii sababa ta'uu danda'u jedhamee yaadama:-

1. Sarbamni mirga namoomaa hamaan(kan akka yakka sanyii duguuggaa) saba adda baasee kan raawwatamee yoo jiraatee fi mootummaan giddugaleessa irraa sarbama sana sirreessuuf fedhii fi dandeettii yoo dhabe,
2. Qabeenyaa fi humni saba tokkoo garmalee mootummaadhaan yoo saamamee fi uummati irraa fayyadamaa yoo ta'uu hafe, akkasumas sabichi dirqamee kan mootummaaf hojjetu yoo ta'e,
3. Karaa qajeedhaan sabni dinagdeenis, hawaasummaanis, siyaasaanis of danda'ee mootummaattii adda bahee mootummaa mataa isaa uummatee of bulchuu kan barbaadu yoo ta'e mirga isaa kabachiifachuu akka danda'u,

---

⁹⁰ Miiljalee olii,

⁹¹ Leake Mekonen Tesfay, Unconditional Right to Secession in Ethiopia:Comparison between the Federal Constitution, the State Constitutions, and International Instruments, 2013

4. Dhiibbaa qaama alaatiin(fkn:-UN)
5. Seen-duubee hawaasichaa yoo jalaa mulqame (*historical legacies denied*), jechuun aadaan isaa, afaan isaa, duudhaan isaa fi sirni bulchiinsa mataa isaatii yoo jalaa mulqamee jiraate mirga kana gaafachuu akka danda'u beektonni ni ibsu.⁹²

Yaad-rimee kana qabannee yeroo gara biyya keenyaatti deebinee ilaallu, heericha wixineessuu keessatti kuusaa viidiyoo Wixinechaa irraa akka hubatamutti, keewwati 39 kan mirgi hiree ofii ofiin murteeffachuu hanga fottoquutti saboota, sablammootaa fi uummattoota biyyattiif kennamee jiru baay'ee falmisiisaa ture. Deggertootni tumaa kanaa yommuu falman; mirgi hiree ofii ofiin murteeffachuu, siyaasa mataa ofii geggeeffachuu, mirga Waliigaltee Idil Addunyaa kan ta'e ICCPR keessatti mirga beekamtii argatee jiruudha waan ta'eef, irra deebiin heericha keessatti beekamtii kennuuf kan yaadameedha malee mirga haaraa uumuu miti. Waan ta'eef, tumaan kun lammileen dhimma siyaasa mataa isaanii akka murteeffatanii fi dhimma hawaasummaa, dinagdee fi aadaa isaanii immoo bilisa ta'anii akka guddifatan kan taasisuudha malee biyya kan diigu miti. Darbees, biyyattiin kanaan dura impaayera humnaan ijaaramte jalatti bulaa waan turteef, kana keessatti immoo lammileen gar-malee aadaa isaaniitiin, afaan isaaniitiin, fi dinagdeen isaanii irraa mulqamee ukkamsaa keessa waan turaniif, gara fuula duraatti seenaan badaan duraan lammilee irratti taasifamaa ture akka irra hin deebineef, yoo irra deebi'a ta'e immoo tumaan heeraa kun sabaaa fi sablammoota biyyattiif wabii ta'a jechuun falmu. Akka barreessitoonni tokko tokko jedhanittis tumaan heeraa kun jiraachuun mootummaan ol'aantummaa saba tokkoon bulchu deebi'ee akka hin dhufneef, sarara diimaa kan ka'eedha jedhu.⁹³ Walumaagalatti, sirni ijaaramu lammileen ammas akka hin cunqurfamneef, lammileen fedhii isaaniitiin mirgi isaanii eegameefii of bulchuu fi buluuf kan gargaaruudha jechuun tuqaalee armaan olitti caqasnee turre keessaa isa 5^{ffaa} jabeessuun falmu.⁹⁴ Faallaa kanaa immoo tumaa heeraa kana irraa warri yaaddoo qabaataa turan, tumaan kun biyya diiga malee faayidaa homaa iyyuu hin qabu jedhanii abaar. Akka yaada isaaniitti, sabootnii fi sablammoonni hundi mirga kana kan gonfatan yoo ta'e, hunduu mirga kana gaafachuu isaanii waan hin oolleef, biyyi Itoophiyaa jedhamtu kaartaa addunyaa irraa ni baddi jedhanii yaadda'u.⁹⁵ Yaadotii kun amma illee sadarkaa yaadaatti kan calaqqisu yoo ta'e illee qabatamni jiru garuu hanga ammaatti tumaan heeraa kun biyyattii irratti rakkoo inni fide hin jiru. Yaaddoo gareen muraasni qaban caalaa

---

⁹² Mekonen Tesfay, miiljalee olii

⁹³ Zeray Hailemariam, Challenges on Ethiopia's Federalism, 2017

---

⁹⁴ Miiljalee 33

⁹⁵ Miiljalee olii fi miiljalee 36

faayidaan isaa qabatamaan mul'ataa jira. Agarsiiftuun kanaas, sababa tumaa kanaatiin hanga ammaatti biyyattiin sirna siyaasaa tokko(*under one polity*) jalatti hundooftee bulaa jiraachuun, sabaa fi sab-lammiin akkuma duraatti waliin jiraachaa kan jiran ta'uun, mirgi aadaa ofii guddifachuu, mirgi dinagdee ofii horachuu fi guddachuu fi kkf waan qabatamaan mul'ataa jiraniif, tarii tumaan heeraa kun hanqina isaa caalaa bu'aan isaa abdii kan qabu fakkaata.

Gaaffilee Marii

- 1) Heera Mootummaa keessaa kwt 39 maaliif falmisiisaa ta'e jettanii yaaddu? Tumaan Heeraa kun biyyattiidhaaf yaaddoodha moo wabiidha jettu? Ejjennoo keessan qabatama jiruun deggeraa irratti mari'adhaa!
- 2) HMFDRi Kwt 39... *hanga fottoquutti* kan jedhu yaadumaaf malee hojiirra oolmaan isaa ulfaataadha jedhanii namoonni tokko tokko qeqa kaasu? Maaliif jettanii yaaddu?
- 3) Akka waliigalaatti, HMFDRi kwt 39 mirga hiree ofii ofiin murteeffachuu kan jedhu kun mootummaa mataa ofii dhaabuu qofaa ibsaa? Namoonni tumaa heera kana hin jaallanne maaliif yaadda'u jettu? Garaagarummaa HMFDRi kwt 39(3) fi 47(3) gidudu jiru maali jettu?

2.3.2. Halluu Alaabaa (HMFDRi Kwt 5)

Falmiin kan biraan wixinee heericha keessatti ka'aa ture keewwata 3(1) mallattoo alaabaa biyyattii irratti ture. Kun immoo sirna durii (unitary form of government) itti fufsiisuu kan barbaadanii fi mallattoon alaabaa irratti ibsame mallattoo biyyattiin ittiin beekamaa turte balleessa yaadama jedhu irraati. Gareen tumaa kana deggeran garuu mallattoo sabaa fi sablammiiin biyyattii fedhii waliin jiraachuu argisisuun sirna haaraa ijaaraamuuf deemu kan bakka bu'uudha jedhu. Amma illee mallatttoo alaabaa kana irratti lammileen waliigalanii hin fudhanne ni jiru.

2.3.3. Imaammata Lafaa (HMFDRi kwt 40)

Waa'een lafaa bara dheeraaf Itoophiyaa keessatti ijoo siyaasaa ta'uun isaa fi amma illee ijoo falmii isa bu'uuraa ta'ee itti fufuun isaa beekamaadha. Sababa kanaatiif mootummooni darbaa dhufaa turan sababa imaammata lafaa isaan hordofaa turaniin, mormii guddaan lammilee biyyaattii irraa isaan mudataa tureera; ammas qormaata ijoo ta'ee itti fufee jira jechuun ni danda'ama ("Review of Theories on Land Tenure and Country Experience", published in Working Paper No. 4/2002 of EEA/EEPRI fi "the current land tenure systems

and its implications on the overall performance of the agriculture sector in the country” ilaala). Moojulii kanaaf akka barbaachisummaa isaatti, bakka sadiitti quoduun imaammata lafaa bara 1975 fuula dura ture (kan mootii Hayilesillaasee), imaammata lafaa bara 1975 fi imaammata lafaa bara 1995 gabaabaatti ilaalla.

2.3.3.1. Imaammata lafaa bara 1975 fuula dura ture

Akka barreessitoonni tokko tokko jedhanitti imaammati lafaa bara mootii Hayilesillaasee ture akkuma addunyaatti iyyuu baay’ee wal-xaxaa fi mirgi itti fayyadamaa fi abbaa qabeenyummaa biyyuma tokko keessatti garaagara turee jedhu (Dessalegn 1984; Cohen and Weintraub 1975; Gilkes 1975; Dejene 1999)⁹⁶. Imaammatichi wal-xaxaa ta’uu isaatiin haaromsaafis ta’ee guddina biyyattiitiif karaa banuuf rakkisaa ture. Baroota sana keessa biyyattiin kutaadhaan qoodamuun lafatti akka fayyadaman ykn lafarratti akka gabbaran ta’aa tureera. Iddoowwan muraasatti mirgi lafa argachuu *ristiidhaan*, gandaan, naannoodhaan, mana amantaa Ortodksiin, akka ture ni himama. Risitiidhaan wal-qabatee irra jireessaan kutaa biyyattii gara kaabaa kan akka Ertiriyyaa, Tigree, Begemidir, Goojjam fi gariin Showaa fi Walloon *ristiidhaan* lafa argachaa akka turan barreessitoonni ni himu.⁹⁷ Yeroo kanatti lafti namoota dhuunfaatiif kan kennamuu danda’u; yoo miseensa hoomaa waraanaa ta’an ykn yoo hojjetoota gara Kaabaa irraa lafa bulchuuf dhufan ta’e ykn yoo qote bultoota sababa rakkoo lafaatiin Kaaba biyyattii irraa godaan ta’e ykn yoo namoota aangoo mooticha hin morminee fi aangeffamoo ta’an(*local tribes*) ykn yoo hojjetoota mana amantaa Ortodoksi ta’an ykn yoo namoonni mootichaa wajjin walitti dhufeinya gaarii qaban lafa dhuunfaadhaan(*in private*) kutaa biyyattii gara Kibbaa fi Kibba Dhihaa kanneen akka Arusii(Arsii ammaa), Baalee, Iluu Abbaa Booraa, Wallaggaa, Kafaa, Gamu-Goofaa, Showaa fi Walloo irraa kennamaafii akka ture seenaan ni ibsa.⁹⁸ Lafti dhuunfaan kennamu kun akka isa biyya Kaappitaalizimii keessatti “*private ownership*” jedhamu sanaa miti, mootichi yeroo barbaade irraa fudhachuu danda’a waan ta’eef, qajeeltoo qabeenya dhuunfaas kan guutu miti. Akka dhaabbataatti immoo manni amantaa Ortodoksiif lafti addatti ni kennamaaf (hangi isaa garuu beekamaa miti). Sababni isaa hanga ammaatti iccitii amantaaf jedhamee ragaan quubsaan akka hin argamne barreessitoonni ni kaasu⁹⁹. Irra caalaan lafaa mootichaan kan

---

⁹⁶ Dabalataan Dessalegn Rahmato, 1995, Special Issues on Land Rights and Access to Land in Post, Dessalegn Rahmato, 1994, Land Policy in Ethiopia at Cross-roads. Land Tenure and Land Policy in Ethiopia after the Derg, Dessalegn Rahmato, 1992. The Land Question and Reform Policy: Issues for, Debate. Dialogue. Vol. 1. No. 1. pp. 43-57, Dessalegn Rahmato, 1984, *Agrarian Reform in Ethiopia*

⁹⁷ Miiljalee olii

⁹⁸ Yigremew Adal, Review of Landholding Systems and Policies in Ethiopia under the Different Regimes, **EEA/Ethiopian Economic Policy Research Institute**, December 2002

⁹⁹ Miiljalee olii

kennamuuf yoo ta'u, sadarkaa gadiittis hojjetoota mana amantichaaf ni kennama ture. Manni amantichaa lafa kireeffachuuun, akkasumas ittiin gibira mataa isaa kan sassaabbatu ture. Gama biraatiin immoo imaammata lafichaa keessaa kan biraan lafa mootummaati. Lafti mana mootummaa (palace land), lafti *gibretel*, lafti *maadariyaa*, *mengist maret*, lafti horsiise bulootaa fi kan biroon tilmaamuun hin danda'amne kan mootummaa akka ture barreessitootni qoratan ni kaasu.¹⁰⁰Rakkoo hamaan imaammata lafaa yeroo saniitiin wal-qabatee jiru inni biraan bifaa *ciisenyaa* (*exploitative tenancy*)tiin qonnaan buaan humna isaatiin qotee firii isaa warra biyya bulchaniif galcha, lafa dhabaan baay'een osoo jiruu lafti harka namoota muraasaatti kan kuufamuu fi lafti oomisha malee taa'u kan tajaajila kenu kan caalu ta'uun isaa, qonnaan buaan tasumaa wabii lafaa kan hin qabne ta'uu isaa warri seenaa barreessan ni kaasu.¹⁰¹

2.3.3.2. Imaammata Lafaa bara 1975(Bara Mootummaa Dargii) ture

Qabsoo barattoota Yuuniversitii fi dhaabilee siyaasaa garaagaraatiin booda mootummaan Dagrii yommuu aangoo qabatu, jijiirama guddaa inni biyyattii irratti fide jedhamee galateeffamu sirna abbaa lafaa (*tenant-landlord relations*) balleessuu isaa fi qonnaan buaan firii hojii isaa irraa fayyadamaa akka ta'u gochuu isaati.¹⁰²Labsiin Lafa Baadiya Lakk.31/1975 kwt 4 abbaan qabeenyummaa lafa baadiyaa uummata ta'uu, fi qoodiinsa lafaa dhuunfaadhaan dhaadannoo lafti qonnaan bulaaf jedhuun tumee hojiirra ooolee jira. Haa ta'u malee, imaammati lafaa kun kan qophaa'e sirna siyaasa sooshaalizimii keessatti waan ta'eef, labsichi qonnaan buaan mirga fayyadama lafaa (*use right*) isaa gurgurtaadhaan, wal-jijiiruudhaan, dhaalmaadhaan, qabsisaan dabarsuu akka hin dandeenye dhorkee jira. Garuu du'aan haadha warraa isaaf/abbaa warraa isheef, ykn ijoolle umuriin hin geenyeef dabarsuu akka danda'u akka hambifannaatti tumee jira. Ta'us garuu maatiin tokko lafa hektaara 10 olitti yoo qabatee jiraate irraa fudhatamee quodama. Bulchiinsi lafaa ministeera haaromsa lafaatiif kan kenname yoo ta'u, kan bulchu immoo karaa Waldaa Qote Bultootaatiin ture. Walumaagalatti, qoqqoodinsa lafaa garee muraasaan qabamee ture hambisuudhaan, sirna humna qote bulaa nyaachaa ture hambisuu keessatti imaammatni mootummaan Dargii baase kan galateeffamu ture. Haa ta'u malee, imaammatni kun jirenya qonnaan bulaa haala wal-fakkaataadhaan jijiiruu hin dandeenye, akka yaadamettis humni oomishaas dabaluu hin dandeenye (Kidane (1990:114)).¹⁰³Sababni isaa haaromsi lafa irratti geggeeffame lafa irra deddeebi'uun humnaan wal-irraa quoduun (*forced peasants to engage in periodic*

---

¹⁰⁰ Miiljalee olii

¹⁰¹ Miiljalee olii

¹⁰² Miiljalee olii

¹⁰³ Miiljalee olii

redistribution of land) waan tureef, qonnaan bulaan maasii isaa fi mana isaa irratti tasgabbaa'uu dhabuun, wabiin lafaa jiraachuu dhabuun hanqinaalee sirni sooshaalizimii yeroo sanaa fideedha. Kun immoo qonnaan bulaan lafa isaa sirnaan akka hin oomishanneef hamilee waan buuseef, beelli baadiyaatti akka hammaatu taasiseera jedhama.¹⁰⁴ Walumaagalatti, imaammati lafaa bara mootummaa Dargii tures qonnaan bulaan lafa isaatti akka fayyadamuuf wabii ta'uu hin dandeenye. Akkasumas, sababa miseensa Waldaa Qonnaan bultootaa guddisuuf fi miseensa haaraa horachuuf jecha lafti irra deddeebiin qoqqoodamaa tureef, qonnaan bulaan tasgabbaa'uu dhabuu, lafti qonnaa ciccitaa ta'uu(*fragmented*), mirgi lafatti fayyadamuu, dabarsuu fi kireeffachuu fi kkf daangeffamaa ta'uun, bulchiinsi lafaa gara jalqabaatti mootummaa irraa adda bahee Waldaa Qonnaan Bultootaan geggeeffamaa yoo ture illee gara boodaatti Waldaan kun akka mootummaatti tajaajiluu eegaluu fi bifa diimokiraasummaa isaa duraa gadi lakkisuun qonnaan bulaa dararamaaaf saaxiluun,¹⁰⁵ fi kkf imaammata lafaa bara mootummaa Dargii keessa mul'ataa turan waan ta'eef, ammas waa'een lafaa dhimma siyaasaa isa ijoo ta'ee itti fufeera. Haaluma kanaan, lammilee biyyatti guutummaatti aarsuun mootummaan Dargii akka kufuuf qabsoo qindaa'aa fi faffacaa'aa akka taasisuuf dhiibbaa guddaa taasiseera. Dallansuu fi qabsoon Uummataa kun gara boodaatti wantoota garaagaraa dabalatee jabaachuu isaa irraa kan ka'ee fi kufaatiin sirna sooshaalizimii biyya baha fagoo kufaati sirna Dargiif wantoota sababa ta'an jechuun ni danda'ama.

2.3.3.3. *Imaammata Lafaa Yeroo ammaa(HMFDRI fi HMNO)*

Akkuma mootummaan Dargii kufeen imaammati lafaa maal ta'uu akka qabu tilmaamuun rakkisaa ture. Bara Chaartera Ce'umsaa Yeroo keessattis waa'een imaammata lafaa heera fuula duratti bahuuf deemuuf kan dhiifameedha malee jijiirama haaraa fide hin qabu. Haa ta'u malee, barri 1995 tumamuu heera motummaa amma hojiirra jiru irraa kan ka'e imaammatni lafaa yaadaa fi boqonnaa haaraa dabalatee achii as baheera. Heerichi keewwati afurtamni (kwt 40) imaammata lafaa amma hojiirra jiru qopheessuudhaaf isa bu'uuraa ta'ee kan tajaajiluudha. Heerichi abbaa qabeenyummaa lafaa irratti kan bara mootummaa Dargii lafti kan uummataati jedhu yaad-rimee isaa osoo hin jijiirin maqaa abbaa qabeenyaa jijiiruun lafti qabeenya waliinii kan saba, sablammii fi Uummattoota Itoophiyaati jechuun tumee jira(HMFDRI kwt 40(3)). Kun immoo akkuma duratti ibsinee turre, heerichi seensa isaa keessatti yeroo jalqabu, (N)uti, saba, sablammii fi uummattooni Itoophiyaa...jechuun hundee ijaaramsa isaa waan eegaleef, mootummaa humnaa(*dictatorial government*) irraa gara

---

¹⁰⁴ Miiljalee olii

¹⁰⁵ Miiljalee olii

mootummaa federaalizimii sabummaatti jijiiruu isaa irraa kan ka'eedha. Kanaaf, imaammatni biyya tokkoo sirna siyaasaa biyyi tokko hordoftuun murtaa'a kan jenneefis kanuma irraa ka'eeti. Mirga itti fayyadamuu fi lafa argachuun wal-qabatee heerichi qonnaan buaan bilisaan lafa akka argatuu fi mirga abbaa qabiyyummaa isaa irraa akka hin buqqaaneef mirga qaba jedhee jira(kwt 40(4)). Dabalataan immoo qonnaan buaan qabeenyaa humna isaatiin itti dadhabee lafa isaa irratti horate irraa fayyadamuuf mirga akka qabu, gurguruufis, jijiiruufis, dhaalchisuufis, mirgi abbaa qabiyyummaa isa yoo irraa fudhatame immoo qabeenya isaa kaafachuuf, ykn mirga abbaa qabeenyummaa qabeenyichaa dabarsuuf, ykn beenyaa irratti gaafachuuf mirga qabaachuu isaa tumuudhaan caalmaatti wabii qonnaan buaa mirkaneesseera(kwt 40(7)). Heericha irratti hundaa'uun labsiin bulchiinsa Lafa Baadiyaa Federaalaa Lakk.89/1997 bahee hojiirra oolaa tureera. Labsiin kun yeroo ammaa Labsii 456/2005tiin bakka bu'ee jira. Waa'ee labsiwwan kanaa asitti kaasuun barbaachisaa miti. Garuu labsiin boodarra bahe kun wantoota fooyesse kan qabu yoo ta'u, akkuma sirnoota darbanii lafa deebisanii quoduun akka jiraatu taasiseera. Garuu sirna darban irraa wanti adda godhu yeroo hunda akka hin taanee fi qabiyyee wal-qixxeessuuf barbaachisaa yoo ta'ee fi fedhii qonnaan buaa irratti kan hundaa'u ta'uu akka qabuudha(Labsii 456/2005 kwt 9).

Gara Naannoo Oromiyaatti deebinee yeroo ilaallu immoo HMNO kwt 40(3) irraa akka hubatamutti, qajeeltoodhuma wal-fakkaatuun lafti kan mootummaa naannichaa fi uummataa qofaa akka ta'e tumuudhaan jechuma heerri mootumama federaalaa ittiin tume irra deebi'ee jabeessee jira. Gama seera baasuutiinis wal-qabatee erga Labsiin Federaalaa Lakk.89/1997 bahee asitti mootummaan naannichaa labsii itti fayyadamaa fi bulchiinsa lafa baadiyaa afur baasee hojiirra oolchaa tueera. Labsiin amma hojiirra jiru Labsii 130/2007 yoo ta'u, labsiin kun lafa deebisanii quoduun lafa jal'isii qofaatti daangessee jira.

Gaaffilee Marii

1. Barreesitooni tokko tokko akka jedhanitti, imaammata lafaa baadiyaatiin wal-qabatee sirni amma jiruu fi kan bara mootummaa Dargii keessa jiru wal-fakkaataadha. Garaagarummaa isaanii irra wal-fakkeanya isaaniitu caala. Bara mootummaa Dargiis liiziin lafaa, investimentiin qonnaa(commercial farms), lafa deebisanii quoduun, qote buaa bakka tokkotti kurfeessuun(*mandar masarataa*) fi kkf kan ture yommuu ta'u, ammas qabatamaan itti fufee jira jedhu(Dessalegn, 1997; Yigremew, 1997, 1999; Mekonnen, 1999; Ege, 1997; Hoben, 2000). Isin hoo akkamitti ilaaltu?
2. Imaammata lafa baadiyaa amma hojiirra jiruun wal-qabatee falmii guddaan *iskoolaarota*, barattootaa fi dhaabbilee idila addunyaa kan akka Baankii Addunyaa

gidduutti falmii kaasaa kan turee fi falmii ta'ee kan itti fufaa jiru waa'ee abbaa qabeenyummaa lafaatiin wal-qabatee akka ta'e beekamaadha. Leellistoonni sirna duriitii fi biyyoonti dhihaa lafti qabeenya dhunfaa ta'uun qaba malee kan uummataa ta'uun isaa mirga itti fayyadamaa daangessuu irra darbee misoomni qonnaa akka hin guddanne taasisee jira jedhu (Dessalegn, 1992; 1994; Gebru, 1998; Yigremew, 2001a; Inter-Africa, Group (symposium), 1992). Faallaa kanaa immoo barreessitoonni tokko tokkoo fi qaamoleen mootummaa lafti qabeenya uummataa fi mootummaa ta'uun isaa inumaayyuu qonnaan bulaaf wabii guddaa dha jedhu. Qabeenya dhuunfaa yoo ta'e, abbaan qabeenya akka barbaade lafa sassaabee harka isaa galfatee lafa dhabdummaa baay'isee sodaa sirna durii sana waan deebisuuf, imaamatni kun ceepha'amuu hin qabu jedhu[Gebru (1998:9), Fantu (1994: 139-40)]. Sababa kanaan Paartiileen morkattootaa fi paartiin biyya bulchu yeroo filannoo biyyolessaa irratti hirmaatan ejjennoowwan kanneen lamaan qabatanii yeroo uummattati bahan ni mul'ata. Isin hoo isa kam deggertu? Fedhii hawaasa keenyaa giddu-galeessa godhaatii sababa quubsaa dhiyeessaatii ejjennoo keessan ibsaa!

3. Labsiin Bulchiinsaa fi Itti Fayyadama Lafa Baadiyaa Naannoo Oromiyaa fi kan Federaalaa yoo walitti bu'an, kamtu hojiirra oola?
4. Akka barreessitoonni tokko tokko ibsanitti imaamatni lafaa amma jiru kun amma illee qonnaan bulaaf wabii hin taane (*tenure insecurity*) jedhu. Akka fakkeenyaatti yommuu kaasan; Labsiin buqqa'iinsa Itti Fayyadama Qabiyyee Lafaa lakk.455/2005 wabii qonnaan bulaan lafarratti qabu(tenure security) waan balleesseef, qabeenya lafa irratti horatan akka itti hin fayyadamne, akka irratti hin horanne, beenyaa gahaa akka hin arganee fi mirgi isaan maatii fi hirkattoota isaanii dhaalchisuuf qaban jalaa dukkaneesse waan ta'eef, labsiidhumti kun iyyuu faallaa tumaa heera mootummaa kwt 40(3)ti jedhu. Isin hoo akkamitti Labsii kana hubattanii jirtu? Rakkoon labsii kanaa inni ijoon jira jettan yoo jiiraate ibsaa?
5. Qorannoo bal'aan akka argisiisutti dubartoonni baadiyaa biyyattii keessatti argaman, imaammata ammaa keessatti illee lafa bulchuu, itti fayyadamuu fi lafa argachuu irratti baay'ee miidhamoo akka ta'anii fi ol'aantummaadhaan lafti dhiirotaan qabamee jira kan jedhuudha. Kanaaf, lafa dhabdoota keessaa harki caalaan dubartoota waan ta'eef, dubartoonni imaammata kana irraa amma illee fayyadamoo hin taane jechuun gudunfaa kennu[Dejene, 1994, 1999; Bruce et. al. 1993; Yigremew, 1997, 1999, 2001; Eteneh, 1999; Yared, 1997; Frank, 1999; Hadera, 1999; Addis, et. al. 1998;

Zenebework and Yared, 2000; TGE, 1993; Ali, 2000..dubbisaa). Sababi kanaa maalif jettu, rakkoo imaammataati jechuu dandeenyaa?Maaliif?

6. Mirga ofiin of bulchuu HMFDRD fi HMNO kwt 39 jalatti ibsamee jiru mirga lafaa fi qabeenya uumamaa laficharra jiru bulchuu akka dabalatu beekamaadha. Heerri Federeelaa immoo kwt 40(3) jalatti duuchaatti lafti kan uummata biyyattii fi mootummaati jedhee jira. Kana irraa ka'uun barreessitoonni tokko tokko mirgi ofin of bulchuu lafaa fi qabeenya uumamaan wal-qabatee jiru hawaasa gadi'aanuuf hin kennamne, tumaan kun ni daangessa jedhu(*claiming that the term state refers to federal government*). Isin akkamitti hubattu?

2.4. Hundeeffama Sirna Siyaasaa (The Polity System)

Akkuma kutaa jalqabaa 2.1 jalatti kaasnee turre, sirni siyaasaa biyya tokkoo heeraan akka bocamuu danda'uu fi heerri jiraachuun qofti immoo wabii diimokiraasii akka hin taane ibsinee turre. Akkasumas, mootummaa heerawaa ta'e tokko keessatti sirni siyaasaa biyya tokkoo akkamitti akka gurmaa'uu qabu(*sirna federaalizimiin ykn sirna mootummaa aango kuufataa*), aangoon akkamitti akka argamuu fi walitti dabarfamu, imaammatni goodiinsa qabeenya fi faayinaansii biyya tokkoo fi kkf heeraan murtaa'uu akka danda'u bifa gabaabaan kaafnee turre. Gara duub-duubee seenaatti deebinee yoo ilaalle immoo sirna siyaasaa hordofamu irratti hundaa'uudhaan caasaan mootummaa tokko bakka saditti qoodamuu danda'u. Isaanis:-1) mootummaa aango-kuufataa (*unitary states...Mootummaa aamgo- kuufataa moojula kanaaf kan fayyadamne*), 2) Mootummaa federaalawaa (*federal form of states*) fi 3) mootummaa koonfederaalawaa(*confederate states*)¹⁰⁶tti qoodamuu danda'u. Kanaan wal-qabatee, sirna mootummaa fi siyaasaa akkamii hundeessuu qabna gaaffileen jedhan bara 1991 irraa kaasee hanga heerichi ragga'ee hojiirra oolutti ijoo falmii isa jabaa ture jechuun ni danda'ama. Haa ta'u malee, dhumarraatti waliigaltee saba, sab-lammii fi uummattoota biyyattii irratti hundaa'uudhaan heerichi sirna federalizimii hundeessee jira. Sirna federaalizimiin wal-qabatee, mata dureen kun bal'aa waan ta'eef, hundumaa ibsuun rakkisaa waan ta'uuf, muujulii kanaaf qofa dhimmoota barbaachisoo

---

¹⁰⁶ Endawke Tsegaw, Fiscal Federalism, Teaching Material, Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute, 2009(unpublished), f6-7. Hub:-*Kabajamoo dubbistoota keenyaa gosi mootummaa kun waa'ee diimokiraasiin akka wal-hin qabanne hubatamuu qaba. Sababni isaa waan federaalawaa ta'eef, diimokiraatawaadha jechuun hin danda'amu. Diimokiraatawaa ta'uudhaaf ulaagaa mataa isaa waan barbaaduuf mata duree kana jalatti dhimma kana keessa galuun hin barbaachisu.*

ta'anii fi heera biyya keenyaa amma hojirira jiruu wajjin kan deemu dhimma federaalizimii irratti xiyyeeffannee bifaa gabaabaan akka itti aanutti kan ilaallu ta'a.

2.4.1. *Hundeffama Sirna Federaalizimii*

Jechi Federaalizimii jechu jecha Laatinii *foedus* jedhamu irraa kan dhufe yoo ta'u, hiikaan isaas walitti gurmaa'uu mootummoottaa (*alliances or leagues of states*) jechuudha.¹⁰⁷ Haa ta'u malee, Federaalizimiif hiika wal-fakkaataa kenuun rakkisaa yoo ta'e illee federalizimiin sirna mootummaa keessaa tokko ta'ee aangoo siyaasaa naannolee (federated units) fi mootummaa giddu galeessaa gidduutti kan qoodu akka ta'e beektonni itti waliigalu.¹⁰⁸ Ogeessi seeraa Daniel Elazar jedhamu akkas jedhee ibsee jira: *Federalism refers to “coming together of humans as equals to establish political bodies in such a way that all reaffirm their fundamental equality and retain their basic rights”*¹⁰⁹ jechuun barreessee jira.

Amaloota federaalizimii irratti hundoofnee yaada Elazar kana yoo ilaalle, dhalli namaa wal-qixxummaa fi mirgoota bu'uuraa isaa eegsifachuuf jecha walitti dhufuudhaan qaama siyaasaa kan hundeffatan ta'uu mul'isa. Kun immoo sirni federaalizimii yeroo baay'ee biyyoota sabaa fi sab-lammii/garaagarummaan sanyiidhaan, aadaadhaan, amantaadhaan fi siyaasaan keessatti baay'atu ykn biyya dacheen ishee guddaa taateef filatamaadha yaad-rimee jedhuu wajjin kan waliigaluudha (fkn:-Naayijeeriyya, Afriikaa Kibbaa, Kanaadaa, Biraazil, USA fi kkkf caqasuun ni danda'ama).¹¹⁰

Haa ta'u malee, yaad-rimeen federaalizimii fi federeeshinii jedhu walitti hidhataa yoo ta'e illee garaagarumama akka qabus hubachuun barbaachisaadha. Akkuma addunyaatti iyyuu garaagarummaan federaalizimii fi federeeshinii gidduu jiru wanti ifatti adda bahee beekamu yoo jiraachuu baates sadarkaa yaadaatti garaagartummaa ni qabaatu. Akkuma duratti ibsine, federaalizimiin sirna quodiinsa aangoo Mootummaa lama(*two levels of government*) gidduutti taasifamu irratti kan xiyyeefatu yoo ta'u, ogeessonni baay'een federaalizimiin yaaddama(*ideology*) ta'ee qajeeltoo bu'uuraa (*normative principles*) of keessaa kan qabuudha jedhanii dubbatu¹¹¹. Qajeeltoon bu'uuraa kun yaadama ofiin of bulchuu (*self rule*) fi waliin bulchuu (*shared rule*) walitti makuun kan hojiirra oolu ta'uu isaati. Kun immoo mirga hiree

¹⁰⁷Brendan O'Leary, Encyclopedia Princetonensis, Federalism and Federation, <https://pesd.princeton.edu/?q=node/327> accessed at September 2, 2019

¹⁰⁸ Elliot Bulmer Federalism International IDEA Constitution-Building Primer 12 First published in 2015 by International IDEA

¹⁰⁹ Daniel Elazar, Exploring Federalism (Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press, 1987): 2-7.

¹¹⁰ Miiljalee olii

¹¹¹ Miiljalee olii

ofii ofiin murteeffachuu jedhu irratti wal-dhabdee jiru furuuf akka ta'etu hubatama.¹¹² Ogeessi seeraa Daniel Elazar jecha federalizimii jedhu “*the prevalent covenant of partnership between the general government and its sub-units*”¹¹³ jedhee jira. Kana jechuun waadaa waliin hojjechuu mootummaa giddu galeessaa fi naannoo gidduutti taasifamu kan ibsuudha. Yaadota armaan olitti ka'an irraa kan hubatamu, federaalizimiin sirna ykn falaasama qaamoleen siyaasaa garaagaraa mootummaa tolfachuun (*political communities in unity*) aangoo waliif quoduun waliin hojjetanii fi lammilee tokko ittiin bulchan akka ta'e, akkasumas garaagarummaa tokkummaan kan ibsu ta'uu isaati.¹¹⁴ Federeeshinii (*federation*) jechuun garuu yaaddama (*ideology*) osoo hin taane *modeela* ykn institiyutii qabatamaan mul'atu akka ta'ee fi kaayyoo federaalizimii bakkaan gahuuf kan dhaabbatu akka ta'eedha ogeessonni kan dubbatan.¹¹⁵ Karaa biraatiin yeroo ibsinu federeeshiniin heera tokko jalatti ijaaramsa mootummaa lamaa (*sovereign constitutional power*) ta'ee qoodamiinsa aangoo ofiin of bulchuu (*self rule on their respective divisions*) fi aangoo waliin bulchuu (*shared rule...central government*)tiin caasessuudhaan kan ijaaramu¹¹⁶ jechuudha.

Gaaffilee Marii

1. Garaagarummaan federeeshinii fi konfedereedhini maali? Tarreessa!
2. Garaagarummaan federeeshinii fi mootummaa giddugaleessa qofaa irraa aangoo quodu (decentralized unitary states) maali?
3. Biyyi keenya federaalizimii hordofuudhaaf ulaagaa maalii irratti hundooftee filatte jettu?
4. Sirna federaalizimii mootummaa biyyi tokko ittiin geggeeffamtuu fi moggaafamtu, aangoo fi itti gaafatamummaa qaama seera baastuu fi seera raawwachiiftuu irratti hundaa'ee akka ta'e beekamaadha. Kanaaf, sirni federaalizimii biyya keenyaa sirna mootummaa akkamii ijaare jettu? Maaliif?

---

¹¹² Miiljalee 63

¹¹³ Daniel Elazar, Federalism, Federations and Ethnic Conflict: Concepts and Theories(1979a: 4, 2000: 2)

¹¹⁴ Elazar (1987) concurs to federalism being used in terms of a political philosophy to promote a particular type of unity among different political communities, but argues that federation is not the only institutional form that reinforces it. Yaada Elazar irraa kan hubatamu, sirni federaalizimii jiraachuuf federeeshiniin(federal state) jiraachuun dirqama miti yaadama jedhu of keessaa qaba.

¹¹⁵ Assefa Fishaa(PhD), Federalism, Teaching Material Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute(unplished), 2009, f109

¹¹⁶ Brendan, miiljalee olii

2.4.2. *Uumama (formation) Federaalizimii biyya keenyaa*

Uumamuun federeeshinii bu'aa Seen-duubee (*historical background*) fi sirna siyaasa biyya tokkoo irratti kan hundaa'uudha. Waan ta'eef, biyyi tokko maaliif sirna federaalizimii filattee jennee gaafachuufis ta'ee deebisuun rakkisaadha.¹¹⁷ Haa ta'u malee, haala dinagdee, hawaasummaa fi siyaasa biyya tokkoo irratti hundaa'uudhaan akkaataa itti federaalizimiin uumamuu danda'u raaguun ni danda'ama jedhu ogeessonni tokko tokko (Gagnon: 1988). Gareen biraan immoo fedhiin bilisummaa (*liberty*), lammummaa (*citizenship*) fi fedhiin diimokiraasii sirna siyaasaa biyya tokko keessatti calaqqisu uumama federaalizimiif sababa ta'uu danda'a kan jedhan jiru (Elazar 1979a: 18; Stepan 2001; Weinstock 2001). Yaad-rimeen olii kun akkuma jirutti ta'ee, federeeshiniin karaa lamaan uumamuu akka danda'u ogeessonni waliigalu. Isaanis:-1) biyyoota of danda'oo ta'an walitti dhufuun (*by coming together*), fi 2) biyyi of danda'aan tokko gara naannolee of danda'ootti diigamuun (*the so called holding together...devolution of power into sub-nation units*) dhaan deebi'anii mootummaa giddugalessaa yoo tolfatani federeeshiniin uumamuu danda'a jedhu (Burris 2001; Duchacek 1970; Weinstock 2001)¹¹⁸. Ta'us garuu, karaalee lameen kun hanqina qabu jechuudhaan namni Alfred Stephan jedhamu karaa 3^{ffaa} itti dabalee jira. Innis federeeshiniin walitti hidhuu (*putting together federation*) yoo ta'u, federeeshiniin kun karaa diimokirataawaa osoo hin taane humnaan walitti fiduun federeeshini uumamuudha jedhee jira¹¹⁹. Akka fakkeenyatti, Gamtaan Sooviyeet durii (*former Soviet Union*) akkaataa kanaan uumamee kan tureedha.

Gara biyya keenyatti deebinee yeroo ilaallu, heera amma jiru keessatti sirni federaalizimii akkamitti uumamee beekamtii argate gaaffiin jedhu falmisiisaadha. Akka barreessitooni tokko tokko kanneen akka Andreas Eshete jedhanitti qabsoon warraaqsa mootummaa *baalli tokkee*(unitary state) of irraa fonqolchuuf taasifame federeeshiniin sabummaa irartti hundaa'e akka dhalatuuf sababa ta'ee jedhu(Eshete, 2003:161).¹²⁰Kanaaf, akka yaada kanaatti erga mootummaan duraa kufeen booda federeeshiniin Itoophiyaa ammaa kun saba, sablammii fi uummatni biyyattii fedhii isaaniitiin walitti dhufuudhaan (*by coming together*) bulchiinsa siyaasaa waliinii (*shared political community*) tolchatan yaad-rimee jedhu qaba. Faallaa kanaa immoo oggeessooni biroon kanneen akka Assefa Fissahaa akka jedhanitti biyyuma

¹¹⁷<https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/13839/chapter+two.pdf;jsessionid=14159B59A7F4DF11C3DA7FD5924CE9E9?sequence=13> accessed at esptember 2, 2019, f26

¹¹⁸ Miiljalee olii

¹¹⁹ Miiljalee olii, f27

¹²⁰ Miiljalee olii

mootummaa tokko jala turte sirni federaalizimii amma jiru diigamuu irraa baraaree jira jedhu. Kanaaf, mootummaan giddugaleessaa tokko jiraatee naannoleen akkaataa sabaan, aadaan, afaanii fi fedhiidhaan gurmeessuun aangoon giddugaleessa irraa qoodamee waan kennameef, federaalizimiin Itoophiya modeela Stephan (*by holding together*) kan hordofee uumameedha jedhu(Aseffa Fisshae(PhD) 2006: 132 fi Dessalegn, 2014:62)¹²¹. Akka barreessaan Edmond Keller jedhutti immoo Itoophiyan bara 1991 federaalizimii saba bu'uureffateen federaalizimii walitti qabaa (*holding together federalism*) tolfattee hundoofte. Haa ta'u malee, bara 1992tti sababa ADWUI'n siyaasa biyyattii guutummaatti dhuunfateef (*monopolization of political landscape by EPRDF*) federaalizimii walitti hidhaa (*putting together type of federalism*)tti jijiiramnte jechuun qeqqee jira(Edmond Keller 2002: 24). Sababa kanaan, namoonni gariin bara 1991tti sirni siyaasa biyyattii ADWUI qofaan ykn hirmaanna paartiilee siyaasaa biroo muraasaan waan bocamteef, irra caalaan federaalizimii Itoophiyaa ulaagaalee Stephan kaa'e keessaa isa 3^{ffaa} dhaan (*putting together*) wal-fakkaata jedhu.¹²²

Gaaffii Marii

- Ejjennoowwan armaan olitti ibsaman keessaa akka hubannoo keessaniitti hundeffamni sirna federaalizimii biyya keenyaa dhugumatti isa kam wajjin wal-sima? Bal'isaa irratti mari'adhaa!

2.4.3. Gosoota Federeeshinii

Akkaataa sirna federaalizimii biyyi tokko hordoftu irratti hundaa'ee federeeshiniin gosa garaagaraa jiraachuu danda'a. Kunis akkaataa duudhaa ishee, akkaataa dinagdee, siyaasaa fi baay'ina sablammoottaa irratti hundaa'uun federaalizimii mataa isheetii waan tolfattuuf, gosa federaalizimii akkasii maaliif biyyi kun filatte ykn federaalizimii filachuun ishee sirrii miti jechuun nama rakkisa. Garuu akka waliigalaatti, wantoota gurguddoo sadii sirni federaalizimii hundaa'uu akka danda'u ogeessonni ni ibsu.¹²³Isaanis:-

- I. Gosa sabaa irratti hundaa'uudhaan adda bahuu danda'a. Innis kan ittiin beekamu; heerri biyyattii mootummaa tokkoof beekamtii kennee yoo jiraate, mootummaa giddugaleessaa (*national government*) tokko qofatu jiraata. Fakkeenyaaaf:-biyya USA yoo fudhanne, erga lola mana keessaa (*after civil war*) koonfedereeshinii irraa jijiiramtee mootummaa giddu galeessaa dhaabbattee jirti. Waan ta'eef, federaalizimii akkaataa kanaan hundaa'e

---

¹²¹ Miiljalee olii

¹²² Teggayee, Miiljalee olii, f28

¹²³ Miiljalee olii

keessatti mirgi fotoquu (*right to secession*) hin hojjetu. Haa ta'u malee, heerri biyyattii yoo mootummoota (*several nations*) garaagaraatiif beekamtii kennee jiraatee fi mootummooni lama wal-cina yoo jiraatan, federeeshinii mootummoota garaagaraa (*multi-national federation*) akka jedhamuu fi mirgi fotoquu yeroo kana hojiirra ooluu danda'a jedhu.

- II. Aangoo murteessummaa mootummaa federaalaa keessatti taasifamu irratti kan hundaa'uun federaalizimii uumamuudha. Federeeshiniin akkasii mootummaa gabbataadhaaf (*majoritarian government*) aangoo waan kennuuf, seera haaraa fi poolisii haaraa tumuuf gareen harka caalmaan mootummaa uumanii jiran (*majority groups*) aangoo bal'aa qabu. Gama biraatiin immoo federeeshiniin akkasii federeeshinii walta'iinsaa (*consensual federation*) uumuu waan danda'uuf, murtiidhaaf harka caalmaan olitti deggersa (*super-majorities*) kan barbaadus ta'uu danda'a.
- III. Aangoo mootummaa giddu-galeessaa fi naannoleef qoodamu irratti hundaa'uudhaan federeeshinii uumamuudha. Kunis gosa lama ni qabaata. Isaanis:- federeeshinii kuufamaa (*centralized federation*) fi federeeshinii bittimsaa (*decentralized federation*) jedhamanii qoodamuu danda'u. Federeeshinii kuufamaa keessatti aangoon mootummaa giddugaleessaa cimaadha. Dhimma waraanaa, dhimma aajaa biyya alaa, dhimma faayinaasii fi imaammata fiiskaalii baasuuf, labsii muuddamaa labsuuf fi aangoo hafteen (*residual powers*) kan mootummaa giddu galeessati. Walitti bu'iinsi dantaa (*clash over competences*) yoo jiraate, manni murtii mootummaa federelaaf (giddugaleessaaf) murteessuu qaba ykn seerri federaalaa ol'aantummaa akka qabutti ifatti seeraan tumamuun aangoo dirqisiisummaa ni qabaata. Federeeshinii bittimsaa keessatti garuu aangoowwan murteessoo ta'an keessatti naannoleen kan hirmaatan yoo ta'u, aangoon mootummaa giddugaleessaa daangeffamaadha. Naannoleen imaammata murteessoo ta'an kanneen federeeshinii kuufamaa keessatti ibsinee turre irratti ni hirmaatu, aangoo hafteen (*residual powers*) kan naannoleeti, yoo dantaa irratti wal-dhaban (*dispute over competences*) dantaan kan naannolee kan federaalaa irra aanuu danda'a.

Ulaagaalee kanneen, keessattuu walitti dhufeennyaa mootummaa giddugaleessaa fi naannolee (IGR) irratti hundaa'uudhaan caasaa federeeshinii bakka lamatti gabaabsinee qooduu dandeenya. Isaanis:-federeeshinii caas-tokkee (*integrated federation*) fi federeeshinii caas-lamee (yeroo tokko tokko caas-baay'ee) [*dualistic or pluralistic federation*] jedhamuu qoodamuu danda'a.¹²⁴ Federeeshinii caas-tokkee keessatti caasaan mootummaa jiru kan wal-

---

¹²⁴ Brendan, miiljalee olii

utubuudha (*co-operative and co-extensive clause*). Kana jechuun seera baaftuun lama, seera raawwachiiftuun lama, seera hiiktuun lama hin jiru. Caasaadhuma tokkoon diriiree kan hojjetu yommuu ta'u, naannoleen seera seera federaalaa raawwachiisu qofa baasu (*federal framework and regional implementing legislation i.e regional execution of federal legislations*). Biyyoota caasaa federaalizimii kana hordofan keessatti aangoo fi itti gaafatamummaan naannolee fi mootummaa giddugaleessaa gidduu jiru asii olee(*vertical*) waan ta'eef, garaagarummaa aangoo fi itti gaafatamummaa gidduu isaanii jiru adda baasuun ulfaatadha. Ta'us garuu aangoon isaanii kan wal-utubuudha waan ta'eef, dhimmootni wal-xaxaa ta'an salphaatti murtaa'uu danda'u. Kanaaf, gosi federeeshinii kun qophee (*flexible federation*) jedhamees ni waamama. Federeeshiniin caas-tokkeen kun baay'inaan biyyoota sirna *parliyaamentarii* hordofan wajjin kan deemuudha. Fakkeenyaaaf:-biyyooti akka Garmanii, biyyoota giddu-galeessa Awurooppaa, Hindii fi Afriikaa kibbaa fudhachuu dandeenya¹²⁵.

Federeeshinii caas-lamee keessatti garuu mootummaa aangoo wal-fakkaataa qabu lamatu (*dual sovereign powers*) jira. Haaluma kanaan, naannolee fi mootummaa giddugaleessaa gidduutti qoqqoodiinsi qaama seera baastuu, qaama seera hiiktuu fi qaama seera raawwachiistuu sadarkaa lamaaniittuu ni jiraata. Kana jechuun mootummaan lameenuu of danda'anii giddu-lixummaa tokko malee seera garaagaraa baasuu, hiikuu fi raawwachiisuuf aangoo qoodame ni qabaatu. Federeeshiniin kun biyyoota sirna *pirezidaantummaan* bulan keessatti baay'inaan hojjeta. Fakkeenyaa guddaa kan ta'uu danda'u biyya USA dha¹²⁶. Federeeshinii kana keessatti aangoo fi itti gaafatamummaan naannolee fi mootumama giddugaleessaa gidduu jiru *dalgee(horizontal)* waan ta'eef, mootummooni naanno giddu-lixummaa mootummaa giddu galeessaa malee of danda'anii hojji isaanii hojjetu. Inumaa iyyuu, aangoon naannoolee yeroo tokko tokko kan federaalaa wajjin yeroo wal-qixxee ta'u ni jiraata. Gama biraatiin immoo Caasaa federeeshinii kana keessatti aangoon ifaan federaalaaf osoo hin kennamin yoo hafe, aangoo naanno ta'a. Federeeshinii caas-lamee kana keessatti sirna seeraa tokko keessatti seeronni garaagaraa waan bahaniif, dhimmootni ulfaatoo ta'an akka salphaatti murtii argachuuf ni ulfaata. Sababa kana irraa kan ka'e federeeshiniin caas-lameen kun federeeshinii gogaa(*rigid*) jedhamee qeeqama.¹²⁷

¹²⁵

<http://www.differencebetween.net/miscellaneous/politics/difference-between-dual-federalism-and-cooperative-federalism/> accessed at September 3, 2019

¹²⁶ Miiljalee olii

¹²⁷ Miiljalee olii

Gara biyya keenyaatti deebinee yoo ilaallu, federaalizimiin jiru federaalizimii caas-tokkeedha moo federaalizimii caas-lameedha? Itti gaafatatummaan fi aangoon naannolee fi mootummaa giddugaleessaa gidduu jiru dalgeedha moo oleedha gaaffii jedhu deebisuuf heera biyya keenya gadi qabanii ilaalu barbaachisa ta'a. Akka HMFDR kwt 50(2) irraa hubatamutti, heerichi mootummaa caas-lamee(*dual government structure*) hundeessee jira. Akkaataa tumaa kanaatti irra keessoo kan ilaallu yoo ta'e, walitti dhufeenyi aangoo mootummaa naannolee fi mootummaa giddugaleessaa gidduu jiru olee (*vertical*) osoo hin taane, aangoo dalgee akka qabanitti namatti mul'ata. Mootummaan federaalaas naannoleenis giddu-lixummaa tokko malee dhimma isaanii irratti seera baasuu, raawwachiisuu fi murteessuu akka danda'an argisiisa. Haa ta'u malee, aangoon naannolee fi mootummaan federaalaa qaban dalgeedha kan jennu yoo taate, heerichi walitti dhufeenyi mootummaa federaalaa fi naannolee gidduu jiru maal ta'uu qaba kan jedhu irratti ifatti waan tume hin qabu. Heerichi ifatti tumaa akkasii hin qabaatin iyyuu malee tumaaleen tokko tokkoo fi qabatmni jiru qajeeltoo kana irraa adda akka ta'e ni hubatama. Akkuma beekamu, federaalizimiin *fiiskaalaa* sirna federaalizimii tokko keessatti isa bu'uuraa fi ijoo baay'ee falmisiisaa ta'eedha. Akkuma addunyaatti iyyuu sadarkaa yaadaatti federaalizimiin *fiiskaalaa* lamatu jira. Innis akkuma duratti ibsinee turre qajeeltoodhuma federaalizimii hordofuudhaan, federaalizimii *fiiskaalaa* kuufamaa(*centralized fiscal federalism, federaalizimii caas-tokkeen kan wal-fakkaatu*) fi federaalizimii *fiiskaalaa bittinnaa'aa*(*decentralized fiscal federalism..federaalizimii caas-lameen kan wal-fakkaatu*) akka jiran beekamaadha. Qabatamaan garuu sadarkaa jirenyaa wal-fakkeessuuf, akkasumas faffaca'iinsa qabeenya wal-fakkeessuuf jecha fiiskaala federaalaa naannoleedhaaf raabsuun/dabarsuun dirqama ta'a.¹²⁸ Qabatamaan biyyoota sirna federaalaan bulan keessatti baay'inaan hojiirra oolaa kan jirus kanuma.¹²⁹ Sababa kanaan, faayinaansiidhaan mootummaan naanno mootummaa federaalaa irratti hirkachuun isaa waan hin olleedha. Ka'umsi dhimma kanaa immoo walitti dhufeinya mootummaa giddugaleessaa fi naannoleen waliin qaban irratti hundaa'a. Akkuma beekamu, sirna federaalizimii keessatti walitti dhufeenyi mootummaan federaalaa fi naanno waliin taasisan asiin olee(*vertical relationship*) yoo ta'u, kan naannoo fi naanno waliin taasisu immoo walitti dhufeinya dalgee(*horizontal relationship*) ta'uu danda'a¹³⁰. Haa ta'u malee, adeemsi fiiskaalaa kun akka biyya USA faa wal-dorgommiif osoo hin taane,

---

¹²⁸ HMFDR kwt 94

¹²⁹ Assefa Fishaa(PhD), Federalism, Teaching Material(unpublished), Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute, 2009, f191-193

¹³⁰ Nigussie Afesha, The Federal-state Intergovernmental Relationship in Ethiopia: Institutional Framework and its Implication on State Autonomy, f345

federaalizimii biyyattii jabeessuufidha (*solidarity rather than competition*).¹³¹ Kana raawwachuudhaaf immoo itti gaafatamummaan isaa kan mana Maree Federeeshiiti.¹³² Fiiskaala federaalizimii keessatti naannoleen mootummaa federaalaa irratti hirachuun isaanii immoo walitti dhufeenyi gidduu isaanii jiru asii olee barbaachisaa hin taane(*unwanted hierachal relationship and erodes the autonomy of the states*) uumuudhaan aangoo naannolee sarbuu danda'a jedhamee qeeqama. Kun immoo qajeeltoo sirna federaalizimii cabsa¹³³ jechuun ogessonni qeeqan jiru.¹³⁴

Gama biraatiin immoo aangoon haftee ta'e jechuun aangoo ifatti mootummaa federaalaaf hin kennamne ykn ifatti aangoo waliinii naannolee fi mootummaa federaalaa ta'ee hin kennamne yoo ta'e, aangoo naanno akka ta'e heerichi ni tuma(kwt 52). Haa ta'u malee, gibira fi taaksii buusuun wal-qabatee aangoon federaalaaf ykn naannoof ykn waliinii isaaniitiif hin kennamne yoo ta'e, Manni Maree Federeeshinii fi Bakka Bu'oonti Uummataa waliin taa'uudhaan harka 2/3^{ffaa}dhaan eenyu gibira akkasii akka buusu fi funaanuu qabu murteessuu danda'a jedha. Akka fakkeenyaatti gibirri taaksii dabalataa (VAT) heericha keessatti eenyu akka muruu fi funaanu hin ibsamne. Kanaaf, manni maree federeeshinii fi bakka bu'oonti uummataa waliin ta'uun harka 2/3^{ffaa}dhaan mootummaa federaalaatiif kennee jira. Dabalataan immoo heerichi kwt 100(2) jalatti mootummaa federaalaa fi naannoleen yommuu aangoo gibira fi taaksii muruu fi funaanuu fayyadaman walitti dhufeenyi gidduu isaanii jiru akka hin balleessineef of eeggachuu akka qaban kaa'ee jira. Gama biraatiin immoo dhaddachi ijibbaataa fedeeraalaa dhimmoota naannolee keessa galee murteessaa jiraachuun isaa qajeeltoo sirna federaalizimii diiga jedhanii barreessitoonni dubbatu(Aseffaa Fissahaa, 2009:463). Manni murtii waliigala garuu aangoon qaba jedhee dhimmoota naanno keessa galee illee murteessaa jira. Walumaagalatti, yaadota armaan olitti ka'an giddugaleessa godhachuun walitti dhufeenyi mootummaa federaalaa fi naanno gidduu jiru akkaataa muuxanno biyyoota biroo armaan dura ibsineen tilmaamu ni dandeessu. Akka itti aanutti irratti mari'adhaa.

Gaaffilee Marii

---

¹³¹ Aseffa, miiljalee olii, f196

¹³² HMDRFI kwt 62(4 fi 7)

¹³³ Miiljalee olii, f366

¹³⁴ Aseffaa Fissahaa: . Heerri keenyas,akkuma biyyoota biroo yaad-rimeewan armaan olii kana kan hordoftu yoo ta'u, inumaa iyyuu mootummaan federaalaa deggersa naannoleef taasise (subsidy) irratti oditii gochuu akka qabu kaa'ee jira[HMDRI kwt 94(2)

1. Akka biyya keenyaatti walitti dhufeenyi mootummaa naannolee fi federaalaa gidduu jiru maali? Naannoleen seera federaalli baasu irratti hirmaachuu danda'uu?
2. Kaayyoon fiiskaala federaalizimii Itoophiyaa tokkummaa biyyattii jabeessuuf kan oolu ta'uu akka qabu ibsinee jirra. Tokkummaa kana akka tiksuff immoo itti gaafatatummaa isaa kan fudhatee jiru Mana Maree Federeeshiniidha [HMFDR kwt 6(4 fi 7]. Haa ta'u malee, akka ogeessonni tokko tokko jedhanitti qabatamaan lafarratti sirni fiiskaala kun gara wal-dorgommiitti jijiiramuudhaan naannoleen dinagdeen akka wal-caalan taasisuudhaan biyyattiif yaaddoo ta'aa jiraa jedhu (Aseffa Fisshea:196). Isin hoo akkamitti amantu? Dhugumaan sirni fiiskaala keenya wal-dorgomsiisaadha moo tokkummaa biyyattii jabeessuufiidha? Haalli qabatamaa beektan yoo jiraate kaasaatii irratti mari'adhaa!
3. Sirni fiiskaala keenya wal-dorguma qajeeltoo sirna federaalizimii ni diiga jettuu? Mootummaan federaalaa deggersa naannoleef godhu odiitii gochuun isaa fi naannoleen faayinaansiidhaan mootummaa federaalaa irratti hirkatoo ta'uun isaanii aangoo naannolee keessa galuu ta'aa? Kaayyoo heera mootummaa wajjin kaasaatii irratti mari'adhaa!
4. HMFDR kwt 52(2d) irratti seera mootummaan Federaalaa Lafaa fi Qabeenya uumamaan wal-qabatee baasu bu'uureffachuudhaan naannoleen lafaa fi qabeenya uumamaa kana ni bulchu jedha. Tumaan kun caasaa federaalizimii keessaa kamiin wal-fakkeessitu? Maaliif?

2.4.4. Faayidaa Federaalizimiit Itoophiyaaf

Akkuma addunyaatti biyyoonni sirna federaalizimiin bulan, biyya keenya dabalatee biyyoota 25 ol yoo ta'an, irra jireessi isaanii biyyoota sabaa fi sab-lammiiin itti baay'atu ykn biyyoota dacheen isaanii bal'oo ta'an akka ta'an qorattooni ni ibsu.¹³⁵ Biyyoota kanneen keessatti irra caalaa sabaa fi sab-lammileen beekamtii argachuu fi fedhii garee isaanii eegsisuuf mirga hiree ofiin murteeffachuuf kan qabsaa'uun isaanii sirna siyaasaa kan biroo keessatti qormata guddaa waan ta'aa dhufef, sirni federaalizimii akka filannoo gaariittii biyyoota akkasii keessatti kan ilaalamuudha.¹³⁶ Haa ta'u malee, akkuma duratti kaasnee turre federaalizimiin gosa garaagaraa waan qabaatuuf, biyyoonni hedduun akkaataa qabatama rakkoo isaaniitti ofitti madaqsanii kan ittiin buliidha. Sababa kanaaf, beektonni baay'een sirna siyaasaa diriirsuudhaaf sirni federaalizimii qophee(flexible) ta'uu akka qabu akeeku. Akka fakkeenyaatti ogeessi tokko yeroo ibsu:-

---

¹³⁵ CÉLINE AUCLAIR, Federalism: its principles, flexibility and limitations, Vol. 5, No. A-1 / 2005, f4

¹³⁶ Miiljalee olii

Federalism should not be seen only as a static pattern or design, characterized by a particular and precisely fixed division of powers between government levels. Federalism is also and perhaps primarily the process ... of adopting joint policies and making joint decisions on joint problems.”¹³⁷

Kana jechuun federaalizimiin adeemsa rakkoo waliin qaban waliin ta’uudhaan murtii waloo itti kennuu danda’an ta’uu isaa mul’isa ykn sirna yaadota baay’een utubamee deemu ta’uu isati. Yoo akkas ta’uu baate, sirni federaalizimii sun sabaa fi sab-lammii tokko miidhee tokko immoo kan fayyadu waan ta’uuf, diigamiinsa fiduu danda’a jedhu.¹³⁸ Waan ta’eef, sirni federaalizimii qopheen akkaataa haala jiruun of qindeessee furmaataaf kallattii waan ka’uuf, biyyoota sabaa fi sab-lammii hedduu qabdu keessatti sirna filatamaadha. Fakkeenyaaaf:-biyyi Naayijeeriyaan yeroo jalqabaatti naannolee gurguddoo sadiin kan hundeffame yoo ta’u, dhawaataan yeroo ammaa naannoleen mootummaa giddugaleessaa hundeessan baay’inaan gara 36tti guddatanii jiru. Biyyi Hindii fi Swiiz illee modeela wal-fakkaatu hordofanii jiru.¹³⁹

Akka ogeessonni jedhanitti, jaarraa amma keessa jirru kana keessatti gartummaa siyaasaa, aadaa, afaanii fi hawaasummaatu (sabboonummaa)tu siyaasa lammummaa(*nationalism*) caalaatti jabaachaa waan jiruuf, sirni sabaa fi sab-lammiin ittiin of bulchu jechuun sirni aadaa isaa, siyaasa mataa isaa, dinagdee mataa isaa, afaan mataa isaa fi duudhaa mataa isaa ittiin geggeeffachuu danda’u, sirni federaalizimii dhugaa(qophee) jiraachuu qaba jedhu.¹⁴⁰ Sirni kun guutummaatti wal-dhabdee yoo furuu baates, sabaa fi sab-lammii (naannolee) aangessuun tasgabbii biyyaa ni fida jedhu. Fakkeenyaaaf:-biyyi Kanaadaa, Speenii fi Beelgiyeem sirna federaalizimii dhugaatti fayyadamuu aangoo naannoleetti osoo qooduu baatanii; akkaataa amma jiran kanatti biyya ta’anii itti fufuuf hin danda’an ture jedhanii xiinxalu.¹⁴¹ Kanaaf, federaalizimiin akkaataa sirna diimokiraasiitti yoo hojiirra oolee fi naannooleen aangoo dhugaa ta’e kan ofitti amanamummaa isaanii dabalu yoo qabaatan, sabaa fi sab-lammii wanti gara fofottoquutti geessu hin jiraatu jedhanii dubbatu.¹⁴² Waan ta’eef, federaalizimiin sirna mootummaa ta’uun olitti, sirna wal-dhabdee furuu fi wal-taasisu, sirna wal-gargaarsaa fi dirree siyaasaa bal’isuudha jedhamee dubbatama.

---

¹³⁷ Carl J. Friedrich, *Trends of Federalism in Theory and Practice*. New York: Praeger, 1968.

¹³⁸ Zeray Hailemariam, Miiljalee olii,

¹³⁹ Tsegaye Regassa, Learning To Live With Conflicts: Federalism As A Tool Of Conflict Management In Ethiopia-An Overview Mizan Law Review, Vol. 4 No.1, March 2010

¹⁴⁰ Miiljalee olii

¹⁴¹ Miiljalee olii, f4

¹⁴² Miiljalee Olii

Gara biyya keenyaatti deebinee yeroo ilaallu, akkuma kanaan dura kutaa garaagaraa keessatti ibsaa turre, biyyi Itoophiyaa biyya saba, sablammii fi Uummattoonni baay'een wal-makee keessa jiraatuudha. Biyyi kun humnaan bara Miniliik impaayera taatee ol'aantumaa aadaa fi afaan saba tokkoon waan ijaaramteef, sabni garaagaraa haguugamee dhokatee keessa jiraachaa turuun isaa beekamaadha. Miidhaan eenyummaa fi sanyummaa irratti hundaa'e kun immoo jaarraa tokkoo oliif hanga dhuma bara 1991tti biyyattii irra turuu isaas kaafneerra. Sababa kana irraa kan ka'e sabaa fi sablammii biyyattii keessa jiraatu giddutti wal-amantaan dhibuu irra darbee akkaataa gosaa fi sabaan qabsootti galee mirga hiree ofiin murteeffachuuf carraaqaa tureera.¹⁴³ Kanas bara 1991tti kan milkaa'e yommuu ta'u, sirni sabaa fi sab-lammii kana walitti qabee gara fuula duraatti biyya taasissee itti fufsiisuu danda'u tokkoo fi tokko sirna federaalizimii ta'uun isaa itti amanamee heeraan akka tumamu ta'eera. Agarsiiftuun kanaa immoo Eertiriyaan sirna aadaa, afaan fi eenyummaa koo ukkamsaa ture jalatti hin bulu jechuun mirga hiree murteeffachuu isheetti fayyadamuudhaan biyya mataa ishee hundeeffattee jirti. Paartiileen siyaasaa biyyattii keessa kallattii garaagaraan socho'aa turanis akkaataa sabaatiin waan tureef, akkaataa kanatti biyyi Itoophiyaa jedhamtu kaartaa addunyyaa irraa ni baddi kan jedhu yaaddoo ture. Agarsiiftuun kanaas, dhaabbileen garaagaraa maqeffama isaanii irraa iyyuu biyyattii diiguun biyya mata ishee dandeesse hundeessuun sirna garee isaaf mijatu ijaarrachuuf ture malee biyya Itoophiyaa jedhamtu itti fufsiisuuf akka hin turre ni hubatama. Fakkeenyaaaf:-Adda Bilisa Baasaa Uummata Tigiraayi(ABUT), Adda Bilisa Baasaa Uummata Oromoo(ABO), Adda Bilisa Baasaa Ogaaden(*ONLF*) fi kkf yoo ilaalle, cunqursaa duraa jalaa bahuu qofa osoo hin taane, biyya of dandeesse alaabaa mataa isheetiin adda addatti hundeessuuf ture¹⁴⁴.

Kanaaf, HMFDRI kun akkuma muuxannoo biyyoota biroo duratti kaasnee turre, biyya sabaa fi sablammii fi uummattoota garaagaraa of keessatti qabdu kana, keessattuu biyya keessatti lammileen kun mirgi isaanii sarbame walitti suphee ijaaruuf sirna federaalizimii qophee ta'e filattee jira. Kanaanis, biyyattiin diigamiinsa irraa baraaramtee sirna federaalizimii kana jalatti sabaa fi sab-lammooni mirgoota jalaa hanqatan gaafachaa waliin jiraachaa jiru. Agarsiiftuun kanaas, heerichi keewwata 39 jalatti mirga hiree ofiin murteeffachuu sabaa fi sab-lammii fi uummattoota biyyattiitiif erga kenneen booda sirna federaalizimii mootummaa giddu-galeessaa tokko jalatti akkaataa afaan, aadaa, gosa, akkasumas akkaataa

---

¹⁴³ Reggassaa, Miiljalee olii

¹⁴⁴ Assefa Fishaa(PhD, Federalism Teaching Material, Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute, 2009

fedhii isaaniitti naannolee sagalitti qooduudhaan aangoo mootummaa giddugaleessaa irraa qoodee kenneefii jira(heericha keewwata 50(2) ilaaluun ni danda'ama). Kana gochuu isaatiin seenaa badaa biyyattii keessatti sirnoota darbaniin geggeeffamaa ture irraa bayyanachiiseera jechuun ni danda'ama.¹⁴⁵Kana qofa miti, gara fuula duraatti rakkoon saba, sab-lammii fi uummata biyyattii irra akka hin qaqqabnetti keewwata 39(1) jalatti mirga hiree ofiitiin of bulchuu kana caalmaatti wabii argachiisuudhaaf mirga fotoquutiif beekamtii kennee jira. Dabalataanis, heerichi sirna federaalaa naannolee sagaliin ijaaree jiru qofaatti hin daangessine. Caalmaatti mirga ofiin of bulchuu sabaa fi sablammii fi uummattootaa cimsuuf (to make autonomous regional government) keewwata 47(2) jalatti sabaa fi sablammiiin, akkasumas uummattoonni naannolee salgan hundeffamanii jiran keessatti faffaca'anii jiran yeroo barbaadanitti mirga naannoo mataa isaanii hundeffachuu akka qaban ibsee jira. Haaluma kanaan, akka fakkeenyatti sabni Sidaamaa naannoo mataa siaa hundeffachuu mirga qabu gaafataa akka jiru beekamaa waan ta'eef, yeroo muraasa booda tarii naannoleen biyyattii akkaataadhuma kanaan dhawataanakkuma muuxannoo biyya Naayijeriya ilaaallee turre baay'inni isaanii dabaluu akka danda'u tilmaamuun rakkisaa miti. Kana irraa kan hubatamu, sirni federaalizimii heerichi hundeesee jiru, sirna federaalizimii qophee ta'ee, dogoggoroota seenaa raawwatamanii turan sirreessuun cinatti dogoggorri ykn wal-dhabdeen biraa fuula duratti akka hin uumamneef heerichi sirna siyaasaa of qopheessaa (the free space political system) uumee jira.¹⁴⁶Kanaaf, yaaddoon garee muraasaaakkuma jirutti ta'ee, sirni federaalizimii amma biyyi keenya ittiin bulaa jirtu seena duub-duubee biyyaattii yeroo ilaallu baay'ee milkaa'adha jechuun ni danda'ama.

Haa ta'u malee, sirni federaalizimii biyya keenyaaf filatamaadha yeroo jennu, sirni federaalizimii qofaa isaatti wal-dhabdee jiru hunda duguugee fura jechuu miti. Inumaa iyuu federaalizimiinakkuma rakkoo bal'aa furu rakkoo haaraas uumuu danda'a.¹⁴⁷Sababni isaaakkuma rakkoo moofaa furutti yaadaa fi falaasama filatamaa ta'e rakkoo haaraa illee fudhatee dhufuu danda'a. Fakkeenyaa: sabni ofiin of bulchuu eegale waa'ee eenyummaa isaa, waa'ee hirmaanna siyaasaa isaa, waa'ee haqummaa dinagdee, waa'ee daangaa naannolee, waa'ee naannolee haaraa ta'uu, fi kkf daddabalee kaasuu waan danda'uuf, haalli qabiinsa sirna federaalizimii kun cimaa fi diimokiraatawaa yoo ta'uu baaye rakkoon bira uumamuu

¹⁴⁵ Daniel Abebe, Ethnic Federalism in Ethiopia: A Means to an End, The University of Chicago Law School Draft Prepared for Conference, *From Parchment to Practice: Implementing New Constitutions* October 13-14, 2017

¹⁴⁶ Daniel Abebe, miiljalee olii

¹⁴⁷ Daniel Abebe. Miiljalee olii, f57

danda'a.¹⁴⁸ Carraan gaarriin jiru garuu sirni kun yoo qabaa tole, rakkoleen inni fiduu danda'u rakkolee osoo sirni federaalizimii hin jiraatin fuula dura ture akka hin caalle immoo hubatamaadha. Rakkoleen kun irraa caalaan rakkoo hojiirra oolmaa irraa kan maddu ta'uu isaa ogeessonni baay'een itti waliigalu.¹⁴⁹

Gaaffilee Marii

- 1) Sirni federaalizimii amma biyyi keenya hordofaa jirtu kun biyyattiidhaaf yaaddoodha moo wabiidha jettu? Akkamitti ibsitu?
- 2) Rakkoon daangaa naannoolee irratti mul'atu, kanneen akka naannoo Somaalee fi Oromiyaa gidduutti wal-dhabdeen mudachaa ture bu'aa federaalizimii amma hojiirra jiruuti jettanii yaadduu moo maal rakkoon isaa?
- 3) Sirni federaalizimii dirree siyaasaa bal'isuun wal-taasissee rakkoo fura jedhama. Maaliin ibsitu?
- 4) Biyyoota sirna federaalizimii caas-lamee fi federaalizimii naannoleen of danda'oone walitti dhufuu ijaaran(*coming together federalism*) keessatti, keessumaa biyya USA keessatti naannoleen aangoon isaan qaban baay'ee guddaadha. Miseensi Seeneetii Ameriikaa kallattiin naannoolee irraa uummataan filatamanii kan seenanii fi aangoo federaalaa irratti dhiibbaa uumuu fi to'achuuf akka ta'e beekamaadha(*cooling down of Jefferson*). Biyya kana keessatti qaamolee seera baastuu lamatu jira jechuudha(Congress and Senate). Gama biraatiin immoo Pirezidaantiin Ameriikaa aangoo seera bahe kuffisuu(*veto power*) qaba. Garuu immoo pirezidaantiin murtii heeraan walitti bu'u yoo kennee jiraate, manni maree lachuu aangoo harka caalmaan dhaabsisuu(right to impeachment) qabu. Dhumarratti Manni Murtii Waliigala Naannichaa seerri bahe ykn murtiin kenname Heeraan walitti bu'a jedhee hojiirra oolmaa isaa hambisuu danda'a(but it cannot remove the legislation from its legal order). Muuxannoo kana kan biyyaa keenyaatiin walitti fidaatii aangoo bakka bu'oota uummataa fi mana maree federeeshinii madaalaatii dhiibbaa inni sirna haqaa irratti qabu irratti mari'adhaa!

2.5. Qabiyyeewan (Qajeeltoowwan) Bu'uuraa Heera Mootummaa

Qajeeltoowwan Heera Mootummaa haala siyaasa, dinagdee fi hawaasummaa irratti hundaa'uudhaan garaagarummaa qabaachuu mala. Fakkeenyaaaf, biyyi keenya adda bahiinsa amantaa fi uummataa akka qajeeltoo bu'uuraatti qabattee jirti, biyyi biroon kanneen akka

---

¹⁴⁸ Miiljalee olii

¹⁴⁹ Miiljalee olii

Saawudi Arabiyaa qajeeltoo kana fudhachuu dhiisuu malu. Gara biyya keenyaatti deebinee yeroo ilaallu, heerri amma hojiirra jiru kun qajeeltoowwan bu'uuraa shaniif boqonnaa 2 jalatti beekamtii heeraa kenneefii jira. Isaanis akka itti aanutti tokko tokkoon kan ilaallu ta'a.

2.5.1. *Qajeeltoo Birmadummaa Saba, Sablammii fi Uummataa*

Birdamadummaa jechuun maal jechuudha isa jedhoo hiikni wal-fakkaataan ta'e hin jiru. Haa ta'u malee, birmadummaan (*sovereignty*) karaa lama ifuu akka danda'u ogeessonni waliigalu. Isaanis:-1) birmadummaan aangoo uummataa isa ol'aanaa(*supreme public power*) akka ta'ee fi ykn 2) Birmadummaan aangoo seera qabeessa aboo kennuu(*legitimate power to exercise authority*) danda'uudha.¹⁵⁰ Gabaabaadhumatti, birmadummaan aangoo ol'aanaa giddu lixummaa tokko malee qabaachuu akka ta'e ifaadha. Haa ta'u malee, mootummaa Heerawaa (*in Constitutional government*) qaamni aaangoo ol'aanaa qabu akka hin jirre fi hundaa olitti kan bitu heericha akka ta'e beektonni ni dubbatu.¹⁵¹

Birmadummaa bal'isnee yeroo ilaallu immoo birmadummaan amala mootummaan qabaachuu qabu keessaa tokko akka ta'eetti yeroo ka'u ni mula'ata. Amalli kun mootummaan ykn biyyi tokko biyya jedhamuuf qabachuun dirqamadha.¹⁵² Bu'urumaan birmadummaan kun kan eenuuti kan jedhu gaaffii deebii argachuun qabudha. Yaada kana ilaachise waa'ee heerummaaf (constitutionalism, booda boqonnaa 3ffaa keessatti kan ilaallu) ka'umsa kan ta'e, John Locke akkas jedhee ka'a, *sirna seeraa biyya tokko keessatti aangoon olaantummaa ykn aangoon seera baasuu inni olaanaan iddo tokko bira ta'uu qaba. Kanaaf, yoo hawwaasa bal'aa bira ta'e sirna diimookraasii ta'a, yoo namoota muraasa bira ta'e abbaa irree ta'a (aristocracy or oligarch) ykn yoo nama tokko harka jira ta'e ammoo mootii (monarchy) ta'a*¹⁵³ yaada jedhu kaasuun waa'een olaantummaa ykn birmadummaa sirna seeraa biyya tokkoo keessatti aangoon bu'uuraa eenu bira ta'uu akka qabu irratti amala mootummichaa ibsuun kan dandaa'amu ta'uu agarsiiseera

Waa'een ofin of bulchuu ykn birmadummaa yoo kaafnu, yaad-rimee garaagaraa ta'uu akka danda'u hubachuun barbaachisaadha. Fakkeenyaaaf, birmadummaa seera baaftuu yoo jennu

¹⁵⁰ Alain de Benoist, *What is Sovereignty?**¹⁵¹

¹⁵¹ Encyclopedia of Britanica, <https://www.britannica.com/topic/political-system/Constitutional-government> accessed at September 6, 2019

¹⁵² C. Schmitt, Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty (G. Schwab tr, University of Chicago Press 1985) chapter 1, and, from a very different starting point, H. Kelsen, General Theory of Law and State (A. Wedberg tr, Russell and Russell 1945) 383–86.

¹⁵³ Richard Tuck, The Sleeping Sovereign: The Invention of Modern Democracy (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), p.674, [61](https://doi.org/10.1017/CBO9781316417782.; THOMAS HOBBES, ON THE CITIZEN 71 (Richard Tuck & Michael Silverthorne eds. & trans., Cambridge Univ. Press 1998) (1642)</p></div><div data-bbox=)

dandeettii seera baaftuun wantoota barbaade irratti seera baasuu jedhu waliin kan walqabatudha.¹⁵⁴ Gama biroon ammoo dandeettiin uummatni wantoota hunda irratti murteessuu danda'uu ammoo birmadummaa uummataa jedhamee kan ibsamudha.¹⁵⁵ Yaaddamoota kanneen lamaan jidduu garaagarummaan akka jiru ni hubatama. Yaaddamootni kunniin lamaanuu waa'ee aangoon kan eenyuu akka ta'ee fi eenyuu harka jira kan jedhu agarsiisuuf kan itti gargaaramamudha.

Birmadummaan kan uummataati kan jennu uummanni aangoo kallattii biyyattiin itti adeemtuu fi heera biyyattiin bultu tolchuu, fooyyessuu ykn jijiiruu ykn guutummaatti mulquuf aangoo kan qabu ta'uu argisiisa.¹⁵⁶ Birmadummaan kun kan eenyuu akka ta'e heeraan yeroo kaa'amee jedhutti, qaamni kun heeraan aangoo olaanaa kan qabate ta'uu agarsiisa jechuudha. Waan ta'eef, kallattiin ykn murtiin qaaman kanaan kennamu kan dhuma fi qaama biraan kan hin diigamne ta'uu ni agarsiisa.¹⁵⁷ Biyyoota olaantummaa paarlaamaatti amanuun heera isaanii keessa kaa'atan aangoo ol'aanaa kan qabu seera baaftuu ykn paarlaamaadha. Birmadummaan kun uummataaf kan kennamu yoo ta'e, biyyicha keessatti olaanaan uummata ta'a jechuudha. Kana jechunis murtiin hundumtuu kallattii uummanni barbaaduun ta'a. haala kanaan, aangoon kun dandeettii mootummaa barbaadan filachuu uummataaf kan kennudha.¹⁵⁸

Birmadummaa kallattii biyyaan wal-qabatu ilaachisee garuu kallattiin mootummaan biyya tokko caaseffama akkamii akka qabaatu kan agarsiisudha. Haa ta'u malee akka armaan olitti ibsine olaantummaa aangoon kan wal-qabatu osoo hin taane, waa'een birmadummaa biyyaa kallattiin biyyichuma waliin kan walqabachuu danda'uudha. Warreen armaan dura kaasnee turre hundi isaanii aangoo qaamolee mootummaa ykn uummataa biyyi tokko sirna siyaasaa tokko jalatti qabdu kan ilaallataniidha. Birmadummaan biyyaa garuu akka waliigalaatti amala

¹⁵⁴ J. Goldsworthy, *The Sovereignty of Parliament* (OUP 1999). See also N. W. Barber, 'Sovereignty Re-examined: The Courts, Parliament and Statutes' (2000) 21 Oxford Journal of Legal Studies 130 and N. W. Barber, 'The Afterlife of Parliamentary Sovereignty' (2011) 9 International Journal of Constitutional Law 144. On the interaction of legal and state sovereignty, see N. MacCormick, 'Beyond the Sovereign State' (1993) 56 Modern Law Review 1.

¹⁵⁵ R. Jackson, *Sovereignty: Evolution of an Idea* (Polity Press 2007) chapter 4; E. S. Morgan, *Inventing the People: The Rise of Popular Sovereignty in England and America* (Norton 1989).

¹⁵⁶ Yaadota kana deggeran yoo ilaalle, Heera mootummaa Amerikaa keessatti 'we the people', HMFDR keessatti 'saba, sablammii fi uummatooni' walitti dhufuun heericha kan uuman ta'uu kan agarsiisan bu'uraan aangoon heericha geeddaruu fi uummatichi akka barbaade taasisuu eessa jira kan jedhuuf akka agarsiiftuutti fudhachuun ni dandaa'ama. Kana irra darbees, aangoon mootummaas ta'e heericha geeddaruu eenyuu harka jira kan jedhu dhimma xiyyeffannoil ilaalamuu qabu ta'uu isaa agarsiisuuf qofa osoo hin taane aangoon sirriin sirna mootummaa fi heeraa tokko keessatti eessa akka jiru agarsiisuuf furtuudha.

¹⁵⁷ R. Jackson, *Sovereignty: Evolution of an Idea* (Polity Press 2007) chapter 4; E. S. Morgan, *Inventing the People: The Rise of Popular Sovereignty in England and America* (Norton 1989).

¹⁵⁸ Miiljalee olii

biyyi tokko biyya taatee jiraachuuf qabaachuu qabdudha.¹⁵⁹ Birmadummaan biyyaa kan ilaalamuu qabu akka biyyaatti amala biyyi qabdudha malee amala qaamolee mootummaatti kan fudhatamuu qabu miti.¹⁶⁰ Kana jechuun biyyi tokko birmadummaa qabdi jedhamuuf qabatamaatti daangaa biyyattii keessatti fi alatti hojiin mul'achuu kan danda'u ta'uu qaba. Kunis karaa lamaan mul'achuu ni danda'a. Isaanis: tokkooffaa irratti, biyya keessatti akkamitti akka mul'atuu fi lammaffaa irratti biyya alaatti akkamiti mul'ata kan jedhudha. Yaadota kana yoo ilaallu, jalaqaba irratti aangoon birmadummaa jedhu kun biyya keessatti akkamitti mul'ataa jira kan jedhu jechuun, dandeettii mootummaan kun daangaa biyyattii keessatti taateewwan ta'anii fi lammilee biyyattii keessa jiran bulchuu qabaachuu biyyaa waliin kan walqabatudha. Biyyaa alaatti immoo birmadummaan kan agarsiisu, hojii bulchiinsa biyya keessaa giddu lixummaa alaa malee raawwachaa jiru ykn taateewwan biyyattii keessatti ta'anii fi lammilee biyyattii kan bulchaa jiru dhugumaan biyyattii ta'uu isaa haala agarsiisuun tarkaanfii fudhatamuudha.¹⁶¹ Bu'uura kanaan, birmadummaan biyyaa gaafa ka'u, amala biyyi tokko qabaachuu qabdu keessa isa tokko agarsiisuuf kan itti gargaaramnu ta'uu isaadha.¹⁶² Birmadummaan biyyaa biyyi tokko akka biyyaatti jiraachuu ishee fi abbaa aangoo guutuu ta'uu ishee kan ittiin agarsiiftu. Kana jechuunis biyyi tokko birmadummaa qabdi jechuuf murtii biyyicha keessatti raawwatamaa jiru giddu-lixummaa biyya biraa malee ofii murteeffachuu danda'uu jechuudha.¹⁶³

Gaaffii marii

1. Yaadota armaan olitti ka'an irraa ka'uun Itiyoophiyaan olaantummaa/birmadummaa ykn sovereignty akkamii qabdi jettanii yaaddu? Yaada kana yaada heera mootummaa Federaalaa kwt. 8 jalatti olaantummaa uummataa jedhu waliin akkamitti walmadaalsiftu?
2. Olaantummaan biyya tokkoof barbaachisaadha ykn biyyi tokko akka biyyaatti jiraachuuf amala biyyi tokko qabaachuu qabdudha jedhamee armaan olitti xiinxala ka'e akkamitti ilaaltu? Itti waliigaltuu? Maaliif?

---

¹⁵⁹ M. Loughlin, *The Idea of Public Law* (OUP 2003) 87–93.

¹⁶⁰ J. Bodin, *On Sovereignty* (J. Franklin ed, CUP 1992), esp book 1 chapter 8; T. Hobbes, *Leviathan* (R. Tuck ed, CUP 1991), esp chapter 19.

¹⁶¹ *The Principles of Constitutionalism*. N. W. Barber. © N. W. Barber 2018. Published 2018 by Oxford University Press, p. 25

¹⁶² C. Schmitt, *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty* (G. Schwabtr, University of Chicago Press 1985) chapter 1, and, from a very different starting point, H. Kelsen, *General Theory of Law and State* (A. Wedberg tr, Russell and Russell 1945) 383–86.

¹⁶³ *The Principles of Constitutionalism*. N. W. Barber. © N. W. Barber 2018. Published 2018 by Oxford University Press, p. 22.

3. Yaaddamni birmadummaa (Sovereignty) jedhamu kun yeroo itti hin barbaachifne ni jiraa? Maaliif?

Yaad-rimeewan armaan olitti ka'an qabannee gara biyya keenyaatti deebinee yoo ilaalle, heerri keenya kun heerota biyyoota Afriikaa biroo irraa wanti adda isa godhu kan biroon seensa isaa keessatti, “(Nuti), Saba, Sablammii fi Uummattooni” Itoophiyaa...jedhee jalqabuu isaati. Kana jechuun heerichi waliigaltee, lammilee dhuunfaa biyyattii gidduutti taasifame osoo hin taane, waliigaltee hawaasaa (*social contract*) saba, sablammii fi uummattoota biyyatti gidduutti taasifame ta'uu isaatiin heera mirga walootiin (*Collective Rights*) jalqabeedha jechuun ni danda'ama¹⁶⁴. Akkuma duratti ibsinee turre, biyyattiin ol'aantummaa harka saba tokkoo jala waan turteef, heerichi sirna durii kana diiguudhaan birmadummaan ykn aangoon ol'aanaan biyyattii kan saba, sablammii fi uummattootaati jedhee jira. Haa ta'u malee, aangoon kun heera Ol'aanaa biyyattii wajjin kan walitti hin buunee fi qaamni kamiyyuu uummata dabalatee heericha jalatti akka buluu qaban ni hubatama (HMDFRI kwt 8(1) fi 9(2) walitti fiduun dubbisaa). Kana jechuun saba, sablamoonii fi uummattooni biyyattii birdummaa qabu jechuun maddi aango uummata, inni immoo heericha uummatni waliin tumateedha jechuudha. Waan ta'eef, birmadummaan kan uummataati jechuun heeraan hin bulan jechuu akka hin taanee fi heerichumti mataan isaa birmadummaa kanaaf ibsituu akka ta'ee fi birmadummaan kun karaa bakka bu'ootaa isaanii hojiirra kan oolu ta'uun isaa hubatamuu qaba (HMDFRI kwt 8(2 fi 3)).

Gama biraatiin immoo gaaleen “saba, sablammii fi Uummata” jedhu ilaachisee ogeessonni tokko tokko kallattii biraa irra qeequun isaanii akkuma jirutti ta'ee, kaayyoon gaalee kanaa inni ol'aanaan biyyattii keessatti mirga miidhamtoota garee xiqaan (*the eoppressed minority groups rights*) eeguu fi beekamtii heeraa argachiisuuf akka ta'e ni hubatama.¹⁶⁵ Akkumas, heericha keessaa akka hubatamutti, mirgi dhuunfaa fi gareen beekamtii argatanii jiru. Mirgoota kana irraa gareen xiqaan (*Minority groups*) fayyadamoo ta'uudhaaf inni jalqabaa gareen kun biyyattii keessa jiraachuu isaaniif beekamtii kennuun tarkaanfii isa bu'uuraati jechuudha. Heerichi immoo gareewan kanaaf beekamtii kennuu qofa osoo hin taane, baay'ina sabaan ykn dubbatootaa afaanichaan osoo hin daangessin mirga afaan ofiitti fayyadamuu wal-qixa beekamtii kenneefii jira (HMFDR kwt 5(1)]. Sanaa olitti immoo mirga ofiin of bulchuu hanga fottoquutti beekamtii kennee jira[HMDFRI kwt 39(1)...keewwata

¹⁶⁴<https://www.google.com/search?client=opera&q=By+Adem+Kassie+Abebe%2C+University+of+Pretoria%2C+South+Africa&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8> By Adem Kassie Abebe, University of Pretoria, South Africa

¹⁶⁵Hayile Yesus Taye, Issues of Minority Rights in the Ethiopian Federation, 2012, ECMI Working Paper,

baay'ee falmisiisaa ta'e). Akkasumas heerichi gareewwan xiqqaan guddina dinagdee fi hawaasummaan gad'aanaa ta'aniif deggersa addaa (*special assistance*) gochuu akka qabu(HMDFRI kwt 89(4) fi Mana Maree Federeeshinii keessatti yoo xiqqaate gareen xiqqaan miseensa tokko qabaachuu akka qabu[HMDFRI kwt 61(1, 2)] tumamee jiraachuu isaa ilaaluun ni danda'ama. Tumaalee heeraa kanaa fi kan biroo walitti qabnee yeroo ilaallu, heerichi hangam garee xiqqaaf(sabaa fi sablammiiif) xiyyeffannoo ol'aanaa akka kenne kan mul'isuudha.¹⁶⁶ Kanaaf,akkuma saayinsii armaan olitti kaafnee turre, sabaa fi sab-lammiin, fi uummattoonni biyyattii birmadummaa waan qabaniif, aangoo mootummaa barbaadan dhaabbachuu, aangoo heera jijiirruu, aangoo sirna siyaasaa barbaadan hundeffachuu akka qaban hubatamuu qaba. Aangoon kun immoo al-kallattiin karaa bakka bu'oota isaanii ykn kallattiin uummatichumaan hojiirra ooluu danda'a.¹⁶⁷

Karaa birmadummaan sabaa, sab-lammii fi uummattootaa ittiin ifu keessaa inni murteessaan kan biroon filannoo dha. Filannoon kunis kan geggeeffamu yeroo yeroon ta'uu fi haala bilisaa fi haqummaa qabuun kan geggeeffamu ta'uun eegumsa birmadummaa uummataaf kennamuu¹⁶⁸ qabudha. Uummanni bakka bu'oota isaa adeemsa haqummaa fi bilisummaa qabuun kan hin filanne yoo ta'e, birmadummaan uummataa miraknaa'eera jechuun hin dandaa'amu. Sababni isaa karaa birmadummaan saba, sab-lammii fi uummattoota biyyattiin ittiin mirkanaa'uu fi ifu keessaa inni olaanaan karaa filannootiin akka ta'e heerichumti ni tuma¹⁶⁹. Dabalees bakka bu'oota filachuu qofa osoo hin taane, barbaachisaa ta'ee yoo argame bakka bu'oota kana aangoorraa buusuu ykn jijiirruun aangoon uummataa bira kan jiru ta'uu isaa kan agarsiisudha.¹⁷⁰ Bu'uura kanaan, filannoon akkanaa yeroo murtaa'aa ta'e ta'een kan geggeeffamu ta'uun isaa dhimma murteesaadha.¹⁷¹ Sababiin isaas filannoon yeroo yeroon geggeeffamuun isaa uummanni yeroo yeroon fedhii isaa karaa inni itti ibsatu ta'uu isaati. Kallattii biraan, aangoon kan uummataa ta'uu isaa fi namni aangoorra jiru tokko yeroo hundaa aangoorra kan turu akka hin taane hubatee aangoo uummataan kennameef kan sirnaan hojjechuu akka qabu kan hubachiisudha. Birmadduun uummataa kallattiin kan walqabatu,

¹⁶⁶ Miiljalee olii, f7

¹⁶⁷ FDRE Constitution, fakteenyaa : heera fooyyessuun wal-qabatee akkaataa aangoon uummataa kallattiin ykn al-kallattiin hojiirra ooluu danda'u keewwata.¹⁰⁴ (*ny proposal for constitutional amendment, if supported by a two-thirds majority vote in the House of Peoples' Representatives, or by a two-thirds majority vote in the House of the Federation or when one-third of the State Councils of the member States of the Federation, by a majority vote in each Council have supported it, shall be submitted for discussion and decision to the general public and to those whom the amendment of the Constitution concerns*) ilaaluun ni danda'ama, kan jala sararame ilaalaa!

¹⁶⁸ HMDFRI, kwt 54(1), 58(2), 61(3) fi 102 haa ilaallu.

¹⁶⁹ HMDFRI, kwt 8(3) states that "Their sovereignty shall be expressed through their representatives elected in accordance with this Constituion and through their direct democratic participation."

¹⁷⁰ FDRE, Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia, Art. 8(3) and art. 54(1)(7).

¹⁷¹ FDRE, p. art. 54 (1).

dandeettii uummatni yeroo yeroon bakka bu'oota isaanii filachuu danda'uudha. Kanaaf, sirni filannoo biyyi tokko qabdu uummanni birmadummaa isaa akka hojiirra oolchuuf karaa murteessaadha. Filannoos calluma jedhamee maqaadhuma filannoof jedhamee kan geggeefamu qofa osoo hin taane filannoo ulaagaa isaa eeggatee fi haqa qabeessa, lammilee hunda hirmaachise ta'uu qaba. Qaan ni filannoo kana geggeessus qaama dhiibbaa fi looggii irraa bilisa ta'ee dorgomtoota simachuu danda'uu fi dirree dorgommii haqa qabeessa taasisuu danda'uun kan geggeeffamu¹⁷² ta'uu qaba. Dabalataanis adeemsa filannoo keessatti waldhaba uumamu furuuf Mannio Murtii bilisa ta'e haala loog-maleessa ta'een hiikuu danda'¹⁷³ jiraachuu qaba. Akkasumas, adeemsa filannoo keessatti gareen caalmaan sagalee argate kan mo'ate ta'uun isaa beekamaa yoo ta'eyyuu, gareen tokko sagalee hangamiin yoo caale mo'a kan jedhu sirni filannoo kan kaa'udha. Dhimma kana keessa bal'inaan gallee mata duree jalatti ilaaluun barbaachisaa miti.

Gaaffii Marii

- Sirni diimokiraasi birmadummaa uummataa irratti kan bu'uureffamu ta'uu fi Heerri Diimokiraasi malee sanada aangoo abbaa hirree (*constitutional dictatorship*) jedhanii beektonni baay'een yeroo dubbatan ni mul'ata. Fakkeenyaaaf, biyya Garmanitti Naazii fudhachuu ni danda'ama. Mootummaan tokko immoo karaa heeraa aangoo kan qabatu yoo ta'e, mootummaa Heerawaa akka jedhamu beekamaadha. Kana jechuun mootummaa Heerawaa keessatti qaamni ol'aantummaa qabu(a body with sovereignty) akka hin jirre qajeeltoo heera'ummaa keessaa(constitutionalism) tokkodha. Haa ta'u malee, Heerri keenya Birdummaa Saba, Sablammii fi Uummataaf kennee jira. Qajeeltoo bu'uuraa kana akkamitti qajeeltoo Mootummaa Heerawaa (*Constitutional State*) wajjin walitti araarsitu?

2.5.2. Qajeeltoo Ol'aantummaa Heeraa

Akkuma duratti ibsinee turre, birmadummaan kan saba, sabalammii fi uummattoota Itiyoophiyaa akka ta'e tumameera. Birmadummaa isaanii kanaan saba, sabalammii fi uummatooni Itiyoophiyaa maal ittiin hojjetu kan jedhuuf, heerichi calanqeettii soonawwaa birmadummaa isaanii¹⁷⁴ akka ta'es kaa'eera. Bu'uura kanaanis uummatooni Itiyoophiyaa abbaa aangoo olaanaa biyyattii ta'uu isaaniitiin dhimmoota murteessoo biyyattii irratti murtii dabarsuun kan agarsiisan ta'uu isaa ibsa. Heericha seera olaanaa biyyattii waan ta'eef,

¹⁷² HMDFRI, Kwt 102

¹⁷³ HMFDRI, kwt 78 fi itti aananii jiran ilaala.

¹⁷⁴ Miiljalee olii, kwt 8(2)

uummatooni biyyattii immoo birmadummaa akka qabanitti aangessee waan jiruuf, heericha karaa kallattiinis al-kallattiin kan raggaasifatan ykn kan fooyessan ykn jijiiran ta'uu kan agarsiisudha.¹⁷⁵

Waan ta'eef, heerichi qaama aangoo ol'aanaa biyyattii qabuun karaa kallattiinis ta'ee al-kallattiin tumamee waan jiruuf, heerichi seerota biyyattii keessatti bahan kamiin iyyuu olitti kan tajaajiluu fi lammileen biyyattii kamiyyuu heerichaan buluuf dirqama qabu. Kana qofaa miti, seerri ykn gochoonni ykn murtiwwan kamiyyuu heericha faallessanii yoo argaman, jalqabuma irraa kaasee fudhatama akka hin qabne heerichi ifatti tumee jira(*void from the very beginning*).¹⁷⁶ Akkasumas, amaloota bulchiinsa seeraa keessaa (*Rule Of Law*) tokko kan ta'e immoo qaamni kamiyyuu akkaataa heerichaan alatti aangoo qabachuu akka hin dandeenyes kallattii kaa'ee jira(kwt 9(3)). Kallattii heerichi kaa'es,akkuma mata duree olii jalatti ibsinee jirru, aangoon filannoo qofaan qabatamuu akka danda'uudha.¹⁷⁷

Gaaffii Marii

1. HMDFRI kwt 9(4) jalatti, waliigalteewan idila addunya hundi Itiyoopiyaadhaan raggaasifame qaama seera biyyattiiti jedha. Haa ta'u malee, tumaaleen heera mootummaa kunii fi waliigalteewan idila addunya keessaa tumaaleen walitti bu'an yoo jiraatan hoo akkam ta'a? Sadarkaan (status) waliigalteewan idila addunya kun heeraan qixxeedha moo heerichaa gaditti fudhatama? Sababaan ibsaa?
2. Waliigalteen Idila Addunya gaaffii lakkofsa 1ffaa irratti ibsame kun osoo mirgoota bu'uuraa fi bilisummaa dhuunfaa ta'ee hoo ejjennoon keessan tokko moo garaagara?
3. HMFDRU uummataan raaggaasifame jechuu dandeenyaa? Maaliif? Hin dandeenyu yoo ta'e heerichaan akkamitti calanqee sonawaa uumatichaati jechuu dandeenya?

2.5.3. Qajeeltoo Mirgoota Namoomaa fi Diimokiraasii

Mirgootni kun seensa heerichaa keessatti akka galma heerichaatti kaa'amee jira. Kaayyoон heerichaa mirgoota kanaaf beekamtii kenuun eegumsi jabaan akka taasifamuuf kan yaadamee qophaa'e ta'uu ibsuu irra darbee qajeeltoowwan bu'uuraa keessatti dabalataan ibsuudhaan utubaalee heerichaa keessaa tokko taasisee jira.

¹⁷⁵ HMDFRI, Kwt 104 ilaaluun ni danda'ama. akkasumas, heerri mootummaan qabatamaan kan raggaasifame miseensota gumii heera mootummaanidha. Haa ta'u malee, miseensotni gumii kun kan filataman uummata biyyattiin turee. Kana irraa kan ka'e uummanni bakka bu'oota isaanii filatanii sababa raggaasisaniif HMFRDI kan uummataan raggaasifamedha jedhamee fudhatama.

¹⁷⁶ HMDFRI, kwt 9(1 & 2) haa ilaallu.

¹⁷⁷ HMDFRI, Kwt 54(1), 58(2), 61(3)

Waa'een Mirga dhala namaa ol bahee akka addunyatati kan mul'achuu jalqabe Waraana Addunyaa 2^{ffaa} booda, keessattuu sanadi UDHR jedhamu bara 1948 labsamuu isaati. Sirni siyaasa sooshaalizimii biyya baha fagoo keessatti kufuu jalqabuu isaatiin biyyootni dhihaa kan mirgoota siivilii, fi siyaasaa irratti xiyyeffatan ol'aantummaa argachaa dhufan. Hanga lola qabbanaa'aa (*cold war*) wal-irratti geggeessuutti illee geessisee ture. Haalli kun mirgootni siivilii fi siyaasaa gama tokkotti, mirgoonni dinagdee, hawaasummaa fi aadaa immoo gama biraatti waliigaltee idila addunyaa keessatti beekamtii akka argatuuf carraa uume. Haaluma kanaan, mirgootni namoomaa fi diimokiraasi amma jedhaman kun illee garaagarummaa ilaalcha siyaasa biyyootaa irraa kan ka'e mirgoota *genereeshinii* 1^{ffaa} (ICCP), 2^{ffaa} (ICESCR) fi 3^{ffaa} (mirga guddachuu-right to development, mirga hiree ofii murteeffachuu-right to self determination) jedhamuun addaan bahuu eegalan.¹⁷⁸ Akkaataa kanatti namni jalqaba qooduu eegale, Karel Vasak namicha jedhamu yoo ta'u, dhaadannoowwan Warraaqsa Faransaay keessatti bara 1789 taasifame "*liberty, equality and fraternity*" irratti hundaa'uudhaan ture. Genereeshinii tokkoffaan ka'umsi isaanii biyyoota Dhihaa (akka aadaa isaaniitti kan ilaalamu), genereeshinii lammaffaan (kan biyyoota Bahaa), genereeshinii sadaffaan immoo kan biyyoota kolonii jala turan(keessummaa kan akka Afrikaa) bakka bu'a yaadama jedhu qaba. Kun immoo qeeqa baay'ee hordofsiiseera. Sababni isaa jechi Afaan Ingiliziitiin "generation" jedhu qajeeltoowwan mirga namaa kan ta'an *Waltawummaa(universality)*, adda kan hin bane(*indivisibility*), kan hin fudhatamne(*inalienability*) wajjin kan wal-faallessuudha jedhanii beektonni dubbatu¹⁷⁹. Qabatamaan akkaataa raawwii isaaniitu garaagara malee mirgootni hundi bakka wal-bu'uu hin danda'an, jechi genereeshinii jedhu garuu yaad-rimee bakka bu'uu fi inni boodaa isa duraa caalaa ammayyaa'aa akka ta'etti hiikama. Itti dabalees, mirgootni kun baraan wal-duraa duuba yoo kaa'aman, genereeshinii 3ffaan hunda isaanii dursuu akka danda'u ogeessonni ni ibsu¹⁸⁰. Gama biraatiin immoo mirgootni tokko tokko genereeshinii hunda keessatti illee argamuu danda'u waan ta'eef, mirgoota kana genereeshiniidhaan qooduun hiika hin qabu kan jedhan jiru. Fakkeenyaaaf, mirgi hiree ofii murteeffachuu jedhu genereeshinii tokkoffaas, lammaffaas, sadaffaas ta'uu danda'a. Sababni isaa hiree ofii ofin murteessuun mirga siiviliis, mirga siyaasaas, mirga dinagdees, mirga hawaasummaas, mirga aadaas, mirga guddinaas ni dabalata waan ta'eefidha jedhanii qeequ¹⁸¹. Inni biraan immoo

¹⁷⁸ Bülent ALGAN*, Rethinking "Third Generation" Human Rights, Vol:1, No:1 (Summer: 2004), pp. 121-155

¹⁷⁹ Tsegaye, Miiljalee olii

¹⁸⁰ Miiljalee olii

¹⁸¹ Patrick Macklem*, Human rights in international law: three generations or one? London Review of International Law Volume 3, Issue 1, 2015 F62-91,

akkaataa raawwii fi dirqama mirgichi mootummaa irraa barbaadu irratti hundaa'ee, Vasaak yoo qoodu, genereeshinii tokkooffaan dirqama sarbuu irraa of qusachuu (*negative rights*), genereeshinii lammaffaan dirqama dhiyeessuu ykn eeguu (*positive rights*) of keessaa qabu yoo jedhu, genereeshinii sadaffaan immoo amala addaa qaba, amala waliin jirenya uummataa (*community life*) waan qabuuf, dhuunfaanis gareenis yoo wal-deggere malee hojiirra ooluu hin danda'u jedhee jira. Haa ta'u malee, mirgootni hundinuu dirqama irraa of qusachuu, dirqama dhiyeessuun haala (eeguu) fi dirqama waliin eeguu waan qabuuf, qoqqoodinsi kun amma illee qeqqaaf karaa baneera.¹⁸²

Haaluma kanaan, biyyootni Dhihaa mirgoota dhuunfaa irratti yommuu xiyyeffatan, biyyootni bahaa immoo mirgoota dingadee fi hawaasummaa irratti xiyyeffachuu, biyyootni Afriikaa fi Kolonii jala turan immoo hiree keenya ofiin murteeffanna dhaadannoo jedhuun waan ka'aniif mirga guddinaa fi mirga hiree ofii murteeffachuu irratti akka xiyyeffatan ta'ee jira. Haa ta'u malee, saayinsiin mirga namaa qoratu kan jedhu, mirgoonni kun qoqqoodiinsaaf haa saaxilaman iyyuu malee hunduu wal-qixxee dhala namaaf barbaachisu, kan dursa qabu (*priority over the others*) hin jiru, garuu akkaataan raawwii isaanii garaagaraa ta'uu danda'u jechuun araarsuuf yaalu. Fakkeenyaaaf: - hiyyeessa waan nyaatee bulu hin qabneef mirga dhuunfaa eeguun abdii sobaati jedhu warri Afriikaa. Biyyootni Dhihaa immoo mirgoota dinagdee, guddinaa fi kkf kanneen mirga dhuunfaan ala ta'an heera mootummaa keessatti tumuun waadaa sobaa hawaasaaf galuudha jedhu. Sababni isaa mirgootni kun mirga murtii seeraa barbaadu miti(*non-justiciable*), akkasumas raawwachuufis yeroo fi qabeenya(*resource*) kan gaafatuudha jechuun amanu.¹⁸³ Gama biraatiin immoo erga Vasaak qoodiinsa kana geggeesseen booda ogeessonni biroo immoo Mirgoota bilisummaa (mirga siivilii fi siyaasaa), mirgoota wal-qixxummaa (mirgoota dinagdee fi hawaasummaa) fi mirgoota tokkummaa (*solidarity rights*) (mirgoota guddinaa, mirgoota naannoo fi mirgoota nageenya) jedhanii kanneen qoodanis jiru.¹⁸⁴

Gaaffii Marii

1. Heericha kwt 5(2) jalatti afaan Amaaraa qofa afaan hojii federaalaa gochuun isaa qajeeltoo wal-qixxummaa afaanii ni cabsa jettanii yaadduu?

---

¹⁸² Macklem, Miiljalee olii, akkasumas UDHR, 1948

¹⁸³ Miiljalee olii

¹⁸⁴ Tseggaayee, Miiltoo olii, f295

2. HMDFRI kwt 9(4) fi kwt 13(3) walitti fiddanii yeroo dubbistan, eegumsi mirga garee xiqqaaf taasifame jira jettanii yaadduu? Akkamitti yoo hiikamee ilaalameedha? Waliigalteewwan idila addunyaa ICCPR, ICESCR, ICERD, CEDAW, CRC fi CRDP waliin wal-bira qabaatii irratti mari'adhaa!
3. Heerri Mootummaa Federaalaa fi Naannoo Oromiyaa gosoota mirgaa kana keessaa kan hambise qaba moo hunda haammatee jira jettu? Heera Mootummaa Federaalaa kana biyyoota Afriikaa kan biroo irraa wanti adda godhu jira jettanii yaadduu? Jira yoo jettan adda baasaa ibsaa?
4. Garaagarummaa Mirga Namoomaa fi Diimokiraasii gidduu jiru maali?
5. Heerri Mootummaa Federaalaas ta'ee Naannoo Oromiyaa mirga garee moo mirga dhuunfaa irratti caalmaa xiyyeffannoo kenne jettu? Heerichi akkamitti beekamtii kennee jira? Yaad-rimeewwan armaan olitti ka'an, Siyaasa Warra Dhihaa, Siyaasa Warra Bahaa fi Siyaasa Warra Addunyaa 3^{ffaa} (biyyoota kolonii jala turanii fi guddataa jiranii) heerri biyya keenyaa of keessaa qaba jettanii yaadduu moo duudhaa biyyattii qofaan caaseffame jettanii yaaddu?

Gama biyya keenyaatti deebinee yeroo ilaallu, akkuma duratti ibsinee turre, Itoophiyaan heerota barreeffamaa afur:-bara 1931, 1955, 1987 fi bara 1995 dabarsitee jirti. Heerotni duraa lameen heerri bara 1931 fi 1955 bahanii turan aangoo mootummaa gonfoo Hayilesillaasee jabeessuuf kan bahaniidha malee waa'ee mirgaa namoomaa ykn waa'een diimokiraasii dhimma xiyyeffannoo qabu hin turre, kaayyoon isaaniis aangoo mootichaa jabeessuudha. Heerri bara 1987 bahe immoo waraaqsa keessatti sirna siyaasa *sooshaalizimii* jabeessuuf kan yaadame waan ta'eef, xiyyeffannaan isaa harki caalaan mirga dinagdee, hawaasummaa fi aadaa qofa ture. Haa ta'u malee, yeroo kanatti sirni sooshaalizimii biyyoota baha fagoo irraa laafaa waan deemeef, sirni sooshaalizimii biyya keenyaa deggersa dhabuu isaatiin heerichi hojirra osoo hin oolin kufaatii mootummaa Dargiitiin goolabame¹⁸⁵. Akkuma duratti ibsuuf yaalle, qabsoo uummattoonni biyyattii waliin taasisaniin mootummaan Dargii yommuu kufutti gara Chaartera Ce'umsaa Yerootti bara 1991 darbame. Chaarterri Ce'umsaa kun immoo heera amma hojirra jiru baasuuf kallattii murteessaa ture. Wixineen heeraa kun yeroo qophaa'u bal'inaan irratti falmamaa kan turee fi qormaata wixineessitootaa kan ture, waa'een eenyummaa (*ethnic identity with diversity*), waa'een mirga hiree ofii murteeffachuu hanga fottoquu, waa'een sirna federaalizimii fi naannolee federaala qaama federaalaa uuman

---

¹⁸⁵ Miiljalee gadii 66

tolchuun wal-qabatee wal-dhabdee guddaan akka ture gabaabaatti ibsinee turre. Kun kan argisiisu, seenaan dhufaatii sirna siyaasa biyyattii, baay'inni sabaa fi sablammii afaaniin, aadaan fi siyaasaan garaagara ta'uun fi kkf qormaata waan turaniif, falli jiru sirna federaalizimii fudhachuudha (*bal'inaan booda itti deebina*). Sababni isaa sirni federaalizimii biyyoota akka kanaatiif akka furmaataatti kan ilaalamuu fi wal-dhabdee uumamuuf harka caalu aadaa naannoof (*for local remedy*) waan dhiisuuf sirna filamatamaa ture. Kanaaf, heerri kun yommuu wixineeffamu, yaada siyaasa biyyoota warra dhihaa qofa osoo hin taane, kan warra bahaas dabalatee haala qabatama biyyattiin (*inclusion of originality to some extent*) kan qindaa'ee jechuun ni danda'ama.

Heerichaa irraa akka hubatamutti, mirgoota namoomaa (kwt 14-28) fi diimokiraasii (kwt 29-44) jechuun akka qajeeltoo fudhachuun qoodee jira (HMF fi HMNO kwt 10). Qoodinsi mirgootaa kun akka addunyaatti qoodiinsa seen-duubee (*traditional classification*) wajjin kan wal-simu miti, garuu qabiyyeen bu'uuraa isaa garaagarummaa waan qabu hin fakkaatu. Heerichi mirgoota namoomaa bal'inaan yeroo hiikuuf jedhu, mirgoota lameen kana keessaa mirgi namoomaa fi bilisummaan dhuunfaa kan uumamaan namuma ta'uun qofaan argamuu fi kan namarraa hin fudhatamne ykn hin mulqamnee/(inalienable) fi kan hin sarbamne(*inviolable*) ta'uu isaanii beekamtii kennee jira[HMNF fi HMNO kwt 10(1)]. Gama biraatiin tumaan kun qajeeltoowwan mirgoota namaa keessaa waltawaa (*universality*) ifatti yoo ibsuu baate illee karaa naannawwaan beekamtii waan kenne fakkaata. Sababni isaa mirgoonni kun uumamaan argamuu isaaniitiif heerichi beekamtii肯neera taanaan; tumaan heeraa kun qajeeltoo waltawummaa of keessaa qaba jechuudha. Kanaaf, lammilee biyyattiis ta'ee lammii biyyattii kan hin taane, ykn gabaabaatti namni kamiyyuu garaagarummaa tokko malee namuma ta'uun isaatiin fayyadamaa mirga kanaati jechuudha. Mirgootni kunneen mirga lubbuun jiraachuu (kwt 14 fi 15), mirga bilisummaa (kwt 14 and 17), mirga nageenya dhunfaa (kwt 14 fi 16), mirga dararamuu irraa bilisa ta'uun, mirga garbummaa irraa bilisa ta'uun, mirga hojii humnaa irraa bilisa ta'uun fi gochoota hidhata qaban irraa bilisa ta'uun (kwt 18), mirga shakkamaa (kwt 19), mirga nama himatamee (kwt 20), fi mirga nama hidhamee/to'amtamee (kwt 21), mirga seera Duuba deebi'ee hojjetu irraa bilisa ta'uun (kwt 22), mirga lama himatamuu ykn adabamuu irraa bilisa ta'uun (kwt 23), mirga kabaja namoomaa(art 24), mirga wal-qixxummaa (kwt. 25), mirga dhuunfummaa (kwt 26), mirga amamtaa barbaadan qabaachuu, mirga waan barbaadan amanuu (kwt 27), fi mirga yakka eenyummaa dhala namaa irratti raawwataman irraa bilisa ta'uun(art 28) kutaa jalqabaa keessatti akka mirgoota namoomaatti ibsamanii jiru. Irra jireessi mirgootaa kun mirga siivilii

fi siyaasaa jedhamanii akka addunyaatti ICCPR keessatti beekamtii kan argatan wajjin tokkuma jechuun ni danda'ama.

Mirgootni diimokiraasi garuu akkaataa kanatti kan hin ibsamnee fi haala xiqqoodhaan mirgoota namoomaa irraa akka garaagarummaa qabu namatti mul'atu. Heerota lameen kwt 10(2) jalatti mirgoonni diimokiraasi mirgoota namoomaa wajjin ni kabajama jedha. Waan ta'eef, mirga namoomaa fi mirga diimokiraasiin wal-qabatee tumaalee lameen kwt 10(1 fi 2) walitti yoo dubbisnee ilaalle, yaad-rimee wal-fakkaataa kan qabu ta'us garaagara akka ta'an namatti argisiisa. Mirgoonni lameen kun kanajamuu irratti(*to be respected*) xiyyeffannoo wal-fakkaataa qabu, garuu mirgoonni diimokiraasi uumamaan osoo hin taane, lammilee biyyattii ta'uudhaan ykn miseensa siyaasa biyyattii ta'uu isaatiin namni tokko kan argatuudha.¹⁸⁶ Fakkeenyaaaf:- mirgi filachuu fi filatamuu(kwt 38), mirgi hiree ofii ofiin murteeffachuu(39), mirgi dinagdee, hawaasummaa fi aadaa(kwt 41), mirgi lammummaa(kwt 33), mirgi qabeenyaa(kwt 40), fi mirgi guddinaa (kwt 43) ifaa ifatti lammilee Itoophiyaa qofaaf kennname. Kana jechuun lammiin biyya alaa tokko mirgoota kunneen irraa fayyadamaa ta'uu hin danda'u jechuudha.

Gaaffilee Marii

1. Mirgoota diimokiraasi jedhamee heera biyya keenyaa keessatti tumamee kan jiru keessaa lammilee biyya alaa kan fayyadammoo taasisuu jiraa?
2. Mirgootni heera mootummaa keenya keessatti ibsamani jiran kun nama uumamaa qofa irratti immoo nama seeraa irrattis raawwatatummaa qabu jettu? Maaliif?
3. Mirgoota namoomaa ta'ee diimokiraasi tiksufis ta'ee kabachiisuuf itti gaafatatummaa mootummaan qabu kan dalgeeti (*horizontal*) moo asii olii (*vertical*) dha jettu?
4. Mirgootni kun yoo sarbaman kallattii ittiin beenya'aman heera keenya keessatti kaa'ameera jettuu? Maaliif?
5. Akkaataa qoodiinsa Karel Vasaakitti HMDFRI fi HMNO mirgoota garee (*solidarity rights*) kanneen jedhamaniif beekamtii kennaniiru jettuu? Yoo jiraatan adda baasaa?

---

¹⁸⁶ Adem Kassie Abebe Human Rights Under The Ethiopian Constitution: A Descriptive Overview, MIZAN LAW REVIEW Vol. 5 No.1, Spring 2011, f57, Tsegaye Regassa, Making Legal Sense Of Human Rights: The Judicial Role In Protecting Human Rights In Ethiopia* (Mizan Law Review)Vol. 3 No.2, September 2009, F305

2.5.3.1. Daangaa (Limitations) Mirgoota Namoomaa fi Diimokiraasii

Akkuma beekamu, mirgoonni baay'een kan daangaa hin qabne jiru jechuun hin danda'amu. Ta'us garuu daangaan ykn mulqamuun mirgoota kanneenii kun daangaa seeraa keessattidha malee akka feetee miti. Mulqamuun mirgootaa kun sababawaa kan ta'ee fi eenyuuf iyyuu fudhatamummaa kan qabu ta'uu qaba.¹⁸⁷ Akka ogeessonni itti waliigalattis ta'ee akka muuxannoon addunyaa argisiisutti, daangeffamuun mirgootaa kun ofiidhuma isaatii iyyuu daangaa mataa isaa qaba. Mirgoonni daangaa malee fayyadamnu hin jiru jechuun akka feetedhaan kan sarbam u jechuu miti. Mirgoonni kenneen daanga'uudhaaf qajeeltoowwan dursa guutamuu qaban:-1) seera qabeessummaa (*principle of legality*), 2) sababawaa (*reasons*), 3) madaalawaa (*proportional*), 4) fi daangaan kun mirga wal-qixxummaa, fi kabajaa kan hin mulqamne ta'uu beektonni ni dubbatu.¹⁸⁸ Qajeeltoo jalqabaatiin wal-qabatee seerumti sababoota garaagaraa kanneen akka nagaa fi tasgabbii hawaasaaf jecha, safuu hawaasaa eegsisuuf jecha, akkasumas mirgoota nama bira a eeguuf jecha yeroo daangessuudha. Qajeeltoo lammataatiin wal-qabatee immoo sababeessuun akkuma jirutti ta'ee; mirgichatti fayyadamuun miidhaa inni fiduu danda'uu fi mirga mulquun wal-qabatee walitti dhufeenyi bu'aa fi sababaa jiraachuu qaba jechuudha. Madaalamummaan wal-qabatee immoo miidhaan gahee fi hangi daangeffama mirga tokkoo ulfaatinni isaa walitti kalaa'uu qaba. Qajeeltoo dhumaatiin wal-qabatee immoo akkaataa adeemsa seeraatiin alatti mirga daangessuuf jecha kabaja namoomaa tuquun, hamilee gadi buusuun fi kkf gochuun akka hin danda'amneedha.¹⁸⁹

Gara biyya keenyaatti immoo yommuu deebinu, barbaachisummaa Muujulii kanaaf jecha karaalee mirgootni namoomaa fi diimokiraasii ittiin daanga'uu danda'an lama kan ilaallu ta'a. Isaanis:-Sirna seera idileen mirgoota namoomaa fi diimokiraasi daangessuu (*limitations*) fi Sirna Seera Idileen alatti mirgoota namoo fi diimokiraasii daangessuu (*derogation*) kan ilaallu ta'a.

2.5.3.1.1. Sirna Seera idileen Mirgoota Namoomaa fi Diimokiraasii Daangessuu (*Limitations*)

Heeroti baay'een mirgootni kenneen akkamitti akka daanga'an kan tuman akkuma jiran kanneen hin tumnes jiru. Heerri biyya keenya garuu ifaan akkaataa itti mirgoonni kun daanga'uu danda'an irratti tumaa addatti ibsu hin qabu. Garuu bif a waliigalaan seerota biroof ulaagaa wajjin ykn ulaagaa dursaa malee kan dhiiseedha. Fakkeenyaaf:-heericha kwt 15'n

¹⁸⁷ Reggasa, Miiljalee olii, f313

¹⁸⁸ Miiljalee olii

¹⁸⁹ Miiljalee olii

yoo ilaalle, *yoo seeraan murtaa'e malee* eenyu iyyuu mirga lubbuun jiraachuu qaba jedha, kwt 17 immoo *akkaataa seeraatiin yoo ta'e malee* eenyu illee mirga bilisummaa qaba jedha, kwt 19(6) *yoo seeraan tumame malee ykn yoo mana murtiin murtaa'e malee* namni yakkaan shakkamee to'atame tokko wabiin bahuuf mirga qaba jedhee tumee jira (Hub: gaaleewwan *italics*'n barreeffaman ilaala). Garuu seera biroof dhiisuudhaan alatti mirgoota kanneen daangessuuf ulaagaan dursaa (*as the prerequisite conditions*) wanti kennname hin jiru. Haa ta'u malee, kwt 26(3), 27(5), 29(6 fi 7), 30(1) fi 31 yoo ilaalle, *akkaataa seeraatiin kan daanga'an ta'uu ibsee erga jedheen booda ulaagaa dursaa bifaa waliigalaan dhimmootni dirqisiisoo ta'an kan mudatan yoo ta'ee fi nageenya biyyaa fi uummataa eegsisuuf*, yakka *ittisuuf ykn fayyaa hawaasaaf, safuu hawaasaatiif ykn mirgaa fi bilisummaa nama biraaf, nageenya dargaggootaaf, kabajaa fi maqaa gaarii nama biraaf fi kan biroo eegsisuuf yoo ta'e malee* mirgi dhuunfummaa, mirgi amantaa qabaachuu fi babal'isuu, mirgi yaada barbaadan ibsachu, mirgi gurmaa'uu fi hiriira nagaa bahuu wal-duraa duubaan sarbamuu akka hin dandeenye tumee jira(Hub: ammas gaaleewwan *italics*'n barreeffaman ilaala). Kana irraa kan hubannu, mirgoonni kunneen haala seera biraan ykn akkaataa manni murtii murteesseen ykn haala addaa dirqisiisoo ta'an kanneen olitti ibsaman seeraan ibsamanii yoo jiraatan mulqamuu (*enchroached*) danda'u jechuudha.

2.5.3.1.2. Sirna Seera Idileen Alatti Mirgoota Namoomaa fi Diimokiraasi Daangessuu (Derogation)

Daangeffamuun itti fayyadama mirgootaa yeroo akkasii kun kan uumamu haalota muraasa qofaa irratti dha. Isaanis:-weerarri alaa biyyaattii yoo mudate, sirna seeraa idileetiin to'atamuu kan hin dandeenye haalotni nageenya fi sirna heeraa diigan yoo mudatan ykn balaan uumamaa yoo mudatee ykn dhukkubni fayyaa uummataa balaa irra kan buusuu danda'u yoo mudate mirgoonni namoomaa fi diimokiraasi daanga'uu danda'u jechuudha (HMFI kwt 93(1)). Tumaan kun qabiyyeen isaa adeemsas ta'ee seera bu'uuraas of keessaa kan qabu ta'ee; yeroo baay'ee mirgoota muraasa irratti waliigaltee idila Addunyaa ICCPR wajjin kan walitti bu'uudha jedhamee qeqama. Akka heeraa Naannoo Oromiyaatti yoo ilaalle immoo yeroo muddamaatti sababoota Heera fedraalaa keessatti ibsaman keessaa hambifamuudhaan sababoota lama: *balaa uumamaa fi dhukkuba fayyummaa uummataa tuquu danda'u* yoo mudatan qofa mirgoonni kunneen daanga'uu akka danda'an tumee jira [HMNO kwt 108(1)].

Mirgoota akkamiitu labsii yeroo muddamaa kanaan daanga'a gaaffii jedhuuf immoo heerotni lamaan iyyuu kanneen daanga'uu hin dandeenye qofa tarreessuun deebii kennanii jiru. Akka

heera federaalaatti, mirgoonni kabaja namoomaan wal-qabatan(HMFI kwt 18), mirgi wa-qixxummaa fi seera duratti wal-qixa ilaalamuu(KMFI kwt 25) fi mirgi hiree ofiin murteeffachuu hanga fotoquutti jiru(HMFI kwt 39), gonkumaa daanga'uu hin danda'an jedhee jira. Dabalataanis mirga yoo ta'uu baates, moggaasi maqaa FDRI jedhu daanga'uu akka hin dandeenye ibsee jira. Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa yoo ilaalle immoo mirgi lubbuun jiraachuu (HMNO kwt 15), mirgi nageenya dhuunfaa (HMNO kwt 16), mirgi darara irraa, garbummaa fi gochoota farra namoomaa ta'an irraa bilisa ta'uu (HMNO kwt 18), mirgi kabajaa fi maqaa gaarii qabaachuu [HMNO kwt 24(1)], bilisummaan amantaa fi ilaalchaa [HMNO kwt 27(1)], akkasumas mirgooti abbaa biyyummaa Oromoo haalota kana keessatti gonkumaa daanga'uu akka hin dandeenye tumee jira. Haa ta'u malee, daangessuuf aangoon heeraan kennamee jiru mataan isaa daangaa qaba. Heerichi mana maree ministeerootaa kan aangesse yoo ta'u, manni maree kun aangoon isaa karaa bakka bu'oona uummataa kan to'atamu ta'uu isaa namatti argisiisa. Manni marechaa osoo bakka bu'ooni uummataa teessoo irra jiranii labsii kana labseera yoo ta'e, battalumatti dhiyeessuun, yoo bakka bu'ooni hojiirra hin jiran ta'e immoo saa'atii 48 keessatti bakka bu'ota Uummataaf dhiyeessee mirkaneessisu qaba. Bakka bu'ooni harka $\frac{2}{3}$ ^{ffaa}n yoo mirkaneessuu hafan, labsichi ni haqama jechuudha. Gama biraatiin immoo mirgoota daanga'uu hin dandeenyeen ala mirgooti kan biroon yeroo muddamaa ni daanga'u yeroo jedhamu, daangaa kun kan yeroo ta'uu (*temporary suspensinon*) ta'uu qaba[HMFRI kwt 93(3)]. Labiin jalqabaa kun baatii 6 caaluu akka hin qabne ta'ee; bakka bu'ooni Uummataa garuu irra deddeebiin baatii afuriif haareessuu akka danda'u aangessee jira.

Gaaffilee Marii

1. Heericha keesatti mirga lubbuun jiraachuu, mirga bilisummaa fi mirga wabii argachuun wal-qabatee, yoo seerri heyyame malee mirgoonni kun sarbamuu akka hin dandeenye tumee jira. Seerri jedhamee jiru seerotaakkamiiti jettanii yaaddu? Labsii, dambii ykn qajeelfama...?
2. Mirgoota kanneeniin wal-qabatee heerichi maaliif ulaagaa isaan ittiin daanga'uu danda'an ibsee seera biroof kallattii kaa'uu dhiise jettanii yaaddu? Ulaagaaleen kunneen kaa'amuu hafuu isaaniitiin mirgoonni kun gar-malee akka sarbaman ni taasisa jettuu? Maaliif?
3. Garaagarummaan daanga'uu mirgootaa yeroo nagaa (*normal condition*) fi yeroo muddamaa (*state of emergency*) maali jettu? Tarreessaa!
4. Akka heera mootummaa federaalaatti labsii yeroo muddamaa keessatti illee mirgoota daanga'uu hin dandeenye keesatti mirgi lubbuun jiraachuu ramadamee hin jiru. Akka

heera mootummaa naannoo Oromiyaa fi waliigaltee sanada idil addunyaa ICCPRtti immoo mirgi lubbuun jiraachuu tarree mirgoota daanga'uu hin dandeenyee keessa jira. Gama biraatiin immoo biyyi keenya miseensa ICCPR ta'uun ishee beekamaadha. Akkamitti yaad-rimeewwan kana walitti araarsitu?Ejjennoo amansiisaadhaan ibsaa!

5. Akka qajeeltoo mootummaa heerawaa (*constitutional democracy*)tti qaamolee mootummaa sadeen keessaa aangoo ol'aanaa kan qabu hin jiru. Kana jechuun adda bahiinsa aangoo fi wal-to'achuu(*check and balance*) akka jiru argisiisa. Haa ta'u malee, yeroo labsii muddamaa kana aangoo kan qabu mana maree ministeerotaa (*executive*) akka ta'e HMFRI kwt 77(10) fi 93, sadarkaa naannootti immoo mana marii bulchiinsaa [HMNO kwt 55(7)] akka ta'e beekamaadha. Yaad-rimee kana irraa ka'uudhaan yeroo labsii muddamaa kana qajeeltoon mootummaa heerawaa kun hin cabu jettanii yaadduu? Aangoo mana murtii, seera raawwachiiftuu fi qaama seera baaftuun yeroo labsii muddamaa qaban giddu-galeessa godhachuu xiinxalaa?
6. Bakka bu'oonti uummataa labsii yeroo muddamaa daangaa baatiin jahaan murtaa'ee ture irra deddeebiin baatii afur afuriin dhedheressuu akka danda'an HMFDR kwt 93(3) jalatti tumamee jira. Irra deddeebiin kan jedhu kun hanga yoomiitti? Tumaan kun mirga namoomaa irratti dhiibbaa maalii qaba jettu?

2.5.3.2. Dhaabbilee Diimokiraasii

Akka HMFDR kwt 9(2) irraa akka hubatamutti, lammileen hundi, qaamoleen mootummaa hundi, qaamoleen siyaasaa hundi, ykn kutaaleen hawaasaa hundi tumaalee heerichaa kabachiisuu fi hojiirra oolchuuf dirqama qabu jedhee jira. Kun akkuma duratti qajeeltoowwan bu'uuraa heera mootummaa biyya keenya keessatti ibsinee turre itti gaafatamummaa dalgee (*horizontal accountability*) kan argisiisuudha. Waan ta'eef, mirgi dhala namaa kutaa heerichaa keessaa qaama beekamtii ol'aanaa argate ta'uu isaatin eeguu fi eegsisuun dirqama qaama hundaati jechuudha. Haa ta'u malee, mirga dhala namaa eeguu fi eegsisuun wal-qabatee qaamoleen caasaadhaan adda durummaadhaan itti gaafatamummaa fudhatan akka jiran heerota lachuu irraa ni hubatama. Isaanis:-qaamolee adda duree jalqabaa kan ta'an(*main stream institutions*) fi kanneen shoora lammaffoo(*secodanry role institutions*) taphataniidha. HMFRI fi HMNO kwt 13 jalatti qaamoleen seera tuman, seera raawwachiisanii fi qaamoleen hojii abbaa seerummaa hojjetan kan sadarkaa kamittiyuu argaman mirgoota dhala namaa boqonnaa 3 jalatti argaman kabajuu fi kabachiisuuf dirqama akka qaban tumee jira. Qaamoleen seera tuman bakka bu'oonti uummataa fi akka naannoo keenyatti immoo Caffee Oromiyaa yoo ta'an, qaamoleen seera raawwachiisan keessattu poolisiin siivilii fi manni sirreessaa sadaraa sadarkaan jiran mirga dhala namaa fi diimokiraasii eeguu fi eegsisuu

keessatti warreen murteessoodha. Akkasumas, qaamoleen hojii abbaa seerummaa hojjetaan kanneen akka manneen murtii sadarkaa sadarkaan jiran, manni maree federeeshinii federaalaa, fi komishinii hiikaa heeraa mootummaa naannoo Oromiyaa qaamolee ijoo jedhamuu danda'u [HMFRI kwt 62, HMNO kwt 67]. Itti gaafatamummaan qaamolee kaneen irra kaa'ames dirqama gos-sadee(triple duties) yommuu ta'an, isaanis kabajuu, kabachiisuu fi guutuu(*fulfill*) akka ta'e ni hubatama[HMFRI fi HMNO kwt 41(4-9)]. Waa'ee manneen murtii fi qaamolee raawwachiiftuu ilaachisee boqonnaa 3ffaa jalatti bal'inaan kan ilaallu ta'a.

Gama biraatiin immoo mirga dhala namaa fi diimokiraasii eegsisuu keessatti qaamoleen shoora lammaffoo tapahatanii fi yeroo baay'ee dhaabbilee diimokiraasii (*democratic institution*) jedhamanii waamanan Komishinii Mirga Namoomaa fi Dhaabbata Abbagaar isaan murteessoodha. Dhaabbileen kun heera federaalaa qofatu akka hundeffamaniif aangoo isaa bakka bu'ota uummataaf kennee jira[HMFRI kwt 55(14 FI 15). Dhaabbileen kun heeraa naannoo keessatti beekamtii hin arganne. Dhaabbileen kun hangam bu'a qabeessa ta'aniiru kan jedhu akkuma jirutti ta'ee, heerichi dhaabbileen kun akka hundaa'aniif kallattii kaa'un isaa eegumsa mirga namaa fi guddinni sirna diimokiraasii biyyattii keessatti akka dhufuuf xiyyeffannoo kennuu isaa kan argisisuudha.

Dhaabbileen heeraan beekamtii argatan kun akkuma jiranitti ta'ee, dhaabbileen miti mootummaa ta'anii fi heeraan beekamtii hin qabne, keessumaa Waldaan Siivikii (*civic organizations*) mirga dhala namaa akka eegamuu fi kabajamu gochuu keessatti shoorri isaan taphatan akka salphaatti kan ilaalamu miti.¹⁹⁰Dhaabbileen kun waa'ee mirgaa namaa barsiisuudhaan, leenjisuuudhaan, sarbamuu mirgoottaa irratti odeeffannoo kennuuudhaan, gargaarsa qabeenyaa fi tekniikaa gochuudhaan, qorannoo fi qo'annoo garaagaraa geggeesuu fi kkf'niin shoora guddaa kan taphataniidha. Dhaabbilee kana cinatti immoo gaheen miidiyaan qabu salphaa akka hin taane, armaan dura kutaa qajeeltoowwan bu'uuraa heera mootummaa keessatti ibsinee jirra. Dhaabbileen miidiya maxxansaa fi kan biroon heera mootummaa keenya keessatti kallattiin beekamtii argatanii jiru. Akka tumaa kanaatti namni kamiyyuu dhimma uummataa irratti odeeffannoo argachuuf mirga akka qabu, giddulixummaa tokko malee odeeffannoo argatan dabarsuuf immoo qorannoo duraatiif (*censorship*) saaxilamuu akka hin qabne heerichi tumee jira (HMFDRI fi HMNO kwt 29).

Gaaffilee Marii

---

¹⁹⁰ Reggasa, f304

1. Haalli caasaa manneen murtii biyya keenyaa caas-tokkeedha(*integrated structure*) moo caas-lameedha(*dualistic structure*)? Akkaataan caaseffamaa fi hundeffama manneen murtii mirga dhala nama eegsusu keessatti dhiibbaa qaba jettuu? Dhiibbaa qaba yoo jettan, maaliin ibsuu dandeessu?
2. Dhaabbileen komishinii mirga namoomaa fi dhaabbatni Abbagar sarbamuu mirga namoomaa fi diimokiraasii irratti murtii dirqisiisaa kennuu danda'u? Maal faayidaan isaanii?
3. Miidhaa fi faayidaa miidiyaan eegumsa mirga namoomaa fi diimokiraasii irratti qabu maal fa'i? Yoo maal ta'e faayidaa qaba jettu?
4. Mirgoonni diimokiraasii heera keenya keessatti tarreffamanii jiran murtii mana murtiitiin furmaata kan argatan(*justiciable matters*) moo kanneen sababa himannoo hin qabneedha(*loca standi and cause of action*)?

2.5.4. Qajeeltoo Adda Bahiinsa Amantaa fi Mootummaa

Adda bahiinsa amantaa fi mootummaa gaaleen jedhu kun guutummaatti jecha afaan Ingiliizii “secularism” jedhu bakka bu'a jechuun nama rakkisa. Haa ta'u malee, heerichi jecha “secularism” jedhu osoo hin taane gaalee “separation of religion and state” kan jedhuudha. Heerichi akkaataa kanaan adda baasee tumuun isaa hiikaa mataa isaa danda'e kan qabuudha. Fakkeenyaaaf, jechi afaan Ingiliziitiin state jedhuu fi government jedhu adda waan ta'eef, Afaan Iniliffaan jecha government jedhu heerichi hin fayyadamne. Garuu Afaan Amaariffaan jechi biraa waan hin jirreef mootummaa jedhee hikee jira. Afaan Amaaraa ol'aantummaan qabaachuun isaa akkuma jirutti ta'ee, jecha *state fi government* jedhuuf addaa addatti Afaan Amaaraanis ta'ee Afaan Oromootiin jecha quubsaa argachuun rakkisaa ta'a. Haa ta'u malee, yaad-rimee kana qabannee yeroo adda bahiinsa amantaa fi mootummaa ilaallu, wantoonni lama hubatamuu qabu. Innis amantaan mootummaa hin jiru jechuun hojjetaan mootummaa amantaa hin hordofu jechuu miti. Gama biraatiin amantaan mootummaa hin jiru jechuun amantaa fi siyaasni garaagara ta'uu isaa mul'isuu fi siyaasni kamillee qaama amantaa irraa akka hin dhufne ykn mootummaan amantaa mataa isaa hundeessuu akka hin dandeenye kan argisiisuudha. Kun immoo amantaan tokko deggersa addaa argatee kaan akka hin miidhamneef akka ta'e, akkasumas amantaa kan dhuunfaati malee dhimma biyyaa akka hin taane gochuuf yaadameeti.¹⁹¹ Bara mootummaa Hayilesillaasee yoo ilaalle, amantaa mootummaa (*religiosity, Orthodox Church*) hundeffamee ture. Kun immoo silumaa aangoon Waaqarraa (*as divine right*) naaf kenname jedhamaa waan tureef, amantaa dawoo

---

¹⁹¹ Habtamu Alebachew , ‘The Developmental State and Secularism’ in Ethiopia’sContext’, 2014

godhachuun aangoon imperiyaalizimii biyyattii keessatti akka aadaatti lafa qabsiisuuf yaadamee ture. Bara mootummaa Dargii immoo hojjetaan mootummaa ykn miseensi paartii Mootummaa kamiyyuu amantaa kamiin iyyuu akka hin hordofne(*irreligiosity, Marxist view*) taasisee ture. Sirna lachuu yoo ilaalle, qajeeltoo adda bahiinsa amantaa fi Mootummaa wajjin kan deeman miti¹⁹². Sababni isaa amantaa fi mootummaan garaagara jechuunii fi mootummaan amantaa hin qabu jechuun amantaan dhimma siysaasa keessa, siyaasni immoo dhimma amantaa keessa hin galu jechuudha malee hojjetoonni mootummaa amantaa mataa isaanii hordofuu hin danda'an jechuu miti.¹⁹³ Sirna lachanuu jalatti amantaa muraasa irraa kan hafe, kaan hordofuun lammilee aarsaa kaffalchiisaa ture. Heerri ammaa jiru kun garuu miidhaa seenawwan darban keessatti amantaan wal-qabatee raawwatamaa ture hambisuuf, dhimma kana akka qajeeltoo isa bu'uuraatti ofitti fudhatee amantaa fi mootummaa garaagara baasee jira. Qabatamaanis yeroo ammaa namni kamiyyuu giddu-lixummaa mootummaa tokko malee utuu mirga nama biroo hin sarbin amantaa barbaade hordofuu, ykn dhiisuu, fi babal'ifachuun danda'aa jira(HMDFRI kwt27). Dhaabbileen barnootaa illee dhiibbaa amantaatiin ala hojii baruu fi barsiisuu akka geggeessu dabalataan heerichi tumeera(HMDFRI kwt 90). Mootummaanis amantaa kamiif iyyuu baajata hin ramadu ykn deggersa addaa (*subsidy*) kennuuf kan hin jirre ta'uu, garuu heyyamaa fi bakka itti sagadan, akkasumas yeroo ayyaanaa osoo adda hin qoodin iddoowwan itti Waaqeffatan ykn sadagan kennuufii qaba.¹⁹⁴

Gaaffii Marii

1. Amantaa fi Mootummaan garaagaraa akka ta'an HMDFRI kwt 11 ni tuma. Heeruma kana kwt 78(5) jalatti immoo Manni Maree bakka bu'oota Uummataa Mana Murtii Amantaa dhaabuu akka danda'u tumee jira. Tumaaleen Heeraa kun walitti bu'u jettanii yaadduu? Mana murtii Amantaa hundeessuun dhimma amantaa keessa seenuu ta'a jettuu?
2. Dhimma amantaa keessa Mootummaan seeneera kan jedhamu yoomi? Amantaan haaraan tokko hundeffamee amantaa isaa babal'ifachuuf heyyama mootummaa yoo gaafate, Mootummaan heyyama dhorkachuu danda'aa? *Doktiriiniin* amantichaa yoo safuu hawaasaa wajjin walitti bu'e hoo? Dhorkachuu isaatiin qajeeltoon cabu jiraa?

---

¹⁹² Miiljalee olii

¹⁹³ Miiljalee olii

¹⁹⁴ Miiljalee Olii

2.5.5. Qajeeltoo Iftoominaa fi Itti Gaafatamummaa Mootummaa

Qajeeltoon kun qajeeltoo akka Bulchiinsa Seeraa (Rule Of Law)tti beekamtii addunyaa kan qabuudha. Akkasumas, utubaalee Bulchiinsa Gaarii (*Pillars of Good Governance*) jedhaman keessaa qajeeltoon kun isa angafaati.¹⁹⁵ Iftoomina jechuun dhimmootni haala addaatiin hin ibsamne akkuma jiranitti ta'ee, hojiwwan mootummaan hojjetaman, akkamitti akka hojjataman, maaliif akka hojjetaman, eenu akka raawwate, dhoksa tokko malee haala ifaa ta'een uummataa isaan filateef ibsaa deemuudha.¹⁹⁶ Itti gaafatamummaan (*accountability*)'n garuu akkaataa salphaatti hiika itti kenuun rakkisaa yoo ta'ees; yaad-rimeewwan lama akka of keessaa qabu ogeessonni waliigalu. Isaanis:-tokko waan gaafatamaniif deebii kenuu danda'uu (*answerability*) yoo ta'u, inni biroon immoo raawwachiisa (*enforcement*) dha. Inni duraa dirqama qaamoleen mootummaa waan hojjetaniif ykn murteessan tokko sababeessuu fi ifoomsuu yoo ta'u, inni lammataa garuu qaamolee mootummaa keessaa kan yakke ykn gochaa badaa raawwateef adabbiin irratti bu'u ykn qaama miidhame beenyessuu of keessaa qabaata.¹⁹⁷ Itti gaafatamummaa kun gosoota garaagaraattis ni qoodama. Kanneen keessaa gurguddoon:-1) itti gaafatamummaa dalgee fi Olii(*Horizontal Vs. Vertical accountability*), 2) Itti gaafatamummaa Siyaasaa fi Seeraa(*Political and Legal accountability*), 3) Itti gaafatamummaa hawaasaa(*social accountability*), fi itti gaafatamummaa diyaagonaalii(*diagonal accountability*)¹⁹⁸ ta'uu danda'a. Dhimmi kun boqonnaa 3ffaa jalatti bal'inaan kan ilaalamu ta'a. Hojiin iftoominaa fi Itti gaafatamummaa kun immoo kallattii garaagaraan uummataa beeksisuu fi hubachiisuu fi raawwii mataa isaa danda'e gaafata. Kanneen keessaa Manni Murtii bilsa ta'e jiraachuun, miidiyaan miira itti gaafatamummaa qabu bilisaa fi dorgomaa ta'e jiraachuu mootummaa tokkoof murteessaadha. Sababni isaa miidiyaan hawaasa kan barsiisu, haala quubsaa ta'een dhimma hedduu irratti hirmaannaa diimokiraasihiika qabu akka jiraatu taasisuu fi mootummaan aangoo isaa garmalee akka hin fayyadamneef hojiwwan bulchiinsa gaariin wal-qabatan gurra uummataan gahaa waan ooluuf, qajeeltoo heeraa kanaaf lafee dugdaati jedhamee yaadama.¹⁹⁹

Gara biyya keenyaatti yommuu deebinu, hangam hojiirra oolaniiru gaaffiin jedhu akkuma jirutti ta'ee, heerri mootummaa kan Federaalaas ta'ee kan Naannoo Oromiyaa keessatti iftoominii fi itti gaafatamummaan akka qajeeltoo tokkootti beekamtii argatee jira (HMFDRI

¹⁹⁵ Michael Johnston, Department of Political Science, Colgate University, Good Governance: Rule of Law, Transparency, and Accountability, Department of Political Science, Colgate University, f2

¹⁹⁶ Miiljalee olii, f3

¹⁹⁷ <file:///C:/Users/user/Downloads/AccountabilityGovernance.pdf>, accessed at 10:00pm, August 28.

¹⁹⁸ Miiljalee olii

¹⁹⁹ Media Law Handbook For Eastern Africa-Volume 1, F224

fi HMNO kwt 12). Gochi mootummaan raawwatu iftoomina qabaachuu akka qabu, qaamoleen mootummaa ykn bakka bu'oonti uummataa dirqama isaanii raawwachuu hafan, itti gaafatamoo akka ta'an, inumaayyuu uummatni filate qaama filatame irraa amantaa yoo dhabe (*loss of confidence*), bakka itti filame irraa kaasuuu (may *recall*) akka danda'u ifatti tumee jira. Haa ta'u malee, filatoonni filatamaa irraa amantaa dhabuun wal-qabatee, qabatamaan waanti itti hojjetame jira jechuun hin danda'amu, uummatis waan beeku hin fakkatu. Akka qajeeltoo tumaa kanaattis tarreeffamni isaa seeraan akka ibsamuuf banaa godhee yoo kaa'e illee seerri dhimma kana ilaachisee bahee hojiirra oole hin jiru. Akkuma addunyaatti yoo ilaalle, itti gaafatamummaan bakka bu'oota uummataa ykn filatamaa uummataa gosa lama akka ta'e beekamaadha. Innis dirqama bilisaa (*Free Mandate*) fi Dirqama Abboommii (*Imperative Mandate*) dha.²⁰⁰ Kan boodaatiin wal-qabatee, filamtootni fedhii warra filatanii (*wishes of the electorate*) kan raawwatan yoo ta'u, filattootni yeroo barbaadanitti flatamaa sana waamanii gaafachuu, dirqama isaa irraa kaasuuf (may *recall the candidate*) mirga guutuu qabu. Ta'us garuu yeroo ammaa biyyoota baay'ee biratti gosti bakka bu'ummaa akkasii fudhatamummaan isaa hafaa jira. Kan jalqabaa (dirqama bilisaa)tiin wal-qabatee immoo filatamaan fedhii warra filatanii qofaaf osoo hin taane, fedhii hawaasa bal'aa(*deputy represents the entire nation*) kan bakka bu'ee hojjetu ta'ee murtiin garee harka caalmaa(majority decision) fedhii hawaasa hundaa bakka bu'a jedhamee amanama.²⁰¹ Gama biyya keenyaatti immoo yoo deebinee ilaallu, qabatamaan wanti hojjetamaa jiru dirqama bilisaa (*free mandate*) kan fakkaatu yoo ta'u, heerichi garuu dirqama abboommii (*imperative mandate*)tiif beekamtii kennee jira.

---

²⁰⁰ Massimiliano Tomba, Who's Afraid Of The Imperative Mandate? University Of California, Santa Cruz, Vol.1, Issue 1, F108

²⁰¹ Miiljalee Olii

BOQONNAA SADII

Kaayyoo Boqonnaa leenjii kanaa:

- a) Hiikkoo fi qajeeltoowwan heerummaa akka addunyaatti kennamu irraa ka'uun heerri biyya keenya maal akka fakkatuu fi qajeeltoowwan kanneen akkamitti akka haammatee jiru xiinxaluu.
- b) Garaagarummaa heera qabaachuu fi heerummaa jidduu jiru adda baafachuun duudhaa kana akkamitti akka biyya keenyaatti, akka naannoo keenyaatti hojiirra oolchuu akka dandaa'amu irratti karaa akeekuudha.
- c) Qaamoleen haqaa qajeeltoowwan kana galmaan gahuu keessatti gahee maalii akka qaban qaaccessuun akeekuu, hojiitti geeddaruuf dirqama qaamolee haqaa ni akeeku.

3. Heerummaa fi Qajeeltoowwan Bu'uuraa Heerummaa

Seensa

Boqonnaa kana jalatti heerummaa jechuun maal akka ta'e kaasuun HMFDR kallattii kanaan maal akka fakkaatu kan ka'amu ta'a. Dabalees heerummaa yommuu jedhamu qajeeltoowwan akkamii of keessatti akka qabatu kaasuun qajeeltoowwan kun hera biyya keenya keessatti akkamitti haammatamee akka jiru kan irratti dubatamu ta'a. Qajeeltoowwan kanneen keessas, kanneen akka birmadummaa, qoqqooddi aangoo, olaantummaa seeraa, diimokraasii, walto'achuu qaamolee mootummaa, federaalizimii fi mootummaa murtaa'e hundeessuun qajeeltoowwan heerummaa keessatti akkamitti akka haammatamanii fi heerri biyya tokko kallattii akanaan yeroo xiinxalamu ulaagaaleen kun maaliif akka barbaachisaniif fi maal akka agarsiisan kan irratti dubbatamu ta'a.

Biyyi tokko heera qabdi jechuun heer'ummaan(constitutionalism) fi ol'aantummaa seeraa(rule of keessatti mirkanaa'era jechuu miti. Sababni isaa akkuma boqonnaa 2ffaa keessatti kaafnee turre, heera qabaachuun qofti, sirna diimokiraasiitiif wabii akka hin taane ibsinee jirra. Heer'ummaan, ol'aantummaan seeraa, bulchiinsi gaarii, fi kkf heera qabaachuun cinatti qajeeltoowwan bu'uuraa sirna diimokiraasii mirkaneessuu keessatti iddoor ol'aanaa qabaniidha.

Boqonnaa kana jalatti heerummaa jechuun maal akka ta'e kaasuun HMFDR kallattii kanaan maal akka fakkaatu kan ka'amu ta'a. Dabalees heerummaa yommuu jedhamu qajeeltoowwan akkamii of keessatti akka qabatu kaasuun qajeeltoowwan kun hera biyya keenyaa keessatti akkamitti haamatamee akka jiru kan irratti dubatamu ta'a. Qajeeltoowwan kanneen keessas, kanneen akka birmadummaa, qoqqooddi aangoo, olaantummaa seeraa, diimokraasii, walto'achuu qaamolee mootummaa, federaalizimii fi mootummaa murtaa'e hundeessuun qajeeltoowwan heerummaa keessatti akkamitti akka haamatamanii fi heerri biyya tokko kallattii akanaan yeroo xiinxalamu ulaagaaleen kun maaliif akka barbaachisanii fi maal akka agarsiisan kan irratti dubbatamu ta'a.

Dabalees yaadrimeen olaantummaa seeraa maal akka ta'e kaasuun, olaantummaan seeraa HMDRI keessatti akkamitti akka haamatamee jiru kan ilaalamu ta'a. Dabalees qajeeltoowwan heeraa keessa sirni filanoo dhiibbaa inni heerummaa fi heera biyya tokkoo irratti qabaachuu danda'u maalummaa isaa irraa kaasuun kan ilaalamu ta'a. Itti fufees biyyi keenya sirna filannoo akkamii diriirsitaa akka jirtu gabaabinaan kaasuun kan ilaalamu ta'a.

3.1. Heerummaa

Gaaffii marii

- 1) Heerummaa jechuun isiniif maali?
- 2) Hiikkoon heerummaa fi seerummaa jidduu garaagarummaan jiru maali? Qabatama yeroo ammaa kana olaantummaa seeraa haa kabajamu jedhamuun gaaffilee yeroo hedduu midiyya mootummaa fi hawwaasummaa irratti ka'an dhimma kana waliin walqabsiisuun akkamitti ilaaltu?
- 3) Yaadrimee heerummaa jedhutti ni amantu? Heerummaatti amanuuf haaldureen jiraa? Yoo jiraate maali jettu?

Jechi heerummaa jedhamu ykn afaan Ingiliffaan “*constitutionalism*” jedhamu yaadota garaagaraa fi amaloota murtawoo akkaataa mootummaan ittiin buluu, aangoon mootummaa ittiin murtaa'u, fi qajeeltoowwan mootummaa fi sirni siyaasaa biyya tokkoo bu'uuraan ittiin hundaa'u akka ta'e ogeessonni ni ibsu.²⁰² Heerummaa bal'ifnee yeroo hiiknu, kallattii biyyaa qofaan osoo hin taane biyya irra darbuun qabiyyeen sirna seeraa hundumaan ol ta'een bitamuu fi sirni seeraa kunis waa'ee walitti dhufeenyaa seerota sadarkaa sadarkaan jiranii fi

---

²⁰² Cf. K. E. Whittington, ‘Constitutionalism’ in K. E. Whittington, R. D. Kelemen and G. A. Caldeira (eds.), *The Oxford Handbook of Law and Politics* (Oxford University Press, 2008), p. 281.

facaatii aangoo qaamota sirna seerichaan bitamanii jidduu jiru, adeemsa ittiin bituu fi murteessu jechuudha.²⁰³ Sadarkaa biyyaattis ta'e sadarkaa biyyaan olitti waa'een heerummaa yeroo ilaalamu, kallattiin kan inni walqabatu sirna seeraa fi siyaasaa haqa qabeessa ta'e akka ijaaramuuf barbaadamee yadrimee kalaqameedha. Akkuma addunyaatti biyyootni hedduun heera mootummaa kan barreeffamaas ta'e hin barreeffamne ni qabu. Haa ta'u malee, biyyoonni kunneen waan heera qabaniif sirni isaanii heer'ummaadha jechuu akka hin taane hubatamuu qaba. Kanaaf, heerummaa jechuun maal akka ta'e hubannoo guutuu qabaachuun feesisa.

Qabxiin jalqaba ilaalamuu qabu, heerri ofin gara hojiitti kan of hin geeddarre ta'uu isaa hubachuun barbaachisadha.²⁰⁴ Kana irraa ka'uun ogeessotni hedduun waa'ee heerummaa yeroo kaasan heerri heer'ummaatti jijiirameera taanaan, heera jiraataa (*living constitution*) jechuun yeroo ibsan ni mul'ata. Yaada kanaanis heerichi hojiirra jiraachuu fi dhiisuu isaa tuquu barbaadameetu.²⁰⁵

Heerummaan yeroo baay'ee waa'ee aangoo mootummaa heeraa fi seeraan daangessuu ykn ammoo akka qaama kanaatti yeroo fudhatamee ibsamu ni mul'ata. Yaadrimeen kunis sirna diimokraasii fi heeraa keessatti iddo ol'aanaa argatee ni kaafama.²⁰⁶ Haa ta'u malee, waa'een heerummaa yeroo ka'u waa'ee aangoo mootummaa daangessuu qofaan ilaaluun yaddamicha dhippisu akka ta'e ogeessorni ni kaasu.²⁰⁷ Heerummaan dirqama inni mootummaa irra kaa'u keessaa tokko dhaabbilee raawwii heeraaf barbaachisoo ta'an hundeessuu irraa kan eegalu ta'uun isaa dagatamuu hin qabu.²⁰⁸

---

²⁰³ N. Krisch, *Beyond Constitutionalism: The Pluralist Structure of Post national Law* (Oxford University Press, 2010), p. 23. We use in this volume a rather material definition of a constitution, not necessarily confined to the single fundamental document – the Constitution with a capital C – that sets out the rules that regulate the government of a specific nation-state. Although national Constitutions get prime attention in most of the chapters in this volume, there is also reference to rules not encapsulated in a Constitution, but which nevertheless refer to a system of government: for example in the form of constitutional conventions, case law, (secondary) legislation, and soft law instruments of some sort, be they from national, supra- or international origin.

²⁰⁴ M. G. Kammen, *A Machine That Would Go ofItself: The Constitution in American Culture* (New Brunswick: Transaction Publishers 2006).

²⁰⁵ The phrase living constitution was of course prominently used by B. Ackerman, 'The Living Constitution', *Harvard Law Review*, 120 (2007), 1737–812. See also D. A. Strauss, *The Living Constitution* (Oxford University Press, 2010).

²⁰⁶ N.W. Barber, *The Principles of Constitutionalism*, Oxford University Press 2018, p.9. See the discussion in M. Loughlin, 'What is Constitutionalisation?' in P. Dobner and M. Loughlin (eds), *The Twilight of Constitutionalism?* (OUP 2010) 55–58 and T. R. S. Allan, *The Sovereignty of Law* (CUP 2013) 17.

²⁰⁷ N.W. Barber, *The Principles of Constitutionalism*, Oxford University Press 2018, p.9., See the discussion in M. Loughlin, 'What is Constitutionalisation?' in P. Dobner and M. Loughlin (eds), *The Twilight of Constitutionalism?* (OUP 2010) 55–58 and T. R. S. Allan, *The Sovereignty of Law* (CUP 2013) 17.

²⁰⁸ N.W. Barber, *The Principles of Constitutionalism*, Oxford University Press 2018, p.9.

Haa ta'u malee, yaaddama heerummaa keessaa kan yeroo baay'ee irratti xiyyeffatamu, waa'ee aangoo daangessuuti. Heerummaanis yeroo tokko tokko aangoo daangeffamaa (*limited power*) wajjin wal-jijiiramuun yeroo fayyadamamu ni mul'ata.²⁰⁹ Akkasumas heerummaan yaaddama olaantummaa seeraa fi olaantummaa uummataa waliin hidhata guddaa kan qabu ta'uu ogeessonni ni ibsu.²¹⁰ Itti dabalees, yaaddamni kun qoqcooddii aangoo heeraan ka'ame waliin illee walitti qabamee ka'uu kan danda'udha. Kana qofaa osoo hin taane, eegumsi mirga namoomaa yoo ka'u heerummaa waliin walqabatee ka'uu akka danda'u hayyoonni ni kaasu.²¹¹ Waa'ee ol'aantummaa seeraa mata duree mataa isaa danda'e jalatti itti deebinee kan ilaallu ta'a.

Walumaagalatti, heerummaan wal-qabatee yaad-rimeewwan armaan olitti kaafne hundinuu kallattiinis ta'ee al-kallattiin aangoo mootummaa daangessuuf kan gargaaran waan ta'eef, heerummaan akka daangessaatti (*negative constitutionalism*)' ykn akka aangoo dirqisiisaa mootummaa raawwachuu qabu (*positive constitutionalism*) ni ilaalam.²¹² Bu'uuraan aangoon mootummaa kan tarreffamee ka'amu heeraan waan ta'eef, qajeeltoo kana irra ce'uun mootummaan kan hoijetu yoo ta'e, mootummaa gara mana murtiitti geessuun akka heerichi irratti raawwatiinsa qabaatu kan taasisu jechuudha.²¹³ Haa ta'u malee, heerummaan akka daangaa kaa'uu qofatti(*negative constitutionalism*) kan ilaalamu yoo ta'e, mootummaan akka qaama yeroo hundaa aangoo isaatti garmalee gargaaramuuf uumameetti kan fudhatamu waan ta'eef, of eegganno taasisuun barbaachisaadha. Dabalataanis heerummaan namoota dhuunfaaf eegumsa gochuuf qofa kan kaa'ame akka ta'etti qofa fudhatamuuk akka hin qabnes dhimma hubatamuu qabuudha.²¹⁴ Waan ta'eef, heerummaan kallattii heerri aangoo mootummaa qofa daangessuun kan fudhatamu yoo ta'e, aangoo mootummaa daangessuu fi mirga namoomaa eegsisuu walmadaalchisuu hin danda'amu ykn sirna heeraa biyyi tokko qabdu aangoo mootummaa seera qabeessaa fi dhama qabeessa ta'een hojiirra oolchuu waan

---

²⁰⁹ Maru Bazezew*, CONSTITUTIONALISM, MIZAN LAW REVIEW Vol. 3 No.2, September 2009, f358 and also G. Sartori, 'Constitutionalism: A Preliminary Discussion' (1962) 56 The American Political Science Review 853, 855. See also M. J. C. Vile, Constitutionalism and the Separation of Powers (2nd edn, Liberty Fund 1998) 8–9.

²¹⁰ J. Lane, Constitutions and Political Theory (Manchester University Press 1996) 25.

²¹¹ Miiljalee olii

²¹² C. H. McIlwain, Constitutionalism: Ancient and Modern (New York University Press 1947) 21; M. Klarman, 'What's So Great About Constitutionalism?' (1998) 93 North Western University Law Review 145

²¹³ C. H. McIlwain, Constitutionalism: Ancient and Modern (New York University Press 1947) 21; M. Klarman, 'What's So Great About Constitutionalism?' (1998) 93 North Western University Law Review 145; Murkens (n 3) 437. See the discussion in M. Loughlin, 'What is Constitutionalisation?' in P. Dobner and M. Loughlin (eds), The Twilight of Constitutionalism? (OUP 2010) 55– 58 and T. R. S. Allan, The Sovereignty of Law (CUP 2013) 17.

²¹⁴ N.W. Barber, The Principles of Constitutionalism, Oxford University Press 2018, p.12.

gaafatuuf, heerummaan aangoo seeraan daangeffameedha malee sirna mootummaa hojii dhaabsisu akka hin taane hubatamuu qaba.²¹⁵

Heerummaa kallattii aangoo qaamolee mottummaa daangessuu (*negative constitutionalism*) irraa kaanee yoo ilaalle, qajeeltoowwan qaamolee mootummaa irratti bu'uura ilaalchaa fi amantaa biyyi tokko qabdu irraa ka'ee kaa'ame jennee gabaabumatti hiikuun kan dandaa'amu ta'uu hubachuun ni dandaa'ama.²¹⁶ Heerummaa kan jedhu heera qabaachuu, yaadrimee heerummaan bitamuu, seerri qaama seeraa hiikuun (mana murtiin) qaamolee biyyatti keessa jiran irratti hiikamee raawwatamuu sirni dandeessisu jiraachuu, lammileen mirga qabaachuun sochii fedhan taaasisuu fi aangoon mootummaa akka feetee osoo hin taane kan daanga'e ta'uu isaa hubannoo sirrii qabaachuun barbaachisaadha.²¹⁷ Ta'us garuu, hiikkoon heerummaaf kallattii aangoo mootummaa daangessuu (*negative constitutionalism*) kennamu kun dhiphaa ta'uu akka qabu ogeessonni ni kaa'u. Keessattuu, sirna siyaasaa biyya tokkoo keessatti gahee mootummaan taphatu guddaa yoo ta'e, heerummaa aangoo daangessutti hiikkaa bal'insanii kennuu mootummaan akka hin hojenneef danqaa ta'uu mala.²¹⁸ Waan ta'eef, gahee mootummaan sirna siyaas-dinagdee biyya tokkoo keessatti taphachuu qabu irraa ka'uun heerummaa kana gadi qabanii ilaaluun barbaachisaa akka ta'e hubachuun ni dandaa'ama.

Gama biraan immoo heerummaan hojii mootummaan hojjechuu qabu (*positive constitutionalism*) wal-qabatee hiikkoon heerummaaf kennamu karaa aangoo mootummaa daangessuu qofaan kennamu guutu miti waan ta'eef, dabalataan qajeeltoowwaan ilaalamuu qabtu jiru. Kunis, mootummaan aangoon isaa daanga'uu qofa osoo hin taane, caasaa mootummaa sirna siyaas-dinagdee uummata biyyattii fayyadamoo taasisuu danda'an hundeessuu fi ijaaruu kan of keessatti qabate ta'uu isaa hubachuun barbaachisaadha.²¹⁹ Abrhaam Lincoln yaad-rimee kana jecha ogummaan yeroo ibsu "*Government should for the people only what they cannot do better by themselves and no more*".²²⁰ Yaaddamni kun

²¹⁵ Miiljalee olii

²¹⁶ D. Grimm, 'Integration by Constitution' (2005) 3 International Journal of Constitutional Law 193, 194, and 204.

²¹⁷ N.W. Barber, *The Principles of Constitutionalism*, Oxford University Press 2018, p.12.

²¹⁸ N.W. Barber, *The Principles of Constitutionalism*, Oxford University Press 2018, p.12.

²¹⁹ C. H. McIlwain, *Constitutionalism: Ancient and Modern* (New York University Press 1947) 21; M. Klarman, 'What's So Great About Constitutionalism?' (1998) 93 North Western University Law Review 145; Murkens (n 3) 437. (The end point of McIlwain's journey, modern constitutionalism, requires far more than just the application of the law to the institutions of the state. It requires that the state possess a set of institutions that is able to act: a strong government.)

²²⁰ The reference is, of course, to Abraham Lincoln's Gettysburg Address: see G. Wills, *Lincoln at Gettysburg* (Simon & Schuster 1992), esp chapter 4.

bu'uuraan mootummaan waan uummati ofii hojjechuu hin dandeenye hojjechuufii danda'u jiraachuu akka qabu mul'isa. Hojjechuuf immoo mootummaan aangoo seera qabeessaa fi daangeffamaa hojjechiisuu danda'u yoo qabaateedha.

Gaaffii marii

1. Yaadrimaan heerummaa jedhu yeroo ammaa kana biyya keenya keessatti akkamitti hojiirra oolaa jira. Naannoo Oromiyaa keessatti hoo akkamitti hubatamee jira?
2. Dirqama hojii abbaa seerummaa ykn hojii abbaa alangummaa keessatti faayidaa heerummaan qabu maali jettanii yaaddu?

Yaadrimeeawan lamaan armaan olitti ilaalaman irraa kaanee heerummaaf hiikkoo waliigalaa ta'ee kaa'uuf qabxileen ilaalamuu malan ni jiru. Qabxiin jalqabaa, heerummaan kallattii mootummaan akkamitti akka fudhatamu hubachuun barbaachisaadha. Innis, heerummaaf hiikkoo kennuun dura mootummaa (state) kan jedhu akkamitti hubatamee jira kan jedhu ilaalamuu qaba. Sababni isaa hiikkoon mootummaaf kennamu kallattiin hiikkoo heerummaaf kennamu irraan dhiibbaa geessisuu danda'a.²²¹ Lammaffaa irratti dhimmi ilaalamuu qabu walitti dhufeenyaa qajeeltoowwan heeraa fi heerummaa hubachuun barbaachisaadha. Heerummaa jedhamee kan kaa'amu qajeeltoowwan heeraa kan of keessatti qabatee kan hojjetamu ta'uu isaati. Dhuma irratti kan ilaalamuu qabu walitti dhufeenyaa qajeeltowwan heeraa kanneen fi mootummaa jidduu jiru hubachuudha. Qajeeltoowwan heerummaa kana ilaaluun mootummaa jechuu maal jechuu akka ta'e hubannoo akka argannu kan nu gargaaru ta'uu irra taree, mootummaa sirriin maal akka ta'e kan nutti agarsiisu ta'a jechuudha.²²²

Heerummaa kallattii barbaachisummaa mootummaan yoo ibsamu, biyyoota baay'inni uummata isaanii xiqqoo ta'ee fi miseensotni biyyichaa qaaman walbeekaniiti walitti dhufeenyi hundumtuu qaaman raawwachuu danda'a waan ta'eef, barbaachisummaan

---

²²¹ Mootummaan mootummaa cunqursaa yoo ta'e fi hiikkoon mootummaaf kennamu kan abbaa irree yoo ta'e hiikkoon heerummaaf kennamu aangoo mootummaa daangessuu kan jedhamu ta'uu danda'a waan ta'eef bu'uuraan nannoo kanatti mootummaaf hiikkoon kennamu kan qabatamaa fi ta'uu malu jedhamee tilmaamamu waliin kan walsime ta'uu qaba. Bu'uuraan hiikkoonakkanaa yeroo waa'een heerummaa jalqaba akka addunyaatti dhufe hikkoo kennamaa ture waan ta'eef sadarkaa guddina siyas dinagdee yeroo ammaa irra akka biyyaatti jirru illee tilamaama keessa galchuun murteessaadha. (Between the Roman period and modern constitutionalism, states developed legal mechanisms to constrain the executive—the monarch—to the fundamental laws of the constitution. It came to be recognized that the executive was legally limited in its jurisdiction, (C. H. McIlwain, Constitutionalism: Ancient and Modern (New York University Press 1947) 21; M. Klarman, 'What's So Great About Constitutionalism?' (1998) 93 North Western University Law Review 145; Murkens (n 3) 437. (The end point of McIlwain's journey, modern constitutionalism, requires far more than just the application of the law to the institutions of the state. It requires that the state possess a set of institutions that is able to act: a strong government.))

²²² N.W. Barber, The Principles of Constitutionalism, Oxford University Press 2018, p.8t

mootummaa hin jiru jechuu dandeenya. Haa ta'u malee, biyyoota akka biyya keenyaa yoo fudhanne barbaachisummaan mootummaa dhimma gaaffii kaasu miti. Kanaaf, mootummaan ni barbaachisa erga jedhamee qaamoleen mootummaa keessa jiranii fi akkamitti geggeeffamuu malu yaadni jedhu gaaffii bu'uraa ta'a jechuudha. Kun kallattiin mootummaan amala akkamii qabaachuu akka qabuu fi akkamitti geggeeffamuu akka qabu kan kaa'u sirnia diriirsuun dirqama ta'a. Waan ta'eef, heerummaan mootummaan akka jiraatu, dhaabbilee dirqama isaa bahuu isa dandeessisan akka qabaatuu fi mirga lammilee eeguu danda'an akka jiraatan kan taasisu jechuun ni dandaa'ama.²²³ Quunnamtii kana uumuun haala mijeessuun bu'uuraan mootummaan akka mootummaatti akka jiraatuuf dhagaa bu'uuraati jechuudha.

Heerummaa fi mootummaa walbira qabnee yoo ilaallu, bu'urumaan heerummaa yaadrimeen jedhu mataan isaa mootummaa waliin kan walitti hidhate ta'uu isaa tilmaamuun nama hin rakkisu. Yaaddamni heerummaa jedhu qaamolee mootummaa hundeessanii fi namoota qaamolee mootummaa keessa hojjetan irrattis raawwatiinsa ni qabaata. Kana jechuun, heerummaan qajeeltoowwan qabaachuu akka qabu yaaddama agarsiisu ta'uu isaati. Qajeeltoowwan akkamiitu heerummaa keessatti haammamatuu qaba kan jedhu ilaachisee yaadni waaltawaan jiraachuu baatus, kanneen akka birmadummaa biyyaa (state sovereignty), qoqqooddii aangoo, diimokraasii fi kkf akka fakkeenyatti yeroo ka'an ni mul'ata.²²⁴ Qajeeltoowwan heerummaa kun kallattiin kan walqabatan mootummaan akka mootummaatti qaamota akkamii of keessaatti qabaachuu akka qabu kan agarsiisu, dhaabbileen ykn qaamotni kun ammoo dirqamni isaanii maal akka ta'e kan agarsiisuu fi bahuuf dandeetti akkamii qabaachuu akka qaban kan agarsiisu kan kaa'uu, fi dhaabbileen kunniin walitti dhufeenyaa akkamii qabaachuu akka qaban kan murtaa'u, yaaddama heerumaa jedhu kana irraa qajeeltoowwan maddaniin ta'uun isaa hubatamuu qaba²²⁵. Waluumaa galatti hiikkoon adda addaa heerummaaf kan kennamu yoo ta'es, heerummaan olaantummaa seeraa waliin kan walqabatu ta'uu isaa fi sirna mootummaa fi qaamoleen mootummaa keessa jiran abbootii aangoo dabalatee seeraan itti gaafatatummaan uummataa isaanii fi heeraaf itti qabaatan ta'uu isaa hubachuun ni dandaa'ama.²²⁶

---

²²³ N.W. Barber, *The Principles of Constitutionalism*, Oxford University Press 2018, p.10.

²²⁴ N.W. Barber, *The Principles of Constitutionalism*, Oxford University Press 2018, p.11

²²⁵ Miiljalee olii

²²⁶ Gashaw Ayferam, Constitution, constitutionalism and foundation of democracy in Ethiopia, International Journal of Research (IJR) Vol-2, Issue-1 January 2015, 595.

Yaad-rimee kana irraa kaanee gara biyya keenyaatti deebinee yeroo ilaallu, heeroti biyya keenya keessa turan maalfakkatu kan qorachuu gaafata. Heerota mootummaa Haayile Sillaasee kan bara 1931 fi bara 1955, akkasumas heera mootummaa Dargii kan bara 1987 yoo ilaalle, xiyyeffannoonaanisaanii aangoo mootummaa jiddu galeessaa jabeessuuf kan uumaman ta'uu isaa ni hubatama. Yeroo mootummoota lameenii kana sirni mootummaa ture hiikkoo heerummaa amma laatameen amala heerummaa hin qaban.²²⁷ Kana jechuun yeroo mootummoota lameeniiyuu sirni mootummaa murtaa'aa ta'e ykn aangoon isaa heeraan daanga'aa ta'e jira jechuun hin dandaa'amu. Kanaaf, heerri jiraachuun waa'ee heerummaaf ka'umsa malee xumura akka hin taane hubatamuu qaba. Heerummaan hiikkoo isaa irraa kan hubatamu sirni mootummaa jiru heera jiruun bitamuuf akkasumas ittiin geggeeffamuuf, qaamoleen fi dhaabbileen qaama mootummaa ta'an qajeeltoowwan heerichaan daangeffamuuf fi walitti dhufeenyi isaanii ittiin murtaa'uu danda'uun isaa qofa osoo hin taane fedhii qabaachuun isaanii murteessaa dha.

Mootummaan heerummaa qabu tokko aangoo isaatti gargaaramuu waliin walqabatee waa'ee walqixxummaa fi haqummaa irratti kan hojjetu, hawwaasni biyyicha keessa jiraatu nagaan fi tasgabbiin akka jiraatu haala kan mijeessu, mirga dhuunfaa fi garee akka kan kabajuu fi kabachiisu fi qabiyyeen heeraa duudhaa diimokiraasi qabu sirriitti akka hojiirra oolan, akkasumas dinagdeen biyyaa akkaataa barbaadamuun akka guddatuuf dirqama isaa kan bahatu jechuudha.²²⁸

Fakkeenya itti aanee jiru heerummaa waliin walbira qabuun ilaala. Fakkeenyicha yaaddama inni dhiheessu heerummaa waliin walbira qabuun xiinxaluun barbaachisaadha.

Imagine two teams playing a game of football. If the team in possession of the ball could change the rules of the game and appoint its own referee, then the game would hardly be fair. One team would always win, and the other would lose or simply stop playing. This is like political life without a democratic constitutional order. The party, faction or group in power makes up the rules, and those in opposition are excluded from a game that is rigged against them. A democratic constitutional order acts like the rules of the game, and its

---

²²⁷ Miiljalee olii

²²⁸ Miiljalee olii

*guardians for example, a constitutional court are like the referee. They make sure that everyone can play the ‘political game’ fairly.*²²⁹

Kana irraa kaanee waa’ee heerummaa gaafa kaafnu, duuchumatti amantaa heera irraa qabatamu waliin kan walqabate dha.²³⁰ Heerummaan yaadrimnee fudhatamummaa gochaa mootummaa kan murteessuu fi sirna tapha siyaasaa haqummaa qabu kan diriirsu jechuudha. Haa ta’u malee, fudhatamummaan kun salphaadhumatti hojiin mootummaa ykn mootummaan dirqama heeraan ykn seeraan murtaa’een daangeffamuu qofa kan hin haammanne ta’uu dhimma dagatamuu hin qabnedha.²³¹ Kun kan agarsiisu heera qabaachuu qofti yaadrimeen heerummaan kan jiru ta’uu isaa akka hin agarsiifnedha. Yeroo ammaa kana biyyoota bmuraasa irraa kan hafe, biyyoonni hedduun heera barreeffaman ni qabu. Haa ta’u malee, biyyootni kun hundumtuu heerummaa ni qabu jechuun hin dandaa’amu. Kana irraa ka’amee yaadrimeen heerummaa jedhu heerichuaa caalaa iyyuu barbaachisummaan isaa ykn dhimma bu’uraa ta’uun isaa barreessitootaan yeroo ka’u ni jira.²³²

Gama biraatiin ogeessotni baay’een yeroo qabiyyee isaa waliin walqabsiisuun heerummaa ibsan ni mul’ata. Fakkeenyaaf Giovanni Sartori ogeessi jedhamu heerummaa jechuun aangoo mootummaa daangessuu ykn mootummaan aangoo isaa garmalee akka hin fayyadamneef daangessuudha jechuun waa’ee olaantummaa heeraa fi seera irratti xiyyeeffachuun hiikeera.²³³ Ogeessotni biroon ammoo aangoo mootummaa kana daangessuuf jecha qabxiilee akka qajeeltootti gargaaruu danda’an kanneen akka olaantummaa seeraa, olaantumma uummataa²³⁴ ykn yaaddama akka qoqqooddii aangoo hanga haguuggii mirga namoomaa ifisaan kennan irraa ka’uun yeroo ulaagaa ka’an ni mula’ata.²³⁵ Akkaataa kanaan, kallattii aangoo mootummaa daangessuu irraa ka’anii waa’ee heerummaa fi qabiyyee isaa hiikuun dhiphisanii dhimmicha ilaaluu akka ta’e armaan olitti ilaallee turre. Kana irra darbees

²²⁹ “what is a constitution? Principles and Concepts, International IDEA Constitution-Building Primer 1, by Elliot Bulmer 2017, p 10.

²³⁰ Maru Bazezew, Constitutionalism, Mizan Law Review Vol. 3 No.2, September 2009, P. 358.

²³¹ Hilaire Barnett, Constitutional and Administrative Law 5 (London: Cavendish Publishing Limited, 3rd edi., 2000)(1995)

²³² Maru Bazezew, Constitutionalism, Mizan Law Review Vol. 3 No.2, September 2009, P. 358

²³³ G. Sartori, ‘Constitutionalism: A Preliminary Discussion’ (1962) 56 The American Political Science Review 853, 855. See also M. J. C. Vile, Constitutionalism and the Separation of Powers (2nd edn, Liberty Fund 1998) 8–9.

²³⁴ G. J. Schochet, ‘Introduction: Constitutionalism, Liberalism, and the Study of Politics’ in J. R. Pennock and J. W. Chapman (eds), Nomos XX: Constitutionalism (New York University Press 1979) 1, 4. See also J. Murkens, ‘The Quest for Constitutionalism in Public Law Discourse’ (2009) 29 Oxford Journal of Legal Studies 427, 444.

²³⁵ E. Barendt, ‘Is There a United Kingdom Constitution?’ (1997) 17 Oxford Journal of Legal Studies 137, 141; J. Lane, Constitutions and Political Theory (Manchester University Press 1996) 25.

qabxiileen armaan olitti akka qabiyee heerummaatti ka'an bu'uuraan qaama mootummaa raawwachiisuu danda'u kan barbaadan waan ta'eef, qaamolee raawwachiisanis ta'ee yoo rakkinni jiraate furmaata kennu dandaa'an mootummaan hundeessuuuf dirqama akka qabu mull'isaa. Kanaaf, qabiyeeen qajeeltoowwan heerummaas (kanneen boqonnaa lammaffaa jalatti ibsinee turre) kallattii aangoo mootummaa daangessuu qofaan osoo hin taane, kallattii daangaawan kaa'aman kana raawwachiisuu danda'un illee ilaalamuu akka qabu hubachuun dirqama ta'a jechuudha. Fakkeenyaaaf aangoon qaama heera hiiktuu, akkasumas manni murtii dhimmoota dhihaataniif bilisummaa barbaachisuun ilaaluun hojiin mootummaa seeraan ala jechuu danda'uu fi murtii isaa qaama raawwachiisuu danda'u qabaachuun dirqama ta'a jechuudha.²³⁶

Kanaaf qabiyee fi hiikkoon heerummaaf kennamu karaa tokko qofa osoo hin taane, karaa hundagaleessa ta'een hubatamuu qaba.

Gaafii marii

1. Heerummaa jechuun mootummaan biyya kan adeemsa diimokraataan filatame yoo ta'es, aangoo mootummaa daangessuuuf sirna uumamedha. Yaada kana waliin waliif galtuu? Maaliif?
2. Akka gaaffiitti HMFDR irratti kan ka'u yeroo baayyee qaawwaa qajeeltoowwan heericha keessatti haamatamanii jiran fi seerota jiran hojiirra oolchuu dhabuudha. Keessumaa ammoo mirgoota heeraan eegumsa argatanii jiran hojiitti geeddaruu dhabuu irra darbee mirgoota kanneen akka mirga namoomaa, mirga namoota to'atamanii ykn hidhamanii ykn bilisummaa miidiya raawwachiisuu irratti rakkoon ballaan akka jiru barreeffamoonni tokko tokko ni kaasu.²³⁷ Kun akkallattiin amantaa uummanni heericha irraa qabu irratti dhiibbaa kan fidu ta'uus ni kaasu. Yaanni kun heerummaa waliin akkamitti walqabata jettuu? Bara 2009 kaasee odeeffannoowwan midiyaalee irratti waa'ee manneen hidhaa biyya keenya keessatti raawwataa ture waliin walqabatanii baha turanii fi saamicha dinagdee raawwatamaa ture waliin walbira qabuun irratti maria'adha. Kallattiin gara fuulduraa biyyattii keessatti maal ta'uu akka qabu kaasuun sirna heeraa itti fufsiisuuf maal ta'uu akka qabu akeeka.

---

²³⁶ D. Grimm, ‘Constitutional Adjudication’ in D. Grimm, Constitutionalism: Past, Present, and Future (OUP 2016) 200–01.

²³⁷ Regassa, “The Making and Legitimacy of the Ethiopian Constitution,” p.108.

3.2. Qajeeltoowwan Heerummaa (Principles of Constitutionalism)

Qabiyyee qajeeltoowwan heerummaa irratti ogeessotni garaagaraa yeroo bal'isanii ykn dhiphisanii hiikan ni jira. Fakkeenyaaaf, Barnet ogeessi jedhamu heerummaan qabxiilee akka, aangoo daangessuu (limitation of power), qoqqooddii aangoo (separation of power and checks and balance) fi mootummaa itti gaafatamummaa qabu (responsible and accountability) qabudha jechuun kaa'eera.²³⁸ Barreessaan Michael Rosenfield jedhamu ammoo yeroo ibsu, olaantummaa uummaataa (popular sovereignty), olaantummaa seeraa (rule of law), aangoon mootummaa daanga'uu (limited government), qoqqooddii aangoo mootummaa (separation of powers (checks and balances)), raayyaan waraana biyyaa nama siiviiliin dursamuu (civilian control of the military), poolisiin seeraan bitamu (police governed by law), mana murtii bilisummaa, itti gaafatamummaa fi iftoomina qabu jiraachuu, eegumsa mirga namoomaaq taasisuu (respect for individual rights) fi mirgi hiree ofii ofiin murteeffachuu (the right to self-determination) amaloota heerummaa keessaa warreen murteessoo akka ta'anitti kaasa.²³⁹

Heerummaan qajeeltoowwan olaantummaa heeraa fi heerummaa hiikuun hojiitti hiikuu qabaachuu qofa osoo hin taane, dandeettii seera baaftuun aangoo seera baasuu isaaniitti fayyadamuun aangoo maneen murtii garmalee laamshessuu akka hin qabaanne taasisuu illee kan dabalatu ta'uu hubachuun barbaachiaadha.²⁴⁰ Waan ta'eef, yaad-rimeen heerummaan wal-qabatu qaama raawwachiiftuu qofa osoo hin taane, qaamolee mootummaa hunda irratti kan raawwatu ta'uu isaa hubatamuu qaba.

Qajeeltoowwan heerummaa kana akkamitti hubatamuu qaba kan jedhu ilaachisee, jalqaba irratti heerummaa kallattii mootummaan ilaaluun barbaachisaadha. Sababiin isaas mootummaa irratti hubannoон nuti qabnu kallattiin heerummaa hubachuun irratti dhiibbaa ni qabaata waan ta'eef. Lammaffaa irratti, heerummaa fi qajeeltoowwan heeraa jidduu walitti dhufeeyna jiru hubachuun murteessadha. Sababiin isaas heerummaa kan jedhamu walitti qabama qajeeltoowwan heeraa. Dhuma irratti qajeeltoowwan heerummaa kan jedhamanii fi

²³⁸ Hilaire Barnett, Constitutional and Administrative Law 5 (London: Cavendish Publishing Limited, 3rd edi., 2000(1995)

²³⁹ Michael Rosenfield ed., Constitutionalism, Identity, Difference and legitimacy, Theoretical Perspectives 4042 (Durham: Duke University Press, 1994)

²⁴⁰ L. Alexander, 'Constitutionalism' in T. Christiano and J. Christman, Contemporary Debates in Political Philosophy (Wiley- Blackwell 2009). On entrenchment see N. W. Barber, 'Why Entrench?' (2016) 14 International Journal of Constitutional Law 325.

mootummaa jidduu walitti dhufeensa jiru hubachuunis barbaachisaadha.²⁴¹ Kana irraa ka'uun qajeeltoowwan heeraa warreen heerummaa uuman irratti hubannoo jiru cimsuun mootummaa milkaa'aa ta'e tokko hundeessuuf caaseffama akkamii akka barbaachisu tilmaamuun ni dandaa'ama.

Jalqaba irratti heerummaan kallattii mootummaan ilaalamuu qaba kan jedhameef, heerummaan akka qajeeltoo tokkootti sirna siyaas-dinagdee mootummaan hordofu irraa kaa'ee hawwataa yoo ta'edha. Kana jechuun heerri biyyichaa sirna siyaas-dinagdee hawwataa ta'ee fi mootummaa hawwataa ta'e hundeessuu kan danda'e yoo ta'e dha.²⁴² Fakkeenyaaf: biyyi olaantummaa biyyaa (state sovereignty), qoqqooddii aangoo fi olaantummaa seeraa hin qabne, heerummaa hin qabaattu. Haa ta'u malee, mootummaan diimokiraatawaa hin taanee fi aangoo bulchiinsaa qaama gadiif hin qoodne ykn aangoo kuufataa qabaatee (unitary dictatorial) akka mootummaatti itti fufuu danda'a ta'a. Garuu, ija heerummaan yommuu ilaalamu, mootummaan kun dantaa fi fedhii ummata isaa kabachiisuuf kan hojjetu ta'uu hin danda'u.²⁴³ Qajeeltoowwan heerummaa kanneen illee kan isaan agarsiisan biyyi tokko ykn mootummaan tokko amala akkamii qabaachuu akka qabu agarsiisuuf ykn kaa'uuf kan ittiin gargaaramnudha.²⁴⁴ Kana jechuun amaloota kanneen bira gahuuf malootni garaagaraa akkaataa aadaa, guddina dinagdee, siyaasaa fi hubannoo ummatni biyyatti qabdu irratti hundaa'uun garaagara ta'uu danda'a. Dabalees bal'inaa fi xiqqueenyi biyyaa illee murteessaadha. Fakkeenyaaf: biyyi Iyislaand jedhamtu mootummaa federaala qabaachuu qabdi jechuu hin dandeenyu, haala kana irraa adda ta'een ammo biyyi keenya Itiyoophiyaan ykn biyyi Ameerikaa haala teessuma ishee fi qabiyyee uummata isaanii irraan kan ka'e sirni mootummaa federaala filatamaa ta'uu danda'a. Akkasumas, sirni mootummaa prezidaantiin geggeeffammuu fi paarlaamaan geggeeffamuu keessaa isa kamtu heerummaa caalmaatti mirkaneessa kan jedhu ilaachisee akkasuma haalota addaa addaa hedduu irratti hundaa'uu kan danda'u waan ta'eef, biyya kanaaf kanatu sirriidha jechuun rakkisaa ta'uu danda'a. Kanaaf, waa'ee qajeeltoowwan heerummaa yeroo ilaallu, seenaa, duudhaa, amala addaa biyyi tokko qabduu fi hubannoo hawaasni biyyatti qabu tilmaama keessa galchaa ilaala deemuun dhimma barbaachisaadha.

²⁴¹ The Principles of Constitutionalism. N. W. Barber. © N. W. Barber 2018. Published 2018 by Oxford University Press, p. 9.

²⁴² The Principles of Constitutionalism. N. W. Barber. © N. W. Barber 2018. Published 2018 by Oxford University Press, p. 10.

²⁴³ The Principles of Constitutionalism. N. W. Barber. © N. W. Barber 2018. Published 2018 by Oxford University Press, p. 14-15.

²⁴⁴ The Principles of Constitutionalism. N. W. Barber. © N. W. Barber 2018. Published 2018 by Oxford University Press, p. 14

Kallattii hubannoo fi sababa qajeeltoowwan kun barbaachisan irratti garaagarummaan yaadaa haa jiraatu malee barbaachisummaa qajeeltoowwan heerummaa kana irratti hayyoonni hedduun irratti waliigalu. Sababni isaa qajeeltoowwan kun hawwaasni biyya tokkoo akka eegaman ykn biyya isaanii keessatti heerummaa qabatamaan arguuf fedhii ni qabaatu jechuudha.²⁴⁵ Kanaaf, qajeeltoowwan kun humna dirqisiisummaa kan argatu amantaa qajeeltoowwan kun heeraa fi sirna siyaas-dinagdee biyya tokkoo keessatti mul'atuu qaba amantaa jedhu uummanni qabu irraa ka'eetu²⁴⁶ jechuudha.

Walumaagalatti, qajeeltoowwan heerummaa kun kallatiidhaan seerri biyya tokkoo sirrii miti ykn akkaataa barbaadamuutti kan boocame miti jechuuf ykn aangoo qaama raawwachiiftuu ykn qaamolee mootummaa biroo daangaan isaa maal akka ta'e ittiin agarsiisuuf, ykn akka meeshaalee hiikkootti seerri biyyattiiakkamitti hiikamuu qaba kan jedhu agarsiisuuf itti gargaaramuuf kan nu gargaaran ta'u danda'u.²⁴⁷ Kana gaafa jedhamu, heerri ykn qajeeltoowwan kun guutummaa guutuutti siyaasa irraa bilisa kan ta'e ykn dhiibbaa irraa bilisa jechuuf osoo hin taane, dhiibbaan kun kallattiinis ta'e al-kallattiin hiikkoo heerummaa sirrii ta'een kan daanga'u ykn boocamu ta'u isaa agarsiisuu barbaadameeti. Fakkeenyaaaf, biyya Chaayinaatti haala waliigala ta'een waa'ee olaantummaa seeraa fi birmadummaa biyyaa irratti waliigalteen ni jira. Baay'enis eegamuu akka qabu irratti waliigalu. Haa ta'u malee, qajeeltoon qoqqooddii aangoo biyya Chaayinaatti kallattiin heerummaa waliin kan adeemu akka hin taneetti hubatama. Biyya kanatti qajeeltoon jiru mootummaa jiddu galeessa cimsuuf akka bocametti waan ilaalamuuf, qajeeltoo heerummaa armaan olitti ibsine irratti yaaddoo uomee jira.²⁴⁸ Gama tokkoon yeroo ilaalamu, waa'een olaantummaa seeeraa biyya Chaayinaatti akkanatti iddo argachuun isaa tarkaanfii guddaa jechuun ni dandaa'ama. Haa ta'u malee, gaheen dhaabni siyaasaa dhimmoota fedhii irraa qabu irratti akkaataa barbaadeen akka murtaa'uuf dhiibbaa inni geessisu, bilisummaa abbootii seeraa irratti dhiibbaa inni dhaqqabsiisu karaa biraa akka yaaddootti fudhatamaa jira.²⁴⁹

Qajeeltoowwan kun heera keessatti haamatamuu qofa osoo hin taane, akkaataa akkamiitti hiikamu kan jedhus dhimma xiyyeffannoo argachuu qabuudha. Sababiin isaas biyyoonni

²⁴⁵ R. Hazell, 'The Continuing Dynamism of Constitutional Reform' (2007) 60 Parliamentary Affairs 3; D. Woodhouse, 'The Constitutional and Political Implications of a United Kingdom Supreme Court' (2004) 24 Legal Studies 134; D. Pannick, 'Replacing the Lords by a Supreme Court' [2009] Public Law 723.

²⁴⁶ Miiljalee olii

²⁴⁷ The Principles of Constitutionalism. N. W. Barber. © N. W. Barber 2018. Published 2018 by Oxford University Press, p. 18

²⁴⁸ The Principles of Constitutionalism. N. W. Barber. © N. W. Barber 2018. Published 2018 by Oxford University Press, p. 18.

²⁴⁹ Q. Zhang, The Constitution of China: A Contextual Analysis (Hart 2012) chapter 5.

sirna dimokraasii qaban akkaataa isaan itti qajeeltoowwan kanneen hiikanii fi hubatan kanneen biyyoota sirna diimokraasii hin qabne irraa adda ta'uu danda'a. Waan ta'eef, qajeeltoowwan heerummaa kun kallattii garaagaraan dhiibbaan irra gahuu fi hiikkoon isaaniif kennamu dhiphachuu fi bal'achuu kan danda'u ta'uu hubachuun ni dandaa'ama. Haa ta'u malee, qajeeltoowwan heerummaa kun walii isaanii kan waldegeranii fi fakkii isa guddaa heera keessatti irra jireesaan mul'achuu qaban ta'uu hubachuun barbaachisaadha.

Haa ta'u malee, heerummaa fi qajeeltoowwan heerummaa ilaalchisee akkaataa biyyootni heera isaanii keessatti itti ibsat an irratti muuxannoolee garaagaraatu jira. Akkasumas, qajeeltoowwan heerummaa warreen jedhaman kun lakkofsaan hangamii fi isaan immoo isaan kam kan jedhu ilaalchisee waliigalteen waaltawaa ta'e ogeessoota bira illee hin jiru. Kun akkuma jirutti ta'ee, qajeeltoowwan bu'uraa heera mootummaa keenyaan wal-qabsiisnee waa'ee birmadummaa uummataa, waa'ee ol'aantummaa heeraa, waa'ee iftoominaa fi itti gaafatamummaa, waa'ee mirga namoomaa fi diimokiraasii, akkasumas waa'ee adda bahiinsa amantaa fi mootummaa boqonnaa lammaffaa keessatti bal'inaan kaafnee ilaalle waan jiruuf, irra deebinee asitti kaasuun barbaachisaa miti. Ta'us garuu qajeeltoowwan kun qajeeltoowwan heerummaa biyya keenya keessatti beekamtii qaban ta'uun isaanii hubatamee, leenjitoonni mata duree kanaa wajjin wal-qabsiisanii dubbisuun xiinxaluu qabu. Kanaaf, yaad-rimee heerummaa caalmaatti hubachuuf kanneen barbaachisoo ta'an muraasa bifa gabaabaan akka itti aanutti kan ilaallu ta'a.

3.2.1. Birmadummaa / Sovereignty

Birmadummaa kan jedhamu kun dhugumaan qajeeltoo heerummaadha kan jedhu gaaffii dura ka'udha. Birmadummaan amala mootummaan qabaachuu qabu keessaa tokko akka ta'eetti yeroo ka'u ni mula'ata. Amalli kun mootummaan ykn biyyi tokko biyya jedhamuuf qabachuun dirqamadha.²⁵⁰ Bu'urumaan birmadummaan kun kan eenyuuti kan jedhu gaaffii deebii argachuu qabudha. Yaada kana ilaalchise waa'ee heerummaaf ka'umsa kan ta'e John Locke akkas jedhee ka'a, sirna seeraa biyya tokko keessatti aangoon olaantummaa ykn aangoon seera baasuu inni olaanaan iddo tokko bira ta'uu qaba. Kanaaf, yoo hawwaasa bal'aa bira ta'e sirna diimookraasii ta'a, yoo namoota muuraasa bira ta'e abbaa irree ta'a (aristocracy or oligarch) ykn yoo nama tokko harka jira ta'e ammoo mootii (mornarchy) ta'a yaada jedhu kaasuun waa'een olaantummaa ykn birmadummaa sirna seeraa biyya tokkoo

²⁵⁰ C. Schmitt, Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty (G. Schwab tr, University of Chicago Press 1985) chapter 1, and, from a very different starting point, H. Kelsen, General Theory of Law and State (A. Wedberg tr, Russell and Russell 1945) 383–86.

keessatti aangoon bu'uuraa eenuu bira akka jiru irraa ka'uun amala mootummichaa ibsuun kan dandaa'amu ta'uu agarsiiseera.²⁵¹

Waa'een ofin of bulchuu ykn birmadummaa yoo kaafnu yeroo hundumaa waan tokko jedha jechuu osoo hin taane, wantoota garaagaraa ta'uu akka danda'u hubachuun barbaachisaadha. Fakkeenyaaaf, birmadummaa seera baaftuu yoo jennu dandeettii seera baaftuun wantoota barbaade irratti seera baasuu jedhu waliin kan walqabatudha.²⁵² Gama biroon ammoo dandeettiin uummatni wantoota hunda irratti murteessuu danda'uu ammoo birmadummaa uummataa jedhamee kan ibsamudha.²⁵³ Yaaddamoota kanneen lamaan jidduu garaagarummaa guddaatu jira kanaaf yaadotni kunnii tokko ykn waan tokko ibsuuf kan gargaaranidha jechuun hin dandaa'amu. Yaaddamootni kunnii lamaanuu waa'ee aangoon kan eenuu akka ta'ee fi eenuu harka jira kan jedhu agarsiisuuuf kan itti gargaaramamudha.

Birmadummaan kan uummataati kan jedhu yoo biyyi tokko kan hordoftu yoo ta'e uummanni aangoo kallattii biyyattiin itti adeemtuu fi heera biyyattii mulquu kan qabu ta'a jechuudha.²⁵⁴ Kana jechuun uummanni kallattii mootummaa fi abbootiin aangoo mootummaa hordofuu qaban kan kaa'u ta'a jechuudha. Aangoon kan eenuu akka ta'e heeraan yeroo kaa'amee jedhu qaamni kun heeraan aangoo caalmaa kan qabate ta'uu agarsiisa jechuudha. Kana irra darbee akkaataa Kanaan aangoon kennamuu isaa qaamni kun aangoo olaanaa qabaachuu isaa kan agrisiisu yoo ta'u kallattiin qaama Kanaan kaa'amuu fi murteen kennamu kan dhuma fi qaama biraan kan hin diigamne ta'uu ni agarsiisa.²⁵⁵ Biyyoota olaantummaa paarlaamaatti ykn caffeetti amanuun heera isaanii keessa kaa'atan kan agarsiisu seerri coffee akkanaan aangeffameen bahe mana murtiin caffichumaan akka seericha fooyyessuuf ykn haquuf kan aangeffame yoo ta'e malee aangoo dhuma caffetu qaba yaada jedhu agarsiisa. Aangoon

²⁵¹ Richard Tuck, *The Sleeping Sovereign: The Invention of Modern Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), p.674, <https://doi.org/10.1017/CBO9781316417782.003>; THOMAS HOBES, ON THE CITIZEN 71 (Richard Tuck & Michael Silverthorne eds. & trans., Cambridge Univ. Press 1998) (1642)

²⁵² J. Goldsworthy, *The Sovereignty of Parliament* (OUP 1999). See also N. W. Barber, 'Sovereignty Re-examined: The Courts, Parliament and Statutes' (2000) 21 Oxford Journal of Legal Studies 130 and N. W. Barber, 'The Afterlife of Parliamentary Sovereignty' (2011) 9 International Journal of Constitutional Law 144. On the interaction of legal and state sovereignty, see N. MacCormick, 'Beyond the Sovereign State' (1993) 56 Modern Law Review 1.

²⁵³ R. Jackson, *Sovereignty: Evolution of an Idea* (Polity Press 2007) chapter 4; E. S. Morgan, *Inventing the People: The Rise of Popular Sovereignty in England and America* (Norton 1989).

²⁵⁴ Yaadota kana deggeran yoo ilaalle, Heera mootummaa Ameerikaa keessatti 'we the people', HMFDR keessatti 'saba, sablammii fi uummatoonni' walitti dhufuun heericha kan uuman ta'uu kan agarsiisan bu'uuraan aangoon heericha geeddaruu fi uummatichi akka barbaade taasisuu eessa jira kan jedhuuf akka agarsiiftuuti fulhachuun ni dandaa'ama. Kana irra darbees, aangoon mootummaas ta'e heericha geeddaruu eenuu harka jira kan jedhu dhimma xiyyeffannoona ilaalamuu qabu ta'uu isaa agarsiisuuuf qofa osoo hin taane aangoon sirriin sirna mootummaa fi heeraa tokko keessatti eessa akka jiru agarsiisuuuf furtuudha.

²⁵⁵ R. Jackson, *Sovereignty: Evolution of an Idea* (Polity Press 2007) chapter 4; E. S. Morgan, *Inventing the People: The Rise of Popular Sovereignty in England and America* (Norton 1989).

akkanaa uummataaf kan kennamu yoo ta'e biyyicha keessatti olaanaan uummata ta'a jechuudha. Kana jechuunis murtiin hundumtuu kallattii uummanni barbaaduun ta'a. Aangoon kun dandeettii mootummaa barbaadan filachuu uummataaf kan kenu dha. Walumaa galatti waa'een olaantummaa heera keessatti ka'amee jiru kallattiin aangoon heeraan eenyuu bira akka jiru kan agarsiisudha. Dabalees mootummaan akkamii akka hundaa'uu fi hojiirra jiruuf akka mallatoo agarsiiftuuttis kan fudhatamudha.

Waa'een birmadummaa biyyaa yeroo ka'u kallattiin kan walqabatu waa'ee aangoo yoo ta'uus kallattiin mootummaan biyya tokko caaseffama akkamii akka qabaatu kan agarsiisudha. Haa ta'u malee akka olaantummaa waliin walqabatee araan oliitti ka'e, olaantummaa uummataa, caffee fi duree biyyaa ka'ee osoo hin taane, kallattiin waa'een birmadummaa biyyaa kallattiin biyyichuma waliin kan walqabachuu danda'u ta'ee yeroon itti ilaalamu ni jira. Warreen araan oliitti ka'an hundi isaanii qaamolee mootummaa biyyi tokko qabdu kan ilaallatanidha. Kun akka waliigalaatti amala biyyi tokko biyya taatee jiraachuuf qabaachuu qabdudha. Birmadummaa isa kana kan qabu biyyi akka waliigalaatti kan qabaatudha. Kunnis kallattiin biyyattiin aangoon biyyattii keessatti akkamitti akka qoqqodamu, jechuun adeemsa itti qoqqooddiin raawwatuu fi erga raawwatee booddee akkamitti akka ragga'u kan kennudha.²⁵⁶ Birmadummaa mootummaa kan ilaalamuu qabu akka biyyaatti amala biyyi qabdudha malee amala qaamolee mootummaatti kan fudhatamuu qabu miti.²⁵⁷

Aangoon birmadummaa jedhamu kun jiraachuuf ykn biyyi tokko qabdi jedhamuuuf qabatamaatti daangaa biyyattii keessatti fi alatti hojiin mul'achuu kan danda'u ta'uu qaba. Kanaaf biyyi tokko aangoo birmadummaa qabaachuu isaa karaa lamaan mul'achuu ni danda'a, isaanis tokkooffaa irratti, biyya keessatti akkamitti akka mul'atuu fi lammaffaa irratti biyya alaatti akkamiti mul'ata kan jedhudha. Yaadota kana yoo ilaallu, jalaqaba irratti aangoon birmadummaa jedhu kun biyya keessatti akkamitti mul'ataa jira kan jedhu jechuun, dandeettii mootummaan kun daangaa biyyattii keessatti taateewan ta'anii fi lammilee biyyattii keessa jiran bulchuu qabaachuu biyyaa waliin kan walqabatudha. Biyyaa alatti, lammaffaa irratti kan ka'e birmadummaan kan agarsiisu, kan hojii bulchiinsa biyya keessaa kana raawwachaa jiru dhugumaan biyyatiidha malee qaama biraan harka galfachuun ala ta'ee biyyattii bulchaa kan hin jirre ta'uu ykn taateewan biyyattii keessatti ta'anii fi lammilee biyyattii kan bulchaa jiru dhugumaan biyyattii ta'uu isaa haala agarsiisuun

²⁵⁶ M. Loughlin, *The Idea of Public Law* (OUP 2003) 87–93.

²⁵⁷ J. Bodin, *On Sovereignty* (J. Franklin ed, CUP 1992), esp book 1 chapter 8; T. Hobbes, *Leviathan* (R. Tuck ed, CUP 1991), esp chapter 19.

tarkaanfii fudhatamudha.²⁵⁸ Bu'uura Kanaan birmadummaan ykn olaantummaan biyyaa gaafa ka'u amala biyyi tokko qabaachuu qabdu keessa isa tokko agarsiisuuf kan itti gargaaramnu ta'uu isaadha.²⁵⁹ Yaaddama kana biyyi tokko akka biyyaatti qabaachuu ishee fi abbaa aangoo guutuu ta'uu ishee kan ittiin agarsiiftu akka ta'eetti ni ka'a. kana irra darbees, biyyi tokko akka biyyaatti aangoo yaaddama Kanaan ka'u qabaachuu ishee mul'isuu danda'uu akka qabdus ni ka'a.²⁶⁰

Gaaffii marii

- 1) Yaadota armaan olitti ka'an irraa ka'uun Itiyoophiyaan birmadummaa ykn sovereignty akkamii qabdi jettanii yaaddu? Yaada kana yaada heera mootummaa Federaalaa kwt. 8 jalatti olaantummaa uummataa jedhu waliin akkamitti walmadaalsiftu?
- 2) Olaantummaan biyya tokkoof barbaachisaadha ykn biyyi tokko akka biyyaatti jiraachuuf amala biyyi tokko qabaachuu qabdudha jedhamee armaan olitti xiinxala ka'e akkamitti ilaaltu? Itti waliigaltuu? Maaliif?
- 3) Yaaddama “a defense of sovereignty is not a simultaneous defense of the state” jedhu itti waliif galtuu? Maaliif?
- 4) Yaaddamni birmadummaa / Sovereignty jedhamu kun yeroo itti hin barbaachifne ni jiraa? Maaliif?
- 5) Birmadummaan kan uummataati yeroo jedhamu fi HMFDRI bu'aa birmadummaa saba, sablammilee fi uummattoota biyyattiit kanaaf olaantummaa heeraa yeroo jedhamu yaadota kana lameen akkamitti walitti fiduun ykn araarsuun dandaa'ama jettu? Maaliif?

Birmadummaan akka amala biyyaa (state) keessaa tokkootti ykn biyyi akka biyyaatti jiraachuuf qabaachuu qabdu keessaa tokkoottii ilaaluun yaaddamni birmadummaa qaamolee miseensa mootummaa ykn biyyaa ta'an keessaa kennamuuf fakkeenyaaaf birmadummaa uummataa ykn seera baaftuu ykn mootii jedhamee kaa'amu irraa adda akka ta'eetti hubatamuu qaba. Birmadummaan addanatti ka'aa jiru kan adda isa godhu dandeetti biyyi

²⁵⁸ The Principles of Constitutionalism. N. W. Barber. © N. W. Barber 2018. Published 2018 by Oxford University Press, p. 25

²⁵⁹ C. Schmitt, Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty (G. Schwabtr, University of Chicago Press 1985) chapter 1, and, from a very different starting point, H. Kelsen, General Teory of Law and State (A. Wedberg tr, Russell and Russell 1945) 383–86.

²⁶⁰ The Principles of Constitutionalism. N. W. Barber. © N. W. Barber 2018. Published 2018 by Oxford University Press, p. 22.

tokko akka biyyaatti miseensota qabaattee bulchuu dandeessuu fi ofiis hiree ofii ofiif murteeffachuu danda'uu waliin kan walqabatudha. Kana jechuunis murtii biyyicha keessatti raawwatamaa jiru eenyuutu murteessa jira biyyatiidhamoo qaama biraatu biyyatiif murteessa jira yaada jedhu irra ejjetamee akka ilaalamu barbaadameeti yaaddamani kun akkanatti dhihaate.

Birmadummaan kallattii garaagaraan kan ibsamu yoo ta'e illee birmadummaa saboota, sal-lammoottaa fi uummatoota Itoophiyaa karaalee ittiin ifuu qaban gurguddoo ta'an heerri keenya beekamamtii kennee jira.

3.2.1.1. Heera Hundaa ol ta'e tumuu keessatti birmadummaan calaqqisuu

Qabatamaan HMFI (Heera Mootummaa Federaalaa) fudhanee yoo ilaalle kallattiidhaan qaamni fedhii saba, sablammii fi uummatootaa biyyatiitiin uumame tokko akka jiru agarsiisa. Qaama kanas seensi HMFI kun yeroo ibsu, “nuti saba, sablammii fi uummatootni Itiyoophiyaa... *Strongly committed, in full and free exercise of our right to self-determination, to building a political community founded on the rule of law and capable of ensuring a lasting peace, guaranteeing a democratic order, and advancing our economic and social development;*” jechuun ibsamee jira. Yaadni ibsa seensa HMFDRD kana keessatti haamatamee jiru yoo tokko tokkoon yoo ilaalamu, jalqaba irratti saba, sablammii fi ummattoonni biyyatti walitti dhufuun fedhii isaniin qaama abbaa aangoo ta'e tokko akka uuman ni agarsiisa. Qaamni kunis ammoo amala maalii qabaachuu akka qabu agarsiisa. Qaamni isaan uuman kun biyya ykn state isa jedhamu kana akka ta'u hubachuun ni dandaa'ama. Yaada kana irraa kan hubatamu, saba, sablammii fi ummattoonni Itiyoophiyaa walitti dhufuun mootummaa akka dhaabanidha. Mootummaan isaan dhaaban kunimmoo fedhii isaanii irratti hundaa'uun kan hojjetu ta'uu isaa ka'aniiru. Dabalees, kaayyoo maaliif mootummaa kana kan dhaaban ta'uu isaanii illee ibsaniiru jechuudha. Kana itti aansuun sadarkaa biyyaa gaditti aangoon kan eenuu akka ta'e yeroo kaa'utti HMFI kwt. 8 jalatti akkaataa itti aanuun ka'amme jira. *Article 8: Sovereignty of the people:*

1. *All sovereign power resides in the Nations, Nationalities and Peoples of Ethiopia.*
2. *This Constitution is an expression of their sovereignty.*
3. *Their sovereignty shall be expressed through their representatives elected in accordance with this Constitution and through their direct democratic participation*

Bu'uura kanaan, kwt. 8(1) jalatti yaada ibsamee jiru maal jedha kan jedhuu yoo ilaalle biyyatti keessatti aangoon olaanaa kan saba, sablammii fi uummatoota Itiyoophiyaa akka ta'e sirriitti adda baasee kan kaa'udha. Kanaaf biyyi Itiyoophiyaa yaaddama olaantummaa uummataa ykn popular sovereignty jedhuun jalatti kan haammatantu ta'uu ni hubatama. Yaaddamni kun yaaddama olaantummaa biyyaa armaan olitti kaafamaa ture waliin kan waldhiitudha jedhamee illee dhimma fudhatamuu qabu miti. Saba, sablammii fi uummatoonni Itiyoophiyaa walitti dhufuun biyyi isaan uuman kun amaloota birmadummaa biyyaa jedhamuun ka'an lamaan hin qabu taanaan biyya ta'uu hin danda'u waan ta'eef dirqama biyyi tokko amala qabaachuu qabdu kan guute uumu waan ta'eef walitti hidhamee ilaaluun barbaachisaa ta'a jechuudha.

Bu'uura Kanaan, hiikkoon HMFI keessatti hiikkoon birmadummaa kennamee jiru kallattiin aangoon inni dhumaan ummatoota Itiyoophiyaa harka kan jiru ta'uu isaa ni kaa'aa kanaaf, saba, sablammii fi uummatoonni Itiyoophiyaa aangoo isa olaanaa, isa dhumaan fi aangoo biraan hin caalamne kan qaban ta'uu isaa heericha sirriitti lafa kaa'eera. Aangoon biyyattii keessa jiru hundinuu maddi isaa birmaddummaa uummatoota Itiyoophiyaa Kanaan kan dhufanidha yaada jedhu kan of keessatti qabatee jirudha.

Bu'uura HMFI tiin kan biyyattiin hordoftu sirna diimokraataawaa birmadummaa uummataatiin hooganamu ta'uu isaa gadi qabee kaa'ee jira. Kana jechunis, gochaa fi taateewan biyyattii keessatti karaa mootummaa raawwatan hundinuu birmadummaa lammilee biyyatti waliin kan walsimuun fi kana raawwachiisuuf raawwatamu malee karaa kamiinuu kana laaffisuuf kan raawwatamu kallattiin yaaddama kan irratti dhiibbaa kan uumu ta'uu isaa agarsiisa. Gaaffiin birmadummaa waliin ka'u maluu yaaddamni kunakkamiin qabatamaan lafa irratti mul'ata kan jedhudha. Amala bal'ina uummataa irraan sababa ka'e yeroo amma kana sabaa sablammii fi uumatoonni biiyyattii wantoota hundumaa irratti yaada akka kennan ykn murtee akka laatan taasisuun ykn diimokraasi kallattiin murtii taasisuun rakkisaa, yeroo kan fudhatuu fi baasii hedduu kan gaafatu ta'uu danda. Kun mataadhuma isaatiin akka sirnaatti biyyi tokko qabathee adeemuuf rakkisaa ykn itti cimuu ykn dinagdeen biyyattii baachuu dadhabuu danda'a. Haa ta'u malee sirna heeraa biyya tokkoo keessatti heerii kan barbaachiseef fedhii fi dantaa qaamotni walitti dhufanii heera dhaabaa jiran sun ittiin waliigaltee isaanii raawwataniyaada isaanii fi fedhii isaanii ibsatan waan ta'eef, yaada isaanii fi birmadummaan isaanii akkamitti raawwatamuu qabu kallatii Kanaan kaa'uun danda'u jechuudha.

Bu'uurumaan hiikkoon heera jedhuuf kennamu afaan Ingiliffaa isaa 'consititution' jedhu fudhannee yoo ilaalle jecha 'constitute' jedhu ykn ijaaruu jedhu irraa kan dhufe yoo ta'u, kallattiin kan ittiin ijaaran akka ta'e ni kaa'a. kana irraa kaa'amee heeraan lammii biyya tokkoo mootummaa isaan ijaaran hojii inni hojjechuu danda'u kaa'uu ni dandaa'ama jechuudha. Birmadummaa waliin walqabatee akka of eeggannootti kan ka'u qaamni heera fi fedhii lammilee birmaduu qabuun hundaa'e tokko heerichaa ol ta'uu akka hin dandeenye ni ogeessonni ni kaa'u.²⁶¹ uummanni biyya tokkoo birmadduun kan isaa taanaan mirga hiree ofii ofiin murteeffachuu qaba jechuudha. Gochaan kun harka qaama biraa akka galu hin eyyamamuu qaamni biraanis fooyya'iinsa akka irratti taasisu gochuun kallattiin birmadummaa kana uummata irraa fudhachuu ta'a jechuudha.

Gaaffii marii

1. Birmadummaa uummataa fi seerota bakka bu'oota uummataan (paarlamaan) bahan akkamitti ilaaltu? Maaliif?
2. Birmadummaan uummataa akkamitti qabatamaan hojiitti geeddaramee mul'achuu qaba jettu? Maaliif?
3. Birmadummaa uummataa kana daangessuun ni dandaa'amaa? Maaliif?

HMF1 keessatti kwt. 8 jalatti birmadummaa uummataa ka'ee jiru yoo ilaallu wantoota bu'uraaa birmadummaan ittiin raawwatamuu qabu kan akeeke ta'uu isaa hubachuun ni dandaa'ama. Jalqaba irratti birmadummaan uummanni biyyattii kallattiin hiree ofii ofiif murteeffachuu danda'aa, bakka bu'oota isaanii filachuu fi bakka bu'ooni kunis kallattiin uummataaf itti waamamni isaanii ta'uun birmadummaan calanqisuu akka danda'u hubachuun ni dandaa'ama.

Birmadummaan uummata harka ta'uun isaa mootummaan aangoor irra jiru aangoor maaliin bulchaa akka jiru kan kaa'u ykn kenu uummata ta'uu isaa agarsiisa. Mootummaan bu'uura uummataan ka'e Kanaan gara aangootti kan hin dhufne yoo ta'e mootummaan kun mootummaa abbaa irree akka ta'e tilmaamuun kan nama rakkisu hin ta'u. Dabalees, qaamni aangoon seeraa baasuutti gargaaramuun seera baasu bu'uura uummataan ka'ameen gara aangoor kanaatti kan dhufe miti yoo ta'e aangoor seera baasuu kan hin qabne ta'uu isaas dagatamuu hin qabu. Sirna ijaarsa diimokraasi keessatti yaaddamoonni dhimma bu'uuraa waan ta'aniif xiyyeffannoona achii as dhufaatii qaamolee kanaa irraa kaanee yoo ilaallu

---

²⁶¹ Tuck, The Sleeping Sovereign, p.677.

adeemsa eeganii kan hin dhufene yoo ta'e sirna diimokraasii fi heeraa biyya keenyaa bala ta'a jechuudha.

Sirna diimokraatawaa ta'e tokko keessatti abbaan aagnoo uummata ykn birmadummaan kan uummata biyyattiiti jedhuun ni ka'ama. HMFDRD haaluma walfakkaatuun heeramootummaa biyyoota biroo waliin kan walfakkaatudha. Haa ta'u malee, heerri biyyoota biroo yeroo baay'ee abbaan aangoor biyyattii ykn birmadummaan kan uummata biyyattiiti kan jedhu yoo ta'u, HMFDRD garuu haala adda ta'een aangoon kan saba, sablammii fi uummattoota biyyattii jechuun ka'uun isaa qabxii addaati.²⁶² Itti aansuun kana waliin walqabatee kan ilaalamuu qabu saba, sablammii fi uummatooni Itiyoophiyaa abbaa aangoor olaanaa biyyattii ta'uu isaanii karaa maaliin akka ibsat an irratti hubannoo gahaa qabaachuun dhagaa bu'uura ta'a jechudha.

Gaaffii marii

- Biyyoota sirna federaalizimii hordofan keessatti birmadummaan iddo lamatti qaamolee lama jidduutti kan qoodameedha jechuun ni dandaa'ama. Yaada kana waliin waliigaltuu? Maaliif?

Bu'uura HMFDRD kwt.8(1) kan ibsamee jiru, birmadummaan kan saba, sablammii fi uummattoota Itiyoophiyaa akka ta'e tumameera. Birmadummaa isaanii kanaan saba, sablammii fi uummatooni Itiyoophiyaa maal godhan kan jedhuuf keewwatuma kana muraa xiqqaa lammaffaa jalatti heerichi calanqeettii soonawwa birmadummaa isaanii akka ta'e kaa'eera. Kana jechuun heerichi birmadummaan uummattoota Itiyoophiyaa kan ittiin mul'ate akka ta'e ni kaa'a. bu'uura kanaanis uummatooni Itiyoophiyaa abbaa aangoor olaanaa biyyattii ta'uu isaanii dhimmoota murteessoo biyyatti irratti murtii dabarsuun kan agarsiisan ta'uu isaa ibsa. Heericha seera olaanaa biyyattii waan ta'eef uummatooni biyyattii heericha raggaasisuun isaanii burqaan aangoor biyyattii isaan irraa ta'uu isaa kan agarsiisudha.²⁶³

Itiyoophiyaa keessatti HMFDRD kan mirkaanaa'e ummattoota biyyattiin akka ta'e seensi heericha ni ibsa. Dabalees. Adeems heericha fooyyessuu keessatti iddo bakka bu'ooni uummataa sadarkaa federaalaa ta'e kan naannoo qaban fi uummanni biyyattii qabu kwt. 104 fi 104 keessatti ibsamee jira. Kana irraa ka'uun biyyattii keessatti abbaan aangoor heerichi

²⁶² FDRE, Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia, kwt. 8.

²⁶³ Heerri mootummaan qabatamaan kan raggaasifame miseensota gumii heera mootummaanidha. Haa ta'u malee, miseensotni gumii kun kan filataman uummata biyyattiin turee. Kana irraa kan ka'e uummanni bakka bu'ota isaanii filatanii sababa raggaasisaniif HMFRDI kan uummataan raggaasifamedha jedhamee fudhatama.

uummata biyyattii ta'uu kan agarsiise ta'uu hubachuun ni dandaa'ama. kunis kallattii heera raggaasisuu hanga fooyyessuu fi seerota biyyattii qaamota baasan filachuutti aangoon uummata biyyattii harka kan jiru ta'uu barreeffamni heerichaa ni agarsiisa.

Gaaffii marii

- HMFDR uummataan raaggaasifame jechuu dandeenyaa? Maaliif? Hin dandeenyu yoo ta'e heerichaan akkamitti calanqee sonawaa uumtichaati jechuu dandeenyaa?

3.2.1.2. Yeroo yerootti Bakka Bu'oota Isaanii Filachuu

Bu'uura HMFDR ragga'een bakka bu'oota isaa uummanni filachuun danda'uun karaa itti birmadummaan uummataa calanqisu keessaa tokko. Filannoon kunis kan geggeeffamu yeroo yeroon ta'uu fi haala bilisaa fi haqummaa qabuun kan geggeeffamu ta'uu eegumsa birmadummaa uummataaf kennamuu qabudha. Uummanni bakka bu'oota isaa adeemsa haqummaa fi bilisummaa qabuun kan in filanne yoo ta'e birmadummaan uummataa miraknaa'eera jechuun hin dandaa'amu. Dabalees bakka bu'oota filachuun qofa osoo hin taane, barbaachisaa ta'ee yoo argame bakka bu'oota kana aangoorraa busuu ykn jijjiiruun aangoon uummata bira kan jiru ta'uu isaa yaaddama agarsiisudha.²⁶⁴ Bu'uura Kanaan filannoon akkanaa yeroo murtaa'aa ta'e ta'een kan geggeeffamu ta'uu isaa dhimma murteesaadha.²⁶⁵ Sababiin isaas filannoon yeroo yeroon geggeeffamuun isaa uummanni yeroon fedhii isaa karaa inni itti ibsatu ta'uu isaati. Kallattii biraan, aangoon kan uummataa ta'uu isaa fi namni aangoorra jiru tokko yeroo hundaa aangoorra kan turu akka hin taane hubatee aangoo uummataan kennameef kan sirnaan fayyadamuu akka qabu kan hubachiisudha.

Filatamaan uummanni bakka buufate kun bu'uura uummanni barbaaduun aangoo isaaaf kennamutti kan hin gargaaramne yoo ta'e uummanni aangoo kenne deebisee fudhachuu kan danda'u ta'uu isaa bu'uuraan heericha keessa kan kaa'amedha.²⁶⁶ Birmadduun uummataa kallattiin kan walqabatu dandeettii uummatni yeroo yeroon bakka bu'oota isaanii filachuun danda'uudha. Kanaaf, sirni filannoo biyyi tokko qabdu uummanni birmadummaa isaa akka hojiirra oolchuuf karaa murteesaadha. Filannois calluma jedhamee maqaadhuma filannoof jedhamee kan geggeefamu qofa osoo hin taane filannoo ulaagaa isaa eeggatee fi haqa qabeessa, lammilee hunda hirmaachise ta'uu qaba. Qaamni filannoo kana geggeessus qaama

²⁶⁴ FDRE, Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia, Art. 8(3) and art. 54(1)(7).

²⁶⁵ FDRE, p. art. 54 (1).

²⁶⁶ FDRE, p. art. 54 (7).

dhiibbaa fi looggii irraa bilisa ta'ee dorgomtoota simachuu danda'u fi dirree dorgommii haqa qabeessa taasisuu danda'uun kan geggeeffamu ta'uu qaba. Dabalataanis adeemsa filannoo keessatti waldhibdaa uumame qaamni bilisummaa qabaatee haala loogmaleessa ta'een hiikuu danda'u jiraachuu qaba. Kana waliin walqabatee sirni filannoo bu'uura HMFDR'I'n diriiree jiru maal akka fakkaatu akkaataa itti aanuun kan ilaallu ta'a.

Adeemsa filannoo keessatti gareen caalmaan sagalee argate kan mo'ate ta'uun isaa beekamaa yoo ta'eyyuu, gareen tokko sagalee hangamiin yoo caale mo'a kan jedhu sirni filannoo kan kaa'udha. Kunis gosa dhimma akka murtii irratti darbu waliin walqabatee akkasumas murtii darbu irraa ka'uun yeroo daanga'u ni jira. Innis sirna deggarsa sagalee namoota harka caalaan mo'ich argamuu, sirna bakka bu'ummaan madaalamuu fi sirna sagalee baay'ee irra jireessa ta'een mo'ichi argamuu jedhamee qoodamuu ni dandaa'ama.

3.2.1.3. Hirmaannaa Kallattii Lammileef Haguuggii Kennuu

Kana jechuun sirna diimokraasii keessatti karaa itti birmadummaan lammilee ykn uummataa mul'atu keessaa tokko lammileen sirnicha keessatti kallattiin akka hirmaatan taasisuunidha. Kunis kan raawwatamu bulchiinsi itti dhiheenyaan akka ta'u fi saba, sablammii fi uummatoonni biyyattii mirga ofin ofbulchuu akka qabaatan taasisuunidha. Bulchiinsa biyyattii sadarkaa sadarkaan kan gadi bu'u ta'ee hawwaasni hanga caasefama bulchiinsa isa dhuma jiruutti mirga ofin of bulchuu fi bulchiinsa mootummaa keessatti kallattiin hirmaachuuf carraa akka argatu taasiisuu jechuudha.²⁶⁷ Adeemsa kanaan uummanni biyyatti sirna diimokraasii keessatti akka hirmaatuuf carraa kan kennudha.

Adeemsi kun uummanni dandaa isaanii kabachiisuuf filannoo keessatti ykn bulchiinsa mootummaa keessatti murtee fudhatamu keessatti hirmaachuuf carraa isaan qaban kan agarsiisudha. Fakkeenyaaaf, bakka bu'aa isaa uummanni filatu murtii bakka bu'aan isaa mana maree bakka bu'oottaa keessatti fudhatu kallattiin isaan irratti dhiibbaa kan fidu ta'uu isaa hubachuun filachuu. Uummanni ammo murtii qaamni kun fudhate irraa kan mufii qabu yoo ta'e karaa sagalee isaa beksisuu jechuudha. Kun kallattiin sirni diimokraasii biyya tokko keessatti hojjechaa jiraachuuf akka ulaagaa guddaatti kan fudhatamudha. Haa ta'u malee,

---

²⁶⁷ Ethiopian Federal Judicial Training Center, "Revised-Module-on-Constitution," p.74-79.

sirni diimokraasii jira jechuuf mootumaa, bakka bu'oota uummataa fi uummataa jidduu walitti dhiheenyi jiru murteessaa ta'uu isaa ni hubachiisa.²⁶⁸

Yaaddamni kun bu'uuraan aangoon mootummaa akkamitti qoqqodamuun uummata biyyatti bira gaha kan jedhu ibsa. Sadarkaa kanattis uummanni akkamitti keessatti hirmaachuu danda'a. caaseffamni mootummaa jiru hirmaachisaadhamoo miti, kanneen jedhan deebisuuf kan taa'edha. Yaaddamni kun bu'uuraan kan xiyyeefatu sirni diimokraasii akka uumamuuf yoo ta'u, uummanni biyyattiis mirga diimokraasii isaatti gargaaramuun kan isaf ta'u hojjechuu akka danda'u aangessuuf kan kaayyeffatedha. HMFDRi kana galmaan gahuuf qoqqoodii aangoo karaa lama kan raawwate ta'uu hubachuun ni dandaa'ama. Isaan keessaa inni tokko qoqqoodii aangoo sadarkaa federaalaa fi naannolee jidduutti raawwatamee jiru qajeeltoo kana waliin kan walqabatuu fi mirga oliin ofbulchuu lammilee bu'uuraan hojiitti geeddaruuf kan kaayyeffate ta'uu isaa hubachuun ni dandaa'ama. Itiyoophiyaa keessatti aangoonakkataa itti gadi bu'ee jiru yoo ilaallu mootummaa federaalaa irraa kaasee (HMFDRi kwt. 46 fi 47) mootummaleen naannolee aangoo kan qoddatanii fi itti dhiheenyaan lammilee isaanii tajaajiluu fi mirga ofin of bulchuu (HMFDRi kwt. 39) hojiitti geeddarameera. Naannolee keessattis zoonii, aanaa fi gandi kan hundaa'an ta'uu qabatama jiru irraa hubachuun ni dandaa'ama.

3.2.2. Qajeeltoo Adda Bahiinsa Aangoo/separation of power

Gaaffii marii

1. HMFDRi keessatti adda bahiinsi aangoo (separation of power) akkamitti ibsamee jira? Maaliif?
2. Adda bahiinsa aangoo fi mootummaan akka mootummaatti maaliif barbaachise kan jedhu akkamitti walitti fiduun dandaa'ama? kaayyoon adda bahiinsa aangoo mootummaa daangessuu qofa irratti kan xiyyeefatedha jechuun danda'amaa? Maaliif?

Qajeeltoo adda bahiinsa aangoo irratti kan waliigalamuu fi qajeeltichi mataadhumi isaa akka qajeeltootti hiikkoo qabaachuu kan danda'u waa'ee biyyaa ykn state kan jedhu irratti hubannoo fi waliigalteen yoo jiraate qofadha.²⁶⁹ Hubannoona nuti mootumm/biyya irratti

²⁶⁸ N. W. Barber, *The Principles of Constitutionalism*, 1st ed. (Oxford University Press, 2018), p.187, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198808145.001.0001>.

²⁶⁹ The Principles of Constitutionalism. N. W. Barber. © N. W. Barber 2018. Published 2018 by Oxford University Press, p. 51

qabnu kallattiin biyya/mootummaa biyya tokkoof barbaachisu haala sirii ta'een geggeessuuf maal barbaachisa kan jedhu irratti dubachuuf murteessaadha. Kanaaf, biyya tokko geggeessuuf caaseffama, sirna fi dandeettii akkamii barbaachisa gaaffii jedhuuf deebii osoo hin barbaadin dura hubannoo waa'ee biyyaa fi mootummaa irratti qabnu bal'ifachuun barbaachisaadha. Kana booddee waa'ee adda bahiinsa aangoo irratti dubbachuun ni dandaa'ama jechuudha.

Yaaddamni adda bahiinsa aangoo kun yaadrimewwan waliin walqabatee yeroo baayyee ka'u keessaa tokko qajeeltoo 'division of power' kan aangoo mootummaa qaama tokko harkatti akka hin baayyanneef ittiin qooqqoodamu fi walto'achuu 'checks and balances' kan jedhamu qaamni aangoo harka jiru aangoo isaaf kennameen ol adeemuun akk hin hojenne ykn irra hin dabarre kan jedhu waliin garaagarummaa fi walfakkeenyummaa ykn tokkummaan isaa maali kan jedhu gamtokkon dhimma dursamee hubannoон irratti fudhatamuу qabudha. Kanaaf, yaadrimee kana qajeeltoowwan waliin ka'an irraa adda baasuun bal'isuun hiikkoo fi kaayyoo yaadrimichi keessatti fayyadamnu irratti hundaa'uun addummaa isaa hubachuun murteessaa ta'a jechuudha.

Addunyaa irratti yaaddamni adda bahiinsa aangoo jedhu kun baay'ee barbaachisaadha jedhamee yeroo jajamuu fi hojiirra ooluu qaba jedhamee baay'ee irratti dubbatumu fi barreeffamu ni mul'ata. Haa ta'u malee, yaaddamni kun maal jechuudha kan jedhu ilaachisee waliigalteenii fi yaadonni walfakkaataa jira jechuun garuu hin danda'amu.²⁷⁰ Maalummaa adda bahiinsa aangoo hubachuuf maal irraa kaanee ilaaluu qabna kan jedhu ogeessota biratti ni ka'a. Fakkeinyaaf, ogeessootni tokko tokko waa'ee kallattii bilisummaa ykn diimokiraasummaa qofaan ilaaluun yaadrimicha dhiphisuu akka ta'eetti kaasu. Kanaaf, yaadrimicha guutummaatti hubachuuf maalummaa mootummaa/biyyaa/state isa jedhamu irratti hubannaа guutuu qabaachuun haala guutuu ta'een hubachuuf nama gargaara falaasama jedhus kaasu.²⁷¹ Kun kan maddu kaayyoo mootummaan/state dhaabbateef jedhamuun mata dureewan dursamee ilaalamе keessatti kaafame waliin kan walqabatu waan ta'eefidha. Adda bahiinsi aangoo jiraachuu gaafa jedhamu qaamolee mootummaa kanneen jidduu walitti dhufeenyi akka hin jirreettis fudhachuun barbaachisaa miti. Qaamoleen kun walitit dhufeenyi isaanii bu'uura aangoo isaanii irratti hundaa'ee kan raawwatu ta'uu qofa agarsiisuuf yaaddama kan kaa'medha. Haa ta'u malee, qaamoleen kun aangoo isaaniif kennname qabu

²⁷⁰ Thomas W. Merrill, "The_Constitutional_Principle_Of_Separation_Of_Powers," The Universityofchicago, Thesupremecourtreview, 1992, P.1.

²⁷¹ The Principles of Constitutionalism. N. W. Barber. © N. W. Barber 2018. Published 2018 by Oxford University Press, p. 51

jedhamee yeroo ka'amutti, guutummaan guutuutti kan adda bahanidha ykn kan wali hin arginedha yaadni jedhuus dhugaa irraa kan fagaatedha.²⁷² Gaaffiin guddaan deebii argachuu qabu qaamoleen kun walitti dhufeenya isaani haala akkamii irratti yoo hunda'etu barbaadama kan jedhudha. Sirni biyya tokkoo diimokiraasummaan isaa kan murtaa'u dandeettii walitti dhufeenya qaamolee mootummaa sadeen kana madaalawaa taasisuu danda'uu isaa irrattidha.

Walumaagalatti, maalummaa adda bahiinsi aangoo karaa lamaan ibsamuu danda'a. Isaanis, bilisummaaf eegumsa kennuu fi qulqullina hojii (protection of efficiency) dha.²⁷³ Qaamni mootummaa tokko qofti aangoo mootummaa hundumaa kan fudhatu yoo ta'e bu'a qabeessummaan isaa gadi bu'aa adeema. Yaadrim een adda bahiinsa aangoo mootummaa mala ittiin walitti bu'uunisa qaamolee mootummaa jidduu jiran ittiin hambisan miti. Yaadrimichi walitti bu'iinsa qaamolee mootummaa jidduutti hojii idilee isaanii hojjechuu keessatti uumamuu danda'u mala ittiin hiikanidha. Bu'uura yaadama Kanaan mootummaan hojjetu lammii isaa mootummaa abbaa irree (autocratic government) irraa mala ittiin ittisanidha. Qajeeltichi qajeeltoo ittiin qaamoleen mootummaa daangaa aangoo isaanif kenname keessatti hojjechaa jiraachuu isaanii ittiin madaalanidha.²⁷⁴ Yaaddamani kun hojii guyyaa guyyaa keessatti qaamoleen mootummaa walitti bu'uun isaanii ykn yaada tokko irratti waliif galuu dhabuun mudachuu danda'a jedhu kan bu'uureffatedha.

Bu'uuraan qaamoleen mootummaa kun gahee hojii isaanii akka bahan irraa eegama, gahee isaanii yeroo jedhamu seera baaftuun seeraa baasuu, seera raawwachiiftuun raawwachiisuu fi seera hiiktuun hiikuu danda'uu qabu.²⁷⁵ Kallattii bilisummaa irraa kaanee waa'ee adda bahiinsa aangoo mootummaa yoo dubbannu, mootummaaf facaatiin aangoo kun akka saffisa hirristuutti (speed breaker) akka gargaaruuf kan kaayyefatedha. Mootummaan yeroo hojii hojjetu ykn yoo ta'e jedhee mirga lammilee irraan dhiibbaa gahuu barbaada ta'e, qaamoleen mootummaa sadeenuu walfaana yaada kana amananii fudhachuun hojjechuu qabu, aangoon qaamolee kanaaf adda bahee itti gaafatamummaa faana kan kennamu yoo ta'e carraan kun ni dhiphata tilmaama jedhu irratti yaaddama hundaa'edha. Kanaaf qaamoleen mootummaa sadeenuu of danda'uun aangoo ofii isaanii fi adda ta'ee akka qabaatan barbaadame. Kana

²⁷² THOMAS W. MERRILL, "The_Constitutional_Principle_of_Separation_of_Powers," p.1.

²⁷³ W. B. Gwyn, The Meaning of the Separation of Powers: An Analysis of the Doctrine from Its Origin to the Adoption of the United States Constitution (Tulane University Press 1965) chapter 1; W. C. Banks, 'Efficiency in Government: Separation of Powers Reconsidered' (1984) 35 Syracuse Law Review 715; M. P. Sharp, 'The Classic American Doctrine of the Separation of Powers' (1935) 2 The University of Chicago Law Review 385.

²⁷⁴ C. Montesquieu, The Spirit of the Laws (A. Cohler, B. Miller, and H. Stone eds, CUP 1989) book 19, chapter 27; Barendt (n 3) 605– 06; S. Calabresi and K. Rhodes, 'The Structural Constitution: Unitary Executive, Plural Judiciary' (1992)

²⁷⁵ "N. W. Barber - The Principles of Constitutionalism-Oxford University Press, USA (2018).Pdf," n.d., 52.

jechuun, walitti bu'iinsi hin jiru jechuu miti, yoo mudate sirni ittiin hiikamu jiraachuun filatamaadha jedhamee yaaddamni aangoo adda baasuu kun uumamee.²⁷⁶ Haa ta'u malee, yaaddama kana waliin kan ilaalamuu qabu kaayyoon adda bahiinsa aangoo hojii mootummaa keessatti walitti dhufeenya qaamolee mootummaaf eegumsa kennuudha malee qaamoleen kun sadarkaa waliin hojjechuu ykn walhojjechiisuu irra gahuun isaanii kaayyoo mootummaan hundaa'eef galmaan akka hin geenye kan waan ta'eef of eeggannoон fudhachuunis barbaachisaadha.²⁷⁷

Adda bahiinsi aangoo mootummaan akka walii hin galleef qofa kan yaadame yoo ta'e mootummaan akka sodaatti fudhatama tilmaama jedhu kan agarsiisu waan ta'eef hiikkoo heerummaan mootummaa daangessuufidha jennee hiikkoo heerummaa kaallattii ‘negative constitutionalism’ jechuun hiikkoo jalatti kaafne qofaatti nu geessa. Haa ta'u malee mootummaan akka mootummaatti kaayyoo uumameef qaba waan ta'eef walitti dhufee waliin hojjechuun galma uumamee bira gahuun barbaachisaadha. Kana jechuun mootummaan mirga lammilee eegsisuu kan danda'u yoo hojii hojjechuu danda'edha waan ta'eef adda bahiinsa aangoo mootummaa waliin hojjechuu kan hambisu miti. Adda bahiinsi galma mootummaa daangessuuf ykn danquuf yaaddama uumame miti.²⁷⁸ Kanaaf, adda bahiinsi aangoo mootummaa yeroo tokko tokko kallattii bu'a qabeessummaa qaamolee mootummaanis ilaalamuu qaba. Sababiin isaas, qaamni mootummaa kam hojii isa kamiin yoo hojjete bu'a qabeessa ta'uu danda'a kan jedhu dhimma ogummaa waan ta'eefi. Dabalees, qaamni mootummaa inni kam aangoo akkamii yoo qabaate mootummaan akka mootummaatti bu'a qabeessa ta'uu danda'a yaaddamni jedhus dhimma bu'uuraati. Adda bahiinsa aangoos kan raawwatamu seera baaftuu, hiktuu fi raawwachiiftuu jidduuttidha.²⁷⁹

Heera keessatti adda bahiinsi aangoo kan raawwatamu karaa garaagaraa fi kaayyoo garaagaraa qabatee ta'uu danda'a. Kunis jalqabuma irraa heerii biyyi tokko qabduu fi mootummaan biyyi tokko qabdu mootummaa akkamiiti kan jedhuun dhiibbaa irraan ni gaha. Sadarkaa addunyaatti yoo ilaalle heeronni tokko tokko mootummaa akka bilisummaa namootaaf sodaatti fudhachuun daanga'uu qaba ka'umsa jedhu irraa ka'uun adda bahiinsi aangoo isaan raawwatan aangoo mootummaa daangessuu irratti kan xiyyeffatedha.

²⁷⁶ “N. W. Barber - The Principles of Constitutionalism-Oxford University Press, USA (2018).Pdf,” 53.

²⁷⁷ Barber, *The Principles of Constitutionalism*, 54.

²⁷⁸ “(Early American Imprints. First Series _ No. 21127) Jay, John_ Madison, James_ Hamilton, Alexander - The Federalist _ a Collection of Essays, Written in Favour of the New Constitution, as Agreed upon .Epub,” n.d., esp No. 47 (Madison).

²⁷⁹ “N. W. Barber - The Principles of Constitutionalism-Oxford University Press, USA (2018).Pdf,” 56.

Biyyootni biro ammoo, mootummaan kaayyoo inni qabu keessaa tokko bilisummaa namootaa irraan dhiibbaa gahuu irraa of quachuu qofa osoo hin taane namootni bilisa ta'anii biyyicha keessa jiraatan filannoo gahaa ta'e jiraachuuf akka argatanii bilisummaa isaaniin gargaaraman taasisuu waan ta'eef hojii hojjechuu danda'uu qaba yaada jedhu irraa ka'uun bu'a qabeessummaan bu'uura ta'uu qaba yaada jedhu kaasu. Haa ta'u malee moodeloonni lamaan kuniyyuu amala wal irraa ergifatan qabu waan ta'eef heerri biyya tokko guutummaan isaa daangessuuf ykn bu'a qabeessummaa qofa bu'uura godhatee wixineffame jennee adda qooduun rakkisaa ta'uu danda'a.²⁸⁰

Yaada kana ka'umsa godhachuun HMFDRD yoo ilaallu adda bahiinsa aangoo kana kallatti goса mootummaa heerichi ijaaruу barbaadu irraa kaasee tarreessee kaa'ee jira. Innis, mootummaa sirna federaalawaa, diimokraatawwaa fi rippabilkaadha.²⁸¹ Sirna kana keessattis adda bahiinsa aangoo qaamolee mootummaa jidduutti heerichi geggeesseera. Mootummaan sadarkaa federaalaas ta'e naannoo seera baaftuu, hiiktuu fi raawwachiiftuutti kan qoodamu ta'uu heerichi ni ka'a.²⁸²

Gaaffii Marii

1. Mootummaan akka mootummaatti adda bahiinsa aangoo maaliif barbaachisee? Akka dhimma bu'uuraattis maalif fudhatamee biyyoonni irratti hojjechuu qabu jedhama?
2. Qaamolee mootummaaf aangoon yeroo adda bahu maal irratti hundaa'eetu kennamuu qaba? Fakkeenyef seera baaftuuf seera baasuu, seera hiiktuuf seera hiikuu, seera raawwachiiftuuf seera raawwachiisuun maaliif kennamee?
3. Walitti dhufeenyi qaamolee kana jidduu jiraatu maal irratti kan hundaa'e ta'uu qaba? Maaliif? Olaantummaan qaamolee kanneen jidduu jiraayii? Yoo jira ta'e rakkoo maalii fida?
4. HMFDRD keessatti adda bahiinsa aangoo qaamolee mootummaa jidduutti akkamitti raawwatee jira?
5. Adda bahiinsa aangoo HMFDRD keessatti geggeeffamee jiru maaliif eegumsa kennuuf kan kaayyeffatedha? Kana irraa kaanee adda bahiinsa aangoo raawwatame moodela bilisummaa moo bu'a qabeessumm kan hordofedha jechuu dandeenya? Maaliif?

---

²⁸⁰ Barber, The Principles of Constitutionalism, p.51-56.

²⁸¹ FDRE, Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia, p. art. 1.

²⁸² FDRE, p. art. 50(2).

3.2.2.1. Seera Baaftuu

Sirna mootummaa biyya tokkoo keessatti barbaachisummaan seera baaftuu dandeettii uummanni biyya tokkoo ykn lammiiin biyya tokkoo kallattii biyyi tokko itti adeemuu qabdu murteessuu danda'uu agarsiisuuf kan jiraatudha.²⁸³ Addunyaa amma jiru keessatti bal'ina uummataa irraa kan ka'e lammiiin hundinuu murtee mootummaa keessatti kallattiin haa hirmaatu jechuun rakkisaa ta'uu danda'a. Haa ta'u malee karaa bakka bu'oota isaanii uummanni murtee mootummaa keessatti qooda akka qabaatan taasisuun qajeeltoo diimokiraasummaa keessaa isa bu'uuraati. Kana irraa kan ka'e, seera baaftuu qabaachuun mallatoo heerummaa keessaa isa tokko jechuudha. Haa ta'u malee, hojiirra oolmaa isaa irratti biyyaa biyyatti garaagarumman ni jiraata. Kunis baay'ina, caaseffama, aangoo isaanii fi kkf irratti garaagarummaan biyyota jidduti jiraatuyyuu, seera baaftuun biyyoota sirna diimokraasi hordofan keessatti akka lakkofsaan guddatutu barbaadama. Kunis kan ta'eef, bal'inaan yaadni uummataa keessatti akka dhagaahamu kan fudhamu waan ta'eefidha.²⁸⁴ Amala seera baaftuu keessaa tokko kan filataman uummataan ta'uun isaanii fi dhimmoota hedduu irratti beekumsa barbaachisaa ta'e yeroo hundummaa kan hin qabne ta'uu isaaniit. Kana jechuun dhimmoota falmiif ykn akka irratti murteessaniif isaaniif dhihaatu hunda irratti ogummaa barbaachisu hunda qabu jechuu miti haa ta'u malee bal'ina isaanii irraan kan ka'e dhimmota dhihaatuuf irratti hawwaasni yaada akkamii qaba kan jedhu tilmaamuun ni dandaa'ama. Kanaaf, hojiin seera baaftuu inni guddaan uummata bakka bu'uu waan ta'eef dhimmoota hunda irratti beekumsa akka qabaatu irraa hin eegamu. Haa ta'u malee bakka bu'ummaa isaan dhimmoota ogummaa barbaachisan irratti yeroo sagalee kennu ni mul'ata. Kun kallattiin wantoonni dhihaatan isaan amansiisuu danda'ee jennaan uummata bal'aa amansiisuu danda'a jedhamee waan fudhatamuuf. Dabalees, abbootiin aangoo kan ta'e oggeessa (professionals) ta'an seera baaftuu dirqamaan ogessa hin taaneen to'atamuun isaanii hojii ogessotaan hojjetamu hawwaasa bal'aan biratti akkamitti fudhatama kan jedhu ilaaluuf kan gargaaru ta'a.²⁸⁵

Seera baaftuun sirna diimokraasiif qaama murteessaadha. Sababiin isaas, caasaaleen mootummaa akkamii qabaachuu akka qabdu murteessuu, walitti dhufeentya caasaalee kana jidduu jiru maal akka ta'e akeekuu, abbootii aangoo akkamii biyyattiin kan barbaaddu ta'u akeekuu fi aangoon isaanii maal akka ta'e murteessuun gahee qaama kanaati. Innis seera

²⁸³ “N. W. Barber - The Principles of Constitutionalism-Oxford University Press, USA (2018).Pdf,” 57.

²⁸⁴ “Jeremy Waldron - Political Political Theory_ Essays on Institutions-Harvard University Press (2016).Pdf,” n.d., 130–34.

²⁸⁵ “N. W. Barber - The Principles of Constitutionalism-Oxford University Press, USA (2018).Pdf,” 59.

baasuu waan ta'eefi. Qaamni kun yeroo baayyee miseensota baayyina lakkofsa miseensota isaan kan ibsamu yoo ta'u, miseensonni kunis filannoona hawwaasni bal'aan kan filatu ta'a. ulaagaan filannoos beekumsa ykn ogummaa ykn muuxannoo isaan qaban osoo hin taane fedhii uummataa qofadha. Walumaa galatti qaamni dandeettii seera wixineessuu akka qabaatu irraa hin eegamu, dhabuus danda'a, haa ta'u malee, sababa bakka bu'uuta uummata bal'aa ta'eef hawwaasni maal barbaada kan jedhuuf imaammata kaa'uuf aangoo ni qabaata.²⁸⁶ Kanas haala galmaan gahuu danda'uun HMFDRD jalatti aangoon seera baaftuuf kan kenname ta'uu fi seera baaftuun kun paarlaamaa kutaa lamaa (bicameral legislature) kan qabu ta'uu HMFDRD kwt. 53-68 kan jiru yoo ilaalle hubachuun ni dandaa'ama.

Gaaffii marii

1. Aangoo seeraa baasuu qabaniin dhiibbaa seera baaftuun qaamolee mootummaa biroo irraa geessisuu danda'uu fi furmaannii isaa maali jettu?
2. HMFDRD keessatti kanaaf akka hin mijanneef heerichi hangam adda bahiinsa aangoo fi qaamoleen mootummaa kun walto'achuuf dirqama qaban waliin walbira qabee eegumsi ka'ameera jettuu maaliif?
3. Barreessitooni tokko seera baaftuun dirqama seera ykn imaammata baasuu isaa akkaataa irraa eegamuuf bahuun biyyaa biyyatti garaagarummaa guddaa kan qabu ta'uu isaa ni kaa'u. Sababiin isaas kallattiin walitti dhufeenyi isaan seera raawwachiiftuu waliin qabanii fi sirni paartii biyyi tokko qabdu dhiibbaa guddaa waan geessisuuf yaada jedhu kaasu.²⁸⁷ Yaada kana akkamitti ilaaltu? Itti waliif galtuu? Maalii? Yaadichi HMFDRD keessatti adda bahiinsa aangoo kaa'amee jiru waliin fi qabatama lafa irratti mul'atu waliin walbira qabamee yeroo ilaalamu maalfakkaata?

3.2.2.2. Seera Hiiktuu

Caaseffama qaama mootummaa keessa tokko qaama seera hiiktuu yoo ta'u, caaseffama mana manneen murtiitiin kan ibsamuudha. Wal-dhaba jiru tokko hiikuuf caaseffama akkamitu irra bu'a qabeessa ta'uu danda'a kan jedhu sirna diimokiraasii fi heerummaa milkeessuu keessatti isa bu'uuraati.²⁸⁸ Kanaaf, caaseffamni manni murtii tokko qabaachuu qabu, hawwaasni mana murtii irraa maal eega, maal barbaada kan jedhu kan deebisuu danda'u ta'uu qaba. Sirni

²⁸⁶ "N. W. Barber - The Principles of Constitutionalism-Oxford University Press, USA (2018).Pdf," 60.

²⁸⁷ Tiruye Alemu, "Policymaking Practice and Challenges of House of Peoples Representatives (HoPRs)," *Public Policy and Administration Research*, 2015, p.136.

²⁸⁸ "Martin Shapiro - Courts_ A Comparative and Political Analysis-University Of Chicago Press (1986).Epub," n.d., chapter 1.

falmii biyyatii keessatti ittiin hoogganamus dhimma xiyyeffannoo argatee ilaalamuu qabudha. Kana jechuuns, kallattiin gaheen abbaan seeraa ykn gareewwan adeemsa falmii keessatti taphachuu qaban bu'uuraan dursee kan beekamu ta'uu qaba jechuudha.²⁸⁹

Amala mana murtii keessaa tokko manni murtii dhimmoota kan keessummeessu gareen walitti falmu dhimmicha gara mana murtii yoo fidan qofadha. Kana jechuunis, gareewwan mana murtiitti himanna dhiheessuun falmachuuf yoo fedhii hin qaban ta'e, ykn yoo hin himatan ta'e manni murtii aangoo dhimmicha ilaalu ni dhaba jechuudha. Gama biraatiin immoo manni murtii dhimma isaaf dhihaate ilaalee furmaata kennuuf dhimmoota inni hubannoo irraa fudhatu kan gareewwan isaaf dhiheessanii fi seerota qofaa irratti kan daanga'uudha.²⁹⁰ Dabalataan immoo maneen murtii dhimmoota ykn taatewwan darban irratti murtii haa kennan malee, akkaataa sirna seeraa biyyi tokko hordoftu irratti hundaa'ee murtiin manneen murtii dhimmoota gara fuulduraatti raawwatamuuf deeman kan bocan ta'uu danda'u.²⁹¹

Akkasumas, dandeettiin mannen murtii qaban akkaataa sirna seeraa biyyi tokko hordoftu irratti hundaa'ee garaagara ta'uu mala. Biyya sirna *kooman low* keessatti dandeettiin manneen murtii hanga seera baasuutti kan fulla'u yoo ta'u, *sirna siivil low* keessatti immoo seeruma bocamee jiru akkaataa yaada seera baaftuutti hiikuun hojiirra oolchuu qofaadha.²⁹² Manni murtii tokko dhimma isaaf dhihaate tokko yommuu keessumeessutti seerri dhimmichaaf rogummaa qabu ifaa miti taanaan hiikkoo itti kennuun dirqama ta'a. Haala kanaan, manneen murtii aangoo qabaachuun hojjechuun hin danda'an taanaan, dhimmoota irratti murtee xumuraa kennuu hin dandaa'an jechuudha. Kanaaf, yaad-rimeewwan olitti kaafne hundi milkaa'uu kan danda'an immoo yoo manni murtii bilisummaa fi itti gaatamummaa wal-madaalaa ta'e qabu jiraate qofaadha.²⁹³

Gaaffii marii

1. Manni Murtii aangoo to'achuu qaba kan jedhamu aangoo heera hiikuu yoo qabaate qofadha. Yaada kana waliin itti waliif galtuu? Maaliif?

²⁸⁹ "Martin Shapiro - Courts_ A Comparative and Political Analysis-University Of Chicago Press (1986).Epub," chapter 1.

²⁹⁰ Lon L. Fuller and Kenneth I. Winston, "The Forms and Limits of Adjudication," Harvard Law Review 92, no. 2 (December 1978): 353, <https://doi.org/10.2307/1340368>.

²⁹¹ Jan Komárek, "Reasoning with Previous Decisions: Beyond the Doctrine of Precedent," American Journal of Comparative Law 61, no. 1 (January 1, 2013): 149–71, <https://doi.org/10.5131/AJCL.2012.0013>.

²⁹² Miiljalee olii

²⁹³ "N. W. Barber - The Principles of Constitutionalism-Oxford University Press, USA (2018).Pdf," 62.

2. Aangoo manni murtii Itiyoophiyaa HMFDRI keessatti qabu irraa ka'uun qaamolee mootummaa biroo waliin walbira qabamee yoo ilaalamu madaaltu? Maaliif?

Caaseffama manneen murtii wal-qabatee, sirna federaalizimii keessatti modeeloti sadii akka jiran ni hubatama. Isaanis:-1) Sirna Mana Murtii Caas-lamee(dual court ststems), 2) Sirna Mana Murtii Wal-keessaa(Integrated Court System) fi 3) Sirna Mana Murtii Caas-tokkee(Single Court system) dha.²⁹⁴ Kan jalqabaatiin wal-qabatee, mootummaan federaalaas ta'ee naannooleen motummaa giddugaleessaa ijaaraan mata mataatti manneen murtii caasaa of danda'een hundeefatanii qabu. Yeroo akkasii, manneen murtii sadarkaa mootummaa lameenuutti jiru dhimmoota mataa isaanii jechuun kan naanno dhimma naanno, kan mootummaa giddugaleessaa dhimma federaalaa jedhamee kan heeraan ykn seeraan adda bahe giddu-lixummaa tokko malee kan ilaalanidha. Fakkeenyaaaf: biyya USA fi Awustiraaliyaa fudhachuu dandeenya.²⁹⁵ Modeela kan lammaataa jechuun sirna mana murtii caasaan isaa wal-keessa ta'e keessatti immoo manneen murtii caasaan tokkuma ta'anii garuu manneen murtii gara gadii jiran aangoo naannoof kan dhiifame yommuu ta'e, manneen murtii Ol'aanoon immoo bulchiinsa mootummaa giddugaleessaa jala ta'a jechuudha. Yeroo akkasii dhimma naanno fi federaalaa jedhamee qoodiinsa dhimmootaas aangoo hundee dubbii irratti falmiin ka'u hin jiraatu. Biyyoota akka Garmanii, Kanaadaa fi Hindiin akka fakkeenyaaatti fudhachuu dandeenya.²⁹⁶ Kan dhumaa jechuun, sirna mana murtii caas-tokkee keessatti immoo mana murtii naanno ykn federaalaa jechuun hin jiru. Caasaan manneen murtii olii hanga gadiitti tokkichuma ta'ee guutummaatti mootummaa giddu-galeessaan kan hoogganamuudha. Yeroo akkasii kana manneen murtii dhimma naannoos kan federaalaa osoo adda hin qoodin ilaaluuf aangoo hundee dubbii ni qabaatu.²⁹⁷

Gara biyya keenyaatti deebinee yoo ilaalle immoo bu'uura kwt 78tiin heerri biyya keenyaa mana murtii caas-lamee ta'e sadarkaa federaalaa fi naannoleetti hundeesee jira. Manneen murtii sadarkaa mootummaa lameen irratti iyuu sadarkaa sadiin ijaaramanii jiru. Kana irraa kan hubannu, heerichi modeelota armaan olitti ibsinee turre keessaa modeela caas-lamee ta'e kan biyya Ameerikaa fi Awustraaliyaa kan hordofe ta'uu isaa mul'isa. Haa ta'u malee, manni

---

²⁹⁴ Cheryl Saunders, "Courts in Federal Countries," *Courts in Federal Countries*, no. March (2018), <https://doi.org/10.3138/9781487511470>

²⁹⁵ Miiljalee olii

²⁹⁶ Miiljalee olii

²⁹⁷ Miiljalee olii

murtii dhaddacha ijibbaataa maaliif dhimmoota naannoolee keessa galee ilaala gaaffii jedhuuf, leenjitoonni mariidhaan kan gabbisan ta'a.

Gama amaloota manni murtii qabaachuu qabuun wal-qabatee, manni murtiin bilisa ta'e heerichaan dhaabbachuu isaa, aangoon murtii kennuu ykn abbaa seerummaa mana mutii qofaaf kan kennname ta'uun isaa, mootummaan ykn seera raawwachiiftuu fi seera baaftuun mana murtii yeroo hundeessuun aangoo mana murtii idilee irraa fuuchuun kennuuf kan hin dandeenye ta'uu heerichi keewwata 79 jalatti ifatti tumeera. Haaluma walfakkaatuunis naannoleen mannen murtii isaanii hundeffachuu kan qaban ta'uus heerichi kaa'eera. Kun kan argisiisu, manni murtii hojii abbaa seerummaa dhuunfachuun jiddu lixummaa qaamolee biroo malee hojii isaa akka hojjetu kan taasisuudha.

Manni murtii bilisa gaafa jedhamu, HMFDRD kwt. 79(2) jalatti akkuma kaa'amee jiru manni murtii hojii abbaa seerummaa yommuu hojjetutti jiddu lixummaa qaama kamii irraa bilisa akka ta'u tumameera. Kunis, qaama mootummaas ta'e alaa kam kan dabalatu ta'u hubachuun barbaachisaadha. Qabxiilee bilisummaa ilaalchisee heerichi haguuggii kenneefii jiru yoo ilaallu,

- ⇒ Abbootiin seeraa hojii isaanii dhiibbaa qaama kimirraayyuu bilisa ta'uun hojii isaani seera qafaan kan hojjetan ta'uu ifatti heerichi haguuggii kenneera.
- ⇒ Barri hojii abbaa seerummaa heerichaan wabii kan argatedha.
- ⇒ Manni murtii bajata isaa ofiin qopheeffachuuf Mana Maree Bakka Bu'oota uummataaf dhiheeffachuun kan mirkanoeffatu ta'uun kaa'eera. Kunis jiddu lixummaa qaama biroo malee kan raawwatamu ta'a.

Qabxii guddaan HMFDRD eegumsa kenneefii jiru keessaa aangoon abbaa seerummaa kan mana murtii qofa akka ta'e tumuu isaati.²⁹⁸ Haa ta'u, malee, manneen murtii bulchiinsaa hin hundaa'an jechuu ammoo akka hin taane hubatamuu qaba. Bu'uuraan manneen murtii aangoo abbaa seerummaa qabu kan jedhu yoo ta'e illee, manneen murtii bulchiinsaa amala addummaa isaanii irraan kan ka'e hundaa'uu kan danda'an ta'uun hubatamuu qaba.²⁹⁹

Gaaffii Marii

---

²⁹⁸ FDRE, Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia, art.79(1).

²⁹⁹ HMDFRD, kwt 37.... Any other competent body with judicial power waan jedhuuf, qaamni aangoo abbaa seerummaa seeraan kennafeefii hojjetu kan jiru ta'uun mul'isa.

- Dhaddachi Ijibbaataa Mana Murtii Waliigala Federaalaa Labsii 454/2005 kwt 2(4) jalatti murtiin abbootii seeraa shanii fi isaa oliin kennamu dhimma naannolee fi federaalaa hunda irratti dirqisiisaa akka ta'e tumee jira. Labsiin Manneen Murtii naannoo Oromiyaa Irra Deebiin Murteessuuf Bahe lakk.216/2018 kwt 29(1) jalatti immoo dhaddachi ijibbaataa Mana Murtii Waliigala Oromiyaa murtii inni dhimmoota naannoo irratti kennu manneen murtii jala jiran irratti dirqisiisaadha jedhee jira.
  1. Yaadota kana akkamitti walitti araarsitu?
  2. Heerri mootummaa federaalaa, dhimmoota naannoo akka ilaaluuf dhaddacha ijibbaataa mana murtii waliigala federaalaatiif aangoo kenneeraa ykn ijibbaata irratti ijibbaachuun eessaa dhufe?
  3. Kenneera yoo jettan, qajeeltoo federaalizimii armaan dura ibsinee wajjin akkamitti ilaaltu?
  4. Dhaddachi ijibbaata federaalaa kun dhimma naannoo keessa galee erga kan ilaalu ta'ee, modeelota armaan olitti ibsinee turre keessaa heerichi sirna mana murtii caas-lamee moo, caas-tokkee moo sirna mana murtii wal-keessaa hundeesse jechuu dandeenya?Garamitti ramaddu?

3.2.2.3. Seera Raawwachiiftuu

Barbaachisummaan seera raawwachiiftuu murtee seera hiiktuun kennuu fi seera seera baaftuun kenu raawwachiisuufiidha. Haa ta'u malee, waa'ee aangoo seera raawwachiiftuu yeroo ka'u kan dagatamuun hin qabne, qaamni kun seera seera baaftuun baasu raawwachiisuu fi murtee seera hiiktuun murteessu raawwachiisuu irra darbe kan qabu ta'uu isaa hubachuun barbaachisaadha. Fakkeenyaaaf: aangoo seera raawwachiiftuun walitti dhufeenyaa alaa wajjin uumu fudhannee yoo ilaale kana irra kan darbudha. y Kanaan, seera baaftuun aangoo waliigalteewwan idila addunyaa fi kkf geggeessuu fi mallatteessuu, akkasumas aangoo qondaaltota biyya ambaatti biyyattii bakka bu'an muuduu fi aangoo abbootii aangoo biyya keessaa muuduu ni qaba. Kun aangoo seera raawwachiisuu jedhamee ka'ame irra bal'achuu kan danda'udha waan ta'eef, aangoon seera raawwachiiftuu bal'aa akka ta'e hubachuun ni dandaa'ama.³⁰⁰Gama biraatiin seera raawwachiiftuun ogeessota garaagaraa dhimmoota adda addaa irratti waan qabuuf, akkasumas itti dhiyeenyaan dhimmoota baay'ee kan raawwatu seera raawwachiiftuu waan ta'eef, seera raawwachiiftuu bakka bu'uun seerota labsii gadi ta'an kanneen akka dambii, qajeelfamaa fi ajajoota garaagaraa kennaa waan ooluuf aangoo

---

³⁰⁰ Barber, The Principles of Constitutionalism, p.65.

raawwachiisuun cinatti seera baasuuf illee haala mijataa akka qabu argisiisa.³⁰¹ Gama biraatiin immoo seera raawwachiiftun umama isaatiin caasaalee (*sektreeraalee*) addaa addaatti, biiroolee adda addaatti, waajjiraalee adda addaatti kan qoqqoodamedha. Haaluma kanaan, dhimmota addaa addaa irratti ogeessota dhimmichaaf rogummaa qabaniin kan guutameedha.³⁰²

Hundaa ol immoo sirni mootummaa biyyoota baay'ee moggaafmni isaanii seera baaftuu ykn goса seera raawwachiiftuu irratti hundaa'uun kan moggaafamuu fi caasaa isaa diriirfamuudha. Haaluma kanaan, sirna prezidaantawaa (*presidential system*) ykn ammoo sirna paarlamaa (*parliamentary system*) dha. Kun kallattiin aangoo seera raawwachiiftun biyya tokko keessatti qabuu fi walitti dhufeenyaa paarlamaa fi seera raawwachiiftun qabu irratti dhiibbaa kan qabu waan ta'eef, adda adda baasuun ilaaluun murteessaadha. Sirna prezidaantawaa keessatti moggafmni isaa seera raawwachiiftuu giddu-galeessa kan godhate yoo ta'u, prezidaantiin biyyattii adda duree seera raawwachiiftuu(head of the government) fi adda duree biyyaati(head of the state)dha. Sirna kana keessatti, prezidaantiin kallattiin uummataan kan filamu yoo ta'e, aangoon pirezidaantichaa paarlamaa irratti kan rarra'e miti. Akka fakkeenyaaatti sirna pirezidaantawaa biyya USA fudhachuu ni dandeenya. Sirna akkasii keessatti, aangoo seerri seera baaftuu (congress) akka hin raggaane taasisuu (*veto power*) qaba.³⁰³ Haa ta'u malee, murtii inni dabarse kana seera baaftuu harka 2/3ffaan kuffisuun bira darbee raggaasisuu danda'a ykn gara Mana murtii Waliigala Ameriikaatti geessuu danda'a. Pirrezidaantichi aangoo paarlamaa diiguus(*dissolution of parliament*) hin qabu, paarlamaanis aangoo pirezidaanticha aangoo irraa buusuu hin qabu. Haa ta'u malee, pirezidaantichi murtii dantaa biyyattii tuqu kan dabarse yoo ta'e, murticha kuffisuun irra darbee, seera baaftuun(fkn Koongirasi/Seeneetiin Amerikaa) mirga sagaleen hojii isaa kuffisuu(right to impeachment) qabu. Yeroo kana pirezidaantii aangoo irraa busuu yoo dadhaban illee hojii malee akka inni taa'u gochuu danda'u jechuudha.³⁰⁴

Gama biraan ammoo sirna paarlamaa keessatti adda dureen biyyaa pirezidaantii yoo ta'u, adda dureen mootummaa immoo muummicha ministeeraati. Sirna kana keessatti Muummichi ministeeraa aangoo bal'aa qabu yoo ta'u, kan filamu bakka bu'oota uummataa ykn miseensa

---

³⁰¹

³⁰² "Max Weber - Economy and Society_ An Outline of Interpretive Sociology-University of California Press (1978).Pdf," n.d., G. Roth and C. Wittich eds, California University Press 1978) volume II, 951– 52.; Barber, The Principles of Constitutionalism, p.65.

³⁰³

³⁰⁴ Miiljalee gadii

paarlaamaa keessaati. Yeroo kana Ministeerichis aangoo isaaf deggersa paaralaamaa ykn bakka bu'ota uummataa irratti kan hirkatu waan ta'eef, sirni kun sirna bulchiinsa gurmuu bal'aa(Majority Rule) ti jedhamee beekama. Yeroo baay'ee muummichi ministeeraa deggersa gurmuu calmaa yoo argachuu dadhabe fi hojii isaa sirnaan geggeessuu yoo dadhabe, pirezidaantii biyyattii wajjin mari'atee aangoo paarlaamaa diigee filannoo haaraa geggeessisu qaba. Gama biraatiin immoo miseensi paarlamaa gurmuu caalmaan(by majority vote) muummicha ministeeraa aangoo irraa kaasuun haaraa muuduu danda'u. Biyya Garmanii fi Ingilizii akka fakkeenyaatti fudhachuu dandeenya.³⁰⁵ Haa ta'u malee, akka addunyaatti biyyi sirnoota kanneen lamaan irra adda taate, biyya Afriikaa Kibbaati. Biyyi kun sirni isheen hordoftu sirna paarlamentarii yoo ta'e illee moggaasi adda duree qaama raawwachiiftuu pirezidaantii jedhamee waamama. Kanaaf, maqeeffamaan sirna pirezidaantiin bultu kan fakkattu yoo ta'e illee sirni keessoo ittiin bultu sirna paarlamentarii. Aangoon pirezidaantichaas fedhii miseensa paarlamaa irratti kan hundaa'u yoo ta'u, aangoon pirezidaantichaa hundi kan muummicha ministeeraa wajjin wal-fakkaataadha.³⁰⁶

Gara biyya keenyaatti deebinee yoo ilaalle immoo sirni biyyattiin amma ittiin bulaa jirtu, sirna paarlamentarii yoo ta'u, muummichi ministeeraa adda duree ministeerotaa ykn qaama raawwachiiftuuti. Pirezidaantiin biyyattii immoo adda duree biyyattiiti³⁰⁷. Muummichi ministeeraa fedhii bakka bu'otaa uummataa irratti hundaa'ee paarlamaan osoo barri hojii isaa hin xumuramin diigee filannoон haaraan akka geggeeffamu taasisuu danda'a. Akkasumas, kallattiin heerichi ibsuu yoo baates, paarlamaan muummicha ministeeraas ta'ee qaama raawwachiiftuu biroo waamee qorachuun murtii barbaade irratti dabarsuu akka danda'u kaa'ee waan jiruuf, muummicha ministeeraa illee aangoo irraa buusuu danda'a jechuudha.³⁰⁸

Gaaffii marii

1. Walitti dhufeenyi qaamolee mootummaa sadeen jidduu jiru akkamitti ta'uu qaba?
Maaliif?

---

³⁰⁵ “(International Economic Association Series) Giovanni Sartori (Auth.) - Comparative Constitutional Engineering_ An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes-Palgrave Macmillan UK (1994).Pdf,” n.d., chapter 5.

³⁰⁶

³⁰⁷ HMDFRI, kwt 69 & kwt 74

³⁰⁸ HMDFRI, Kwt 45(The Federal Democratic Republic of Ethiopia shall have a parliamentarian form of government), kwt 55(17 & 18), kwt 60(1) fi 72 itti daballee haa ilaall!

2. Yaaddama heerummaa jedhamu waliin qoqqooddiin aangoo raawwatame kun akkamitti walqabata?

3.2.3. Qajeeltoo Walitti dhufeenyaa qaamolee mootummaa sadeen jidduu jiru

Walitti dhufeenyaa qaamolee mootummaa sadeen jidduu jiru bakka lamatti qooduun ilaaluun ni dadaa'ama. Isaanis:- walitti dhufeenyaa wal-deggeruu irratti hundaa'ee fi walitti dhufeenyaa wal-danquu irratti kan hundaa'eedha. Walitti dhufeenyi qaamolee mootummaa gidduu jiru yoo kan wal-deggeru ta'e, qaamoleen mootummaa kun qabatamaan hojiin kan wal-deggeranii fi qaamni mootummaa inni tokko hojiin qaama mootummaa isa biroon hojjetamu akka milkaa'uuf kan hojjetuudha. Kanas kan raawwatan sirna seeraa fi heera biyya tokkoo milkeessuuifiidha. Walitti dhufeenyi qaamolee mootummaa jidduu jiru kan wa-ldanqu ykn wal-rigu (friction) irratti kan hundaa'e yoo ta'e, qaamni mootummaa inni tokko isa tokko gargaaruuf dantaa kan hin godhanne yoo ta'eedha.³⁰⁹

Yaada kana ka'umsa godhachuun yaaddamni qoqqooddi aangoo kan dhufe qaamoleen mootummaa akka wal-to'ataniif, qaamoleen mootummaa karaa itti mootummaan akka mootummaatti dirqama isaa ittiin bahudha waan ta'eef, waldeggeruun hojjechuun dirqama ta'a jechuudha. Qaamoleen mootummaa kun kaayyoo waliinii qabu waan ta'eef, kaayyoo kana galmaan gahuuf waliin hojjechuun murteessadha. Sirna heeraa biyya tokkoo keessatti qoqqooddiin aangoo kun kan barbaachiseef dantaa lammilee eegsisuuf waan ta'eef, qaamoleen mootummaa hundi isaanii kaayyoo gooroo kana qabachuun hojjechuutu irraa eegama. Sirna heeraa sirriitti hojjetu tokko keessatti seera baaftuun seeraan kaayyoo waliigalaa fi akkamitti akka hojiitti geeddaramuu qabu ilaachisee seera ni baasa. Seera raawwachiiftuun seera kana fudhachuun hojiitti ni geeddara. Aango bakka bu'ummaa kennameefiinis danbii fi qajeelfama itti baasuun seericha akka raawwatamu ni taasisa. Manni murtii immoo wal-dhabdee hiikkoo seericha irratti mudatuu fi adeemsa seericha raawwachiisuu keessatti mudatu kaayyoo seera baaftuun barbaaduun hiikkoo itti kenuun ni fura. Adeemsa akkasiin kan wal-deggeran yoo ta'e, qaamoleen mootummaa kaayyoo dantaa lammilee kabachiisuu jedhu galmaan gahuu danda'u jechuudha.³¹⁰

Faallaa wal-deggeruu wal-riguu irratti kan hundaa'e yoo ta'e, qaamoleen mootummaa kun akkaataa waldeggeruu keessatti ka'etti galma tokkoof hojjetchuun isaaniiakkuma jirutti ta'ee, hojjiisaan hojjetan yeroo hundumaa kan wal-deggeruu osoo hin taane tokko isa tokko

³⁰⁹ Barber, p.70.

³¹⁰ Barber, p.71.

maal akka hojjechaa jiru to'achuu irratti xiyyeefata. Adeemsaakkanaa keessatti sababoota lamaaf haammatamuu danda'a. Isaanis:- inni jalqabaa dogongorri qaama mootummaa tokkoon akka hin uumamne yoo ta'u, lammaffaan aangoon qaama mootummaa tokko daangaan isaa eessa akka ta'e agarsiisuuf yeroo itti gargaaramu ni jira.³¹¹

Sababa jalaqabaan wal-qabatee, qaamni mootummaa tokko murtee lammilee isaaniif dantaa eegsisuuf haa jedhamu malee haala caaseffama qaamolee mootummaa tokko tokko irraa kan ka'e murtee isaan dabarsan yeroo dogongoraaf saaxilamu ni jira. Fakkeenyaaaf:-filannoon seera baaftuun yeroo hundumaa dantaa garee isaan filatuu qofa akka yaadan taasisuu danda'a. Kun ammo to'annaan hin qabu taanaan, sirna abbaa irrummaa mootummaa garee mo'atee (*majoritarianism dictatorship*) jedhutti nu geessuu danda'a. Seera baaftuun yaada dogongoraa hawwaasni irra jireessi (*majority*) itti amanu tokko kaayyoo godhachuun (*appealing to prejudice*) filannoo geggeessuun sagalee argachuuf ni gargaara ta'a. Haa ta'u malee, bu'uura yaadota akkasii irratti hundaa'uun seera baasuun yaadota lammilee garee muraasaa (*minorities*) garmalee kan hacuucu ta'uu danda'a. Kanaaf, qaamolee mootummaa jidduu rakkoonakkanaa akka hin uumamneef yeroo hundumaa wal-deggeruu qofa osoo hin taane, wal-triguun yeroo itti barbaachisu jiraachuu danda'a jechuudha.

Kallattii mana murtiin rakkoo kana yoo ilaallu, manni murtii rakkoo murtii inni murteessu hawwaasa bal'aa biratti fiduu danda'u ykn dhiibbaa inni geessisuun danda'u adda osoo hin baafatin ykn odeeffannoo guutuu hin taaneen ykn gartokkee ta'een murtii kennuuf yeroo yaalamu arguun baratamaadha. Kun sirni haqaa akka hin amanamneef kan taasisu waan ta'eef of eegannoo barbaachisa³¹². Kanaaf, barbaachisummaan qaamolee mootummaa akka to'atan ykn wal-jala dhaabbachuu dongongorri hin barbaachifne akka hin uumamneefiidha. Kunis haala qabatama biyyi tokko keessa jirtu irrati hundaa'uun garaagara ta'uu danda'a. Fakkeenyaaaf: biyyi seera baaftuun seerota lammilee baay'ina lakkofsaan muraasa ta'an (*manorities*) hacuucuu yoo baaste, mana murtii cimaa seerota kana daangessuu danda'u fi aangoo qaamolee mootummaa kana jala dhaabbachuu danda'u qabaachuun barbaachisaadha.

Walumaagalatti, yaadotni kun kan agarsiisan qaamoleen mootummaa akkamitti waldangessuu ykn walto'achuu akka qaban kan akeekudha. Kun ammoo haala qabatama biyyi tokko keessa turte ykn seenaa siyaasaa, hawaasummaa fi dinagdee biyyattiin qabdu irratti hundaa'uun biyyaa biyyatti garaagara ta'uu akka danda'u ni hubatama. .

³¹¹ Barber, p.71.

³¹² Miiljalee olii

Gaaffii marii

1. Yaaddamni qoqqooddii aangoo mootummaa olaantumaa seeraaf bu'uura ta'uu danda'a? Qoqqooddiin aangoo hin jiru taanaan olaantummaan seeraa hin jiru jechuudha? Maaliif?
2. Walitti dhufeenya qoqqooddiin aangoo sirna diimokraasi waliin qabu maalinnii?

3.2.4. Ol'aantummaa Seeraa/Rule Of Law/

It is a question of whether there be any essential difference between one form of government and another and, whether every form . . . May not become good or bad, according as it is well or ill administered, administered well by men of virtue that is, people of good character, wisdom, and high principle or administered badly by fools and knaves who know or care nothing for justice and the common good. Were it once admitted, that all governments are alike, and that the only difference consists in the character and conduct of the governors, most political disputes would be at an end, and all zeal for one constitution above another, must be esteemed mere bigotry and folly.”³¹³

Gaaffii marii

1. Olaantummaa seeraaf bu'uura kan ta'e sirna seeraa qabaachuudhamoo amala lammileen biyyattii fi abbootiin taayitaa agarsiisaanidha? Maaliif?
2. Amala seeraan bitamuu lammileen fi abbootiin taayitaas hin qaban yoo ta'e, sirnichi jiraachuu ni danda'aa?
3. Mootummaan akka biyyaatti barbaadamu tokko maal kaayyoo godhatee ka'uu qaba?
4. Garaagarummaan olaantummaa seeraa fi seeraan bituu maalii? Kana irratti heerri biyyaa dhiibbaa inni qabu maali?

Yaaddama olaantummaa seeraa jedhuuf hiikkoo walfakkaataa ta'e kenuun rakkisaadha. Hiikkoon yeroo kennamuu fi sadarkaa namootaattis yeroo gaaffiin olaantummaa seeraa maaliif hin eegamu jedhu ka'u arguun baratamaa ta'us, sababootaa fi akkaataan yaadichi itti ka'u tokko ta'uu dhiisuu mala. Ogeessotni tokko tokko olaantummaa seeraa kan jedhamu kun

---

³¹³ David Hume, “That Politics May Be Reduced to a Science,” in David Hume, Essays: Moral, Political, Literary, ed. Eugene F. Miller (Liberty Classics, 1985), p. 14.

falmisiisaa akka ta'e yeroo barreeffama isaanii keessatti kaasan ni mul'ata.³¹⁴ Haa ta'u malee, yeroo ammaa kana yaadni waliigalaa olaantummaan seeraa ibsu; wantoota akka mirgoota bu'uuraaf haguuggii kennuu, mirga dhimma ofii mana murtiitti geeffachuun haqa argachuu, qooddiin aangoo jiraachuu, akkasumas aangoon mootummaa ykn raawwachiiftuu jiraachuu kan haammatu ta'uu irratti waliif ni galama.³¹⁵

Yaaddamni olaantummaa seeraa jiraachuuun isaa baroota dheeraa kan lakkofsiseedha. Fakkeenyaaaf, waggoottan kuma lamaan dura Arstootil akkas jedhee ture, “*It is more proper that law should govern than any one of the citizens: upon the same principle, if it is advantageous to place the supreme power in some particular persons, they should be appointed to be only guardians, and the servants of the laws*” jechuun barbaachisummaa aangoo qaamoleen qaban olaantummaa seeran kan bitaman yoo ta'e, sirni seeraa biyyattii bu'a qabeessa akka ta'u dubbata.³¹⁶ Barbaachisummaa olaantummaa seeraa irratti yeroo dhihoo as akka addunyaatti yaadonni hedduun ka'aniiru. Darbees, yaaddamni kun rakkoo siyaasaa, dinagdee fi walitti dhufeenya biyyoota guddachaa jiran keessa jiru furuuf dhaabbileen idila addunyaa kanneen akka Baankii Addunyaa (World Bank), Dhaabbata Fandii Qarshii Addunyaa (IMF), Dhaabbata Mootummoota Gamtoomanii (UN) fi kkf'n akka meeshaa haal-duree gargaarsaatti fayyadamaa jiru.³¹⁷ Yaaddamni kunis, rakkoolee hawaasummaa, dhabamiinsa walqixxummaa, rakkoo nageenya biyyaa furuuf fi guddinaa dinagdeef bu'uura jechuun dhihaata. Dhaabbileen kunneenis, biyyoota dhihaa wabii godhachuun yaada kana akka furmaataatti biyyoota guddachaa jiraniif dhiheessu.³¹⁸ Haa ta'u malee, olaantummaan seeraa guddina sirna diimokiraasiif bu'uura ta'us, akka furmaata rakkoo hundumaattis fudhachuun yaaddamicha garmalee arbeessuu fi gahee qaamoleen biyyicha keessa jiran fi sirni hawaasummaa, aadaa, barmaatilee, hubannoo fi kkf taphachuu qabu laaffisuu akka ta'es dagatamuu hin qabu³¹⁹. Kanaaf, waa'ee olaantummaa seeraa yeroo

---

³¹⁴ R. H. Fallon, “The Rule of Law” as a Concept in Constitutional Discourse’, Columbia Law Review, 97 (1997), 1–56; M. Rosenfeld, ‘The Rule of Law and the Legitimacy of Constitutional Democracy’, Southern California Law Review, 74 (2001), 1307–52, and B. Z. Tamanaha, On the Rule of Law. History, Politics, Theory (Cambridge University Press, 2004), pp. 91–113. See also F. Venter, ‘The Rule of Law as a Global Norm for Constitutionalism’ in J. R. Silkenat, J. E. Hickey Jr. and P. D. Bairenboim (eds.), The Legal Doctrines of the Rule of Law and the Legal State (Rechtsstaat) (Springer: Heidelberg, 2014), pp. 92–5.

³¹⁵ Cf. M. D. McCubbins, D. B. Rodriguez and B. R. Weingast, ‘The Rule of Law Unplugged’, Emory Law Journal, 59 (2010), 1455.

³¹⁶ “Jørgen Møller, Svend-Erik Skaaning (Auth.) - The Rule of Law_ Definitions, Measures, Patterns and Causes-Palgrave Macmillan UK (2014).Pdf,” n.d., P.3.

³¹⁷ Miiljalee olii

³¹⁸ Belton, R. (2005) ‘Competing Definitions of the Rule of Law: Implications for Practitioners,’ Carnegie Papers No. 55; The Economist (2008) ‘Economics and the Rule of Law,’ March 13, 2008.

³¹⁹ Miiljalee olii

ilaallu, kan hubatamuu qabu hiikkoo yaaddamichaaf kennamu irraa ka'uun qabatama biyyaa fi naannoo jiiddu galeessa godhachuun hubatamuu dhimma qabudha.

Akkasumas, olaantummaan seeraa waa'ee seerri olaanaadha jedhu irraa hiikkoo darbe qaba. Yaaddamni kun bu'uruma irraayyuu kan yaadamuu danda'u, biyya sirna seeraatti sirriitti hojjechuu dandeessu keessatti qofa akka ta'e ogeessonni ni kaasu.³²⁰ Kana jechuun, qaamoleen mootummaa dammaqoo fi olaantummaa seeraaf kan hin quuqamne yoo ta'e, waa'een olaantummaa seeraa yaada ka'u akka hin taane kan agarsiisudha. Haa ta'u malee, yaaddamni kun heerummaa keessattiakkuma yaaddamoota biroo dhimma bu'uraa fi biyyaa biyyatti garaagara hubatamuu danda'uudha. Fakkeenyaaaf:- biyya walqixummaa namootaa hin fudhanne keessatti olaantummaa seeraaf hiikkoon kennamuu fi biyya waa'ee bilisummaa dhuunfaa fi mirga namoomaa leellistu biraatti hiikkoon kennamuu tokko hin ta'u³²¹.

Gaaffiin olaantummaa seeraa, hawwaasni seeraan akka bitamu kan barbaadamu yoo ta'e, gaaffii dirqama deebi'uu qabu ta'a jechuudha. Kunis kan agarsiisu sirni to'annoo aangoo irra qaamolee jiranii fi hawwaasa biyyattii ittiin to'atan jiraachuun barbaachisaa ta'a jechuudha. Olaantumaan seera yaaddamni jedhu kun sadarkaa lama irratti hojjeta.

Jalqabatti, Olaantummaan seeraa biyya tokko keessa jira jechuuf, haaldureewwan sirni biyya tokkoo guutu qabutu jira. Kunis dursee seerri jiraachuun qaba. Seerichis akka uummanni beekee hordofuu fi ittiin buluu danda'utti dhihaachuun qaba. Lammaffaa irratti, seerri kun qabatamaan hawaasaa fi qaama hundumaan hordofamaa jiraachuun isaa mul'achuu danda'uu qaba.³²² Kana jechunis, seerichi namoota muraasa qofa irratti kan raawwatamuu fi abbootiin aangoo kan hin hordofne yoo ta'e olaantummaan seeraa jira jechuun hin dandaa'amu.

Walumaagalatti, olaantummaa seeraa kan jedhamu kan agarsiisu mootummaan mootummaa seeraan bulu ta'uu isaadha. Qaamolee mootummaa keessa namoonni hojjetan, hojii isaanii ykn dirqama isaanii yeroo bahanitti bu'uura seeraan ka'ameen hojjechuu dirqama jechuudha. Jecha biraan, olaantummaa seeraa jechuunakkuma maqaan isaa agarsiisu olaantummaan seera sirna keessatti mirkanaa'uudha.³²³ Yaaddama olaantummaa seeraa keessatti akka bu'uuraatti kan ka'u jalqaba irratti eenyu illee itti gaafatamuu kan qabu qabu bu'uura seeraan ta'uu fi mana murtii fuulduratti dhimmi isaa ilaalamiee yoo furmaata akka argatuuf carraa yoo

³²⁰ J. Finnis, Natural Law and Natural Rights (2nd edn, OUP 2011) p. 270.

³²¹ Miiljalee olii

³²² Barber, p.95-96.

³²³ Maru Bazezew, Constitutionalism, Mizan Law Review, Vol.3 No.2, 2009, p.364.

qabaate qofadha. Itt dabalees, namni kamiyyuu seeraan ol kan hin taane ta'uu isaa hubatamuu qaba. Sadaffaa irratti manni murtii adeemsa olaantummaa seeraa kabachiisuu keessatti gahee guddaa akka qaban dagatamuu hin qabu.³²⁴

Olaantummaa seeraa mirkaneessuu keessatti qooda hawwaasni bal'aan qabu dagatamuu hin qabu. Hawwaasni yeroo hundumaa sodaa adabbii irraan kan ka'e seera hordofa osoo hin taane amantaa seericha irraa qabu irraa ka'eetu. Kanaaf, gaaffiin bu'uuraa seerichi hangam hawwaasichaa biratti fudhatam argateera jedhu murteessaadha. Kunis kan guutamuu danda'u adeemsa seerichi itti ba'e hawwaasa bal'aa waliin walitti dhufeenyenkaan qabu yoo ta'e. Fakkeenyaaf. Seerich karaa bakka bu'oota uummataa filannoo diimokraatawaa ta'een filatamaniin kan bahe yoo ta'ee fi yaada hawwaasa bal'aa kan qabu yoo ta'edha.³²⁵ Kana jechuunis. seerri biyya tokko keessatti bahee jiru tokko bu'a qabeessa kan ta'u hawwaasni sirrummaa seerichaatti kan amanu yoo ta'edha.

Gaaffii marii

1. Olaantummaa seeraa yaaddamni jedhamu yaaddama sirna diimokraasiid deggeru dha. Haa ta'u malee yaaddamichi dirqama yeroo hundumaa sirna diimokraasi waliin kan walqabatu miti. Yaada kan waliin walii galtuu? Maaliif?
2. Olaantummaa seeraa sirna diimokraasiif bu'uuradha fi olaantummaan seeraa sirna kamiifuu bu'uuradha. Hima kanaan waliif galtuu? Maaliif?
3. Olaantummaa seeraa fi sirna seerichi keessatti bahu jidduu walitti dhufeenyi jiru jiraa? Seerri sirna diimokraatawaa ta'e tokko keessatti bahu fi sirna diimokraatawaa hin taane tokko keessatti bahu yaaddama olaantummaa seeraa jedhu irratti jijiirama inni fidu jiraa? Seerota akkasii kana hawwaasni akkamitti hubata? Seeronni akkasii dhiibbaa isaan fidan maalii?

Yaaddamni olaantummaa seeraa jedhu bu'uuraan sirni diimokraasi tokko biyya tokko keessatti hojiirra jira taanaan dhimma gaaffiin irratti ka'u miti, haa ta'u malee yaaddamni olaantummaa seeraa biyya tokko keessatti fudhatameera jechuun biyyi sun biyya sirna diimokraasi geggeessitudha gudunfaa jedhu irraan kan nu gahu miti. Kanaaf, yaaddamicha akka sirna diimokraasiif barbaachisaa ta'eetti yoo fudhatamu jiraachuun isaa qofti garuu

³²⁴ Albert Venn Dicey, *Introduction to the Study of Law of Constitution* 188 (London and New York, Macmillan, 1995)

³²⁵ T. Tyler, *Why People Obey the Law* (Princeton University Press 2006) chapter 12. There is an echo here, perhaps, of Fuller's discussion of significance of reciprocity between ruler and ruled: L.Fuller, *The Morality of Law* (rev edn, Yale University Press 1969) 19–27

diimokraasii kan mirkaneessuu akka hin taane adda bahuu qaba.³²⁶ Biyyi tokko aangoo birmadummaa qaba jechuuf olaantummaa seeraa jiraachuun dirqama. Olaantummaa seeraa, karaa mootummaan akka mootummaatti aangoo isaa ittiin raawwachiisuu fi adeemsi deemu fudhatama kan qabu ta'uu isaa ittiin mirkaneessu ta'uu agarsiisudha.³²⁷ Haa ta'u malee yaaddama olaantummaa seeraa kana jalatti akka yaada of danda'etti kan ilaalmuu qabu seeroni biyyattii keessa jiran sadarkaa akkamii qabu kan jedhu dhimma xiyyeffannoo addaa argachuu maludha.

Yaaddama olaantummaa seeraa, yaaddama seeraan bulchuu (rule by law) jedhu irraa adda bahee ilaalamuu akka qabudha. Yaaddamni olaantummaa seeraa kallattiin kan walqabatu seera waliin waan ta'eef seeronni ka'aa jiran seerota akkamii ta'uu qabu kan jedhu waliin walqabasiisuun ogeessonni olaantummaa seeraa irratti hokkoo olaantummaa seeraa yeroo ka'an bifa waliigalaan seerichis seera akkamii ta'uu qaba kan jedhu illee itti dabaluun akka qabiyyee hiikkoo olaantummaa seeraatti yeroo ibsamu ni jira.³²⁸ Yaada kanas yeroo cuunfuun bifa gabateen kaa'amu ni jiraa. Yaaddama olaantummaa seeraa jedhu yeroo caccabsuun qabiyyee isaa bifa waliigalaa ta'een ka'amu akkaataa gabatee itti aanu irratti ka'amee jiruun illee hubatamauun dandaa'ama jechuudha.

Yaaddama olaantummaa seeraa, yaaddama seeraan bulchuu (rule by law) jedhu irraa adda bahee ilaalamuu akka qabudha. Yaaddamni olaantummaa seeraa kallattiin kan walqabatu seera waliin waan ta'eef seeronni ka'aa jiran seerota akkamii ta'uu qabu kan jedhu waliin walqabasiisuun ogeessonni olaantummaa seeraa irratti hokkoo olaantummaa seeraa yeroo ka'an bifa waliigalaan seerichis seera akkamii ta'uu qaba kan jedhu illee itti dabaluun akka qabiyyee hiikkoo olaantummaa seeraatti yeroo ibsamu ni jira.³²⁹ Yaada kanas yeroo cuunfuun

---

³²⁶ John Alder, "Constitutionalism: The Rule of Law and the Separation of Powers," in Constitutional and Administrative Law, by John Alder (London: Macmillan Education UK, 1999), 69–89, https://doi.org/10.1007/978-1-349-15077-9_4.

³²⁷ Barber, The Principles of Constitutionalism, p,105.

³²⁸ "Jørgen Møller, Svend-Erik Skaaning (Auth.) - The Rule of Law_ Definitions, Measures, Patterns and Causes-Palgrave Macmillan UK (2014).Pdf," P.13-22.

³²⁹ "Jørgen Møller, Svend-Erik Skaaning (Auth.) - The Rule of Law_ Definitions, Measures, Patterns and Causes-Palgrave Macmillan UK (2014).Pdf," P.13-22.

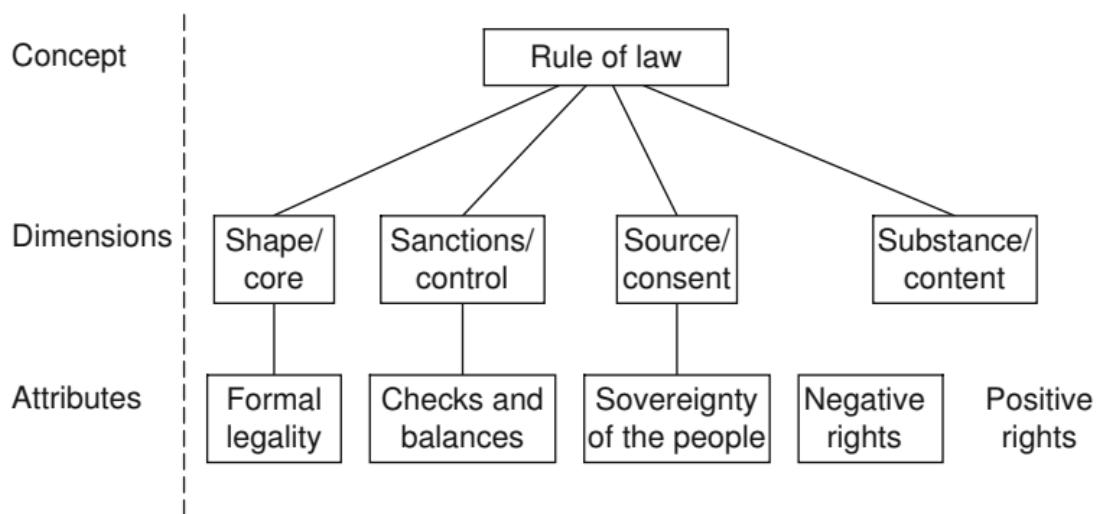
bifa

gabateen

kaa'amu

ni

jiraa.

Gabatichi yeroo ibsamus:

- Yaaddamichi olaantummaa seeraa:
- Kallattiin itti irraa ilaalamuu danda'u
  - Boocama (shape/core)
    - Amalli isaa seerummaa ykn bulchuu akka ta'e ni kaa'ama
  - Sadarkaa ykn maliif (sanction/ control)
    - Kaayyoonaisaas itti gaafatamummaa fiduun aangoon akka irra hin darbamne taasisuudha.
  - Burqa (source /consent)
    - Burqaan seerichaa abbaan aangoor uummataa waan ta'eef fedhii uummataa irratti hundaa'uun, bu'uura birmadummaa uummataa jidduu galeessa godhatee seera bahe ta'uu qaba malee seera mootummaan ittiin uummataa hacuucuuf bahu akka hin dabalanne dagatamuu hin qabu
  - Qabiyyee (substance/ conten)
    - Mirga uummataa fi lammilee biyyattii kan kabajuu fi kabachiisu ta'uu qaba. Mirgoota cabuu hin dandeenye kan eege ta'uu qaba.

Olaantummaan seeraa gara HMFDRD keessatti akkaataa itti haamatamee jiru yoo ilaallu, seensa heerichaa keewwata jalqabaa jalatti yaadota kaa'aman yoo ilaalle kan ibsu, '*a political community founded on the rule of law*' kan jedhu agarsiiseera. Bu'urri heerichaa hawwaasa olaantummaa seeraa irratti bu'uureffate ta'uu ni agarsiisa. Heerichi bu'uuraan olaantummaa

seeraa irratti kan hin hundoofne yoo ta'e raawwatatummaan mirgoota biroo mirkanaa'uu kan hin dandaa'amne ta'uu kan agarsiisedha. Olaantummaan seeraa diimokraasiif, nageenya fullaa'aa ta'e mirkaneessuuf bu'uura ta'uu HMFDRi irraa hubachuun ni dandaa'ama.³³⁰ Yaad-rimeen olaantummaa seeraa kun kallatti garaagaraan kan ibsamu yoo ta'u, isaan keessaa muraasni akka itti aanutti gabaabinaan kaa'amaniiru:

3.2.4.1. Daangaa aangoor kaa'uu (limitation of power) fi adeemsa seeraa

Olaantummaa seeraa gaafa jedhamu gamtokkoon yeroo ilaalamu kan of keessatti qabatu abbootiin aangoo daangaa malee akka hin hojenne kan karoorosu ta'uu isaati. Kana jechuun ammoo, abbaan aangoo aangoo murtii kennuu qabu seeraan daangessuu jechuudha. Aangoo murtii kennuu kana keessattis abbaan aangoo aangoo akka barbaade gochuu ykn daangaa malee socho'uu qabu daangessuu irratti yaaddamni kun kan xiyyeffatudha. Dabalees birmadummaan kan uummataa waan ta'eef seeronni biyyattii keessa jiran heera irraa eegalee bu'uura fedhii fi dantaa hawwaasaa galmaan gahuu danda'uun kan boocamanidha, abbaan aangoo hojii isaa keessatti seerota kana akka barbaadetti akka geeddaruuf eyyamuun bu'uuraan olaantummaa seeraa dhabsiisuu fi aangoon birmadummaa uummata irraa haquu akka ta'es dagatamuu hin qabu.

Mootummaan akka mootummaatti aangoo ni qabaata. Aangoon mootummaan qabu kunis bu'aa calanqeetti sonawaa hawwaasichaati. Sababbiin isaasaa mootummicha kan dhaabe hawwaasicha jedhameetu fudhatama waan ta'eefi. Hana kana jechunis, aangoo qabaachuu mootummaa sirriidha kan barbaadamuudhas.³³¹ Haa ta'u malee daangaan aangoo fi akkaataan aangoon kun hojiirra itti oolu ilaachisee daangaan kaa'amuun aangichi kan eenyuu akka ta'ee agarsiisuuf kan oolu want ta'eef dhimma sirriitti ilaalamuu qabudha.

Namni kamiyyuu bu'uura seeraan tumameen yoo ta'e malee adabamuu ykn qabeenyaan isaa irratti murtaa'uu ykn tarkaanfiin fudhatamuu hin danda'u. adeemsi kunis mana murtii bilisaa fi loogmaleessa ta'e fuulduratti dhihaachuun carraa of irraa ittisu ykn dhimma ofii dhageessifachuu erga raawwatamee booda kan raawwatamu ta'a. kana jechunis aangoon

---

³³⁰ FDRE, Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia, seensa (PREAMBLE).

³³¹ “(Ius Gentium_ Comparative Perspectives on Law and Justice 18) Imer B. Flores, Kenneth Einar Himma (Auth.), Imer B. Flores, Kenneth E. Himma (Eds.) - Law, Liberty, and the Rule of Law-Springer Netherla.Pdf,” n.d., p.1.

mootumaa fi abbootii aangoor seeraan kan daanga'e ta'a jechuudha. Qaamoleen kun akka barbaadanitti waan barbaadan dandeettiin raawwachuu isaan kan daanga'e ta'a jechuudha.³³²

Sirna biyya kami keessattiyyuu olaantummaa seeraa akka kabajamu yoo barbaadame aangoon daangaa hin qabne qaama mootummaa kamiifuu kennamuu hin qabaatu. Sababiin isaas sirna diimokraasi keessatti wantoonni hundinuu heera biyyattiin kan murtaa'an ykn daangeffaman sababa ta'eefidha. Qaamoleen mootummaa aangoor haa qabataaniyyuu malee aangoon isaanii daangaa kan hin qabne miti jechuudha.

3.2.4.2. Waqixxummaa Seera Duratti

Yaaddama olaantummaa seeraa keessaatti walqixxummaa seera duratti jiraachuun kan agarsiisu kallattiin eenu illee seerichaan ol akka hin taane agarsiisufidha. Kallattii walqixxummaan yeroo ilaalamuu olaantummaa seeraa jechuun seeraan buluu jechuudha. Seeraan buluu jechuun ammoo fedhii fi dantaa nama dhuunfaan buluu akka hin taane hubatamuu qaba. Kan seericha raawwachisu bakka bu'aan jiraatuyyuu kan inni ittiin bulchu seera malee dantaa isaa akka hin taane hubatamuu qaba. Dabalees, adeemsa bulchiinsa seeranii keessatti eenu illee seerichaan ol akka hin taane yaaddama agarsiisudha. Kana jechuun, qaamni seericha baase, seericha hojiirra oolchaa jiru fi hiiku mataan isaa seerichaan kan bitamu ta'a jechuudha. Kana irraa ka'uun, olaantummaa seeraa jechuun walqixxummaa seeraan sirna seeraa biyya tokkoo keessatti uumamudha jechuun ibsuun ni dandaa'ama.³³³ Ibsma kana irraa kan hubatama namani kamiyyuu aangoor kamiyyuu qabaatus seera fuulduratti walqixa kan ta'e ta'uun siaa fi kan itti gaafatamu ta'uun isaati. Kanafa, namni sadarkaa kmirattuu argamu seera cabsee yoo argame seeraan kan itti gaafatamu ta'uun isaa agarsiisa.

Akkaataa yaada Kanaan namni kamiyyuu sadarkaan isaa, aangoon isaa ykn taayitaan isaa ykn ahaalli isaaa tilmaama keessa osoo hin galin seera fuulduratti walqixa kan ilaalmu ta'a jechuudha. Dabalataanis, namni kun mana murtii fuulduratti akka dhihaatu taasifamuu kan danda'u ta'uun qaba jechuudha. Manni murtii kana raawwachiisuu danda'u jiraachuun olaantummaa seeraaf dhimma bu'uuraa ta'a. Itti fufees, seera fuulduratti dhihaachuu qofa osoo hin taane, namni kamiyyuu gochaa raawwateef kan itti gaafatamuu danda'u ta'uun qaba jechuudha. Namni kamiyyuu gochaa seeraan alaa aangoor kennameef irra ykn kan seeraan

³³² A.V Dicey, An Introduction to the Study of the Law of the Constitution, Tenth Edition (Universal Law Publishing co., 2008), p.188.

³³³ James Maxeiner Mortimer N.S. Sellers, ed., Law, Liberty, and the Rule of Law, IUS GENTIUM COMPARATIVE PERSPECTIVES ON LAW AND JUSTICE, VOLUME 18 (Springer Dordrecht Heidelberg New York London, 2013), p.2.

hayyamameefin irra taruun kan raawwatu yoo ta'e, gochaa kanaf itti gaafatamuu danda'uu qaba yaada jedhu olaantummaa seeraa agarsiiisa.³³⁴

3.2.4.3. Seerri yeroo hundumaa raawwatamuu danda'uu

Kana jechuun seerri cabeera yoo ta'e eenyummaa, maalummaa, aangoo, taayitaa fi sababa kamiinuu tilmaama keessa osso hin galchin qaamaa fi nama seericha cabse irratti raawwatamuu kan danda'u ta'uu qaba. Sababa cabiinsa seeraanis itti gaafatamummaa dhuufuu malu qaamni seericha cabse akka baatu taasifamuu danda'uu qaba jechuudha. Kana jechuunis, addabbiin kan dhufu yoo ta'e qaamni seericha cabse adabamuu qaba jechuudha. Bu'uura yaada Kanaan olaantummaa seeraa kan agarsiisuy seerichi yeroo hundumma raawwatamuu qabaachuu isaati. Kanaaf, raawwiin seerichaa dhimmota filatee osso hin taane dhimmoota hundummaa, taatewwan hundummaa fi namoota hundummaa irratti kan raawwatu ta'uun isaa olaantummaa seeraa jiraachuuf akka garsiiftuutti kan ka'udha.³³⁵

3.2.4.4. Manneen murtii jiraachuu

Sirna seeraa tokko keessatti olaantummaan seeraa jira jedhamee ka'uu kan danda'u cabiinsa seeraaf furmata kennuu kan danda'u manni murtii yoo jiraatedha. Kana jechuunis qaamni miidhaan narra gaheera jedhu tokko dhimma isaa itti geeffatee qaamni furmaata kennuu danda'u jiraachuu isaati. Bu'uuraan, hawaasa sirna seeraan bulu ykn olaantummaa seeraan bulla jedhu keessatti furmaanni karaan itti argamu humnaan ykn haaloo bahuun ta'uu hin qabu jechuudha. Furmaanni akkaataa Kanaan kan argamu yoo ta'e bu'uuraan olaantummaa seeraa jira jechuun hin dandaa'amu. Manni murtii jiraachuu qofa osso hin taane manni murtii kun bilisaa fi loogmaleessa ta'e ta'uu qaba. Sababiin isaas manni murtii kun dandeettii mirga lammilee eegsisuu isaa bilisummaa qabaachuu fi loogmaleessummaa isaa irratti kan hunda'u waan ta'eefi.³³⁶

3.2.4.5. Seerri ifatti kan beekame ta'uu

Olaantummaa seeraa kan raawwatamuu danda'u seerichi maal akka ta'e hawwaasni marri kan beeku yoo ta'edha. Kanaaf, seerichi ifaa ta'ee hawwasa akka dhaqqabu taasifamuu qaba jechuudha. Dhaqqabuu qofa osso hin taane qabiyteen seerichaa jecha hubatamuu fi haala falmisisaa hin taaneen dirqamaa fi mirga hawwaasichaa kan ibse ta'uu qaba.³³⁷ Qaamni

³³⁴ A.V Dicey, An Introduction to the Study of the Law of the Constitution, p.193.

³³⁵ Tadesse Melaku, Introduction to Constitutional Law, volume 1:p.78.

³³⁶ Tadesse Melaku, volume 1:p.78.

³³⁷ Tadesse Melaku, volume 1:p.78.

mootummaa ta'e ykn manni murtii murtii dabarsuu kan qabu seera ifaa fi beekamaa ta'een ta'uu qaba malee calluma jedhee akkaataa fakkaatinnaan seera hiikamuu danda'uun murtii akka kennamu taasisuun aangoo seerichaa irra aangoon qaamolee seericha hojiirra oolchanii akka guddatu kan eeyyamu waan ta'eef olaantummaa seeraaf sodaadha.

Seerri tokko ifaa ta'eera yoo jedhamu maal jechuudha kan jedhuuf, hawwaasni waa'ee seerichaa baruuf, irratti mari'achuuf, yaada isaa irrratti ibsachuuf, banaa ta'uu isaa irraati madda. Barbaachisummaa seerichaa irrattis abbootiin taayitaa seericha baasaa jiran ibsa kan kennan yoo ta'e, hawwaasni ballaanis maree fi falmii kana hordofuuf carraa kan argatu yoo ta'ee fi yaada isaas irratti akka ibsatuuf kan eyyammamuuf yoo ta'e seerichi ifaa ture jechuudha.³³⁸ Kana irraa ka'amee gudunfaan irra gaahamuu danda'amu, seera ifaadha kan jechisiisu maxxanfamee bahuu isaa qofa osoo hin taane maaddi seerichaa fi adeemsi keessa darbee dhufe maal fakkaata kan jedhu dhimma murteessaa ta'uu isaati.

Gaafii Marii

1. Seeri eegamuu qofti ykn seerummaan qofti olaantummaa seeraaf ulaagaa guutuudha jechuu dandeenyaa? Maaliif?
2. Seerri waan beekameef ykn ifatti waan ba'eef olaantummaa seeraaf ulaagaa barbaachisu guutera jechuu dandeenyaa? Maaliif?

3.2.5. Bulchiinsa Gaarii akka Qajeeltoo Heerummaatti

Bulchiinsa garii osoo hin ilaalin dura bulchiinsa jechuun maal jechuudha isa jedhuuf hiikkoo kennuun barbaachisaadha. Bu'urumaa kanaanis, bulchiinsa jechuun hojii bulchuu ykn to'achuu ykn itti wamamaa ta'uun geggeessuu kan jedhuun hiikamuu danda'a. kan inni walqabatus, hojii kaayyoo fi galma murteessuu, aangoo kennuu, ykn raawwii to'achuu fi sirreffama barbaachisaa ta'e kennuu of keessatti qabachuu danda'a. Hojiin bulchiinsaa hojii of danda'e ykn akkuma qaama murtee kennuutti ykn geggeessummaatti fudhatamuu kan danda'udha. Mutummaa siyanaa keessatti hojiin kun kan hojjetamu qaamolee mootummaan yoo ta'u itti waamamni fi bulchiinsi biyyas kan raawwatamu mootummaanidha.³³⁹

Kana irraa kaanee bulchiinsa gaarii jechuun maal jechuudha yaada jedhutti yeroo deebinu, yaaddamichaaf hiikkoo kennuun rakkisaa ta'uu isaa muuxannoон jiru ni agarsiisa. Sababiin

³³⁸ PAUL GOWDER, The Rule of Law in the Real World (Cambridge University Press, 2016), p.7.

³³⁹ Anuye, Steve Paul, Akombo Elijah Ityavkasa & Abdulsalam Muyideen Deji, "The Doctrine of the Rule of Law; a Necessity to Democratic Governance" Volume 17, no. Issue 4 (2017): p.34.

isaas hiikkoon yaaddamichaaf kennamu ilaalchaa fi miixannoo irratti hundaa'uun yeroo wantoota garaagaraa agarsiisuuf itti gargaaramu qabatamaan ni mul'ata waan ta'eef. Haa ta'u malee, yaaddamichi yeroo baay'ee barreffamoota waa'ee misoomaaf barreffaman keessatti bal'inaan yeroo gaargaaramuu ni mul'ata. Isaanis akkaataa dhaabbileen mootummaa hojii mootummaa itti hojjetan ibsuuf yeroo gargaaraman ni mul'ata. Dabalees, akkaa taa isaan qabeenya ykn leecalloo uummataa hojii irra itti oolchan ykn bulchan agarsiisuuf yeroo gargaaramamu ni mul'ata.³⁴⁰

Bulchiinsa gaarii jechuun walumaagalatti dandeettii mootumaan kaayyoo dhaabbateef galmaan gahuu danda'uu agarsiisuuf gaalee fayyadudha. Qabiyyee isaas yeroo tarreffamee ka'amu, mootummaan diimokraatawaa ta'uu, kan lammileen hundi qixa keessatti hirmaachuu danda'anuumuu, mootummaa olaantummaa seeraa dhiheessuu, kabachiisuu fi ofii ittiin buluu danda'u qabaachuu, mootummaa heera kabajuu fi kabachiisuu danda'u jiraachuu, mootummaa dandeettii mirga namoomaa lammilee dhiheessuu, kabajuu fi kabachiisuu danda'u jiraachuu, bilisummaa midiyya jiraachuu fi kabajamuu, mootummaa iftoomina, itti gaafatamummaa fi hirmaachisaa ta'e jiraachuu, sirna filannoo bilisaa fi yeroo yeroon geggeeffamuu danda'uu fi misoomaalee bu'uuraa kanneen akka bishaan dhugaatii, karaa, buufataalee fayyaa, ibsaa fi kkf dhiheessuu agarsiisuuf yeroo yaaddamni kun itti gargaaramu ni jira.³⁴¹

Walitti dhufeenya olaantummaan seeraa, diimokiraasi fi bulchiinsi gaarii qaban walxaxaa ta'us, kan hubatamuu qabu yaaddamoonni kun kan of dandaa'an ta'uu isaaniiti. Haa ta'u malee yaaddamoonnii kun of haa dandaa'an iyyuu malee, tokko isa tokko malee jiraachuu hin danda'u. walitti dhufeenya isaanii kana yoo ilaallu olaantummaan seeraa malee diimokraasiin jiraachuu hin danda'u. Diimokraasiin ammoo bulchiinsa gaarii malee jiraachuu hin danda'u kanaaf jiraachuun yaaddamoota kanaa sirna seeraa biyya tokkoof murteessadha. Kanaaf, yaaddamoonni kun lammileen mirgoota heeraa fi seera keessatti ka'amee jirutti gargaaramuu danda'uu waliin kan walqabatu ta'a jechuudha. Kun ammoo bu'uuraan olaantummaa seeraa fi sirna diimokraasi waliin kan walqabatu ta'a. Bulchiinsi gaarii sirni diimokraasi akka jiraatuuf mirgoottan kan adeemsa ittiin qabatamaa taasisanidha. Kanaaf, gaarii biyya tokko keessa hin jiru taanaan mirgoonni seeraa fi heeraan beekamtii argatan raawwiin isaanii gaarii ta'uu hin danda'u, kana jechuunis, sirni diimokraasi biyyattii keessatti laafaa ta'a jechuudha.

³⁴⁰ Anuye, Steve Paul, Akombo Elijah Ityavkasa & Abdulsalam Muyideen Deji, p.35.

³⁴¹ Anuye, Steve Paul, Akombo Elijah Ityavkasa & Abdulsalam Muyideen Deji, p.34.

Sirna diimokraasii keessatti olaantummaan seeraa meeshaa murteessaadha. Sababiin isaas, olaantummaan seeraa yaadota akka itti gaafatamummaa, waldegeruu (reciprocity) fi walamantaa kan of keessatti qabatu waan ta'eefi. Yaadonni kunimmoo bu'uuraan bulchiinsi gaarii fi diimokrasiin kan dhaabbateef waan ta'eef walitti dhufeenya yaadonni kun qaban akkaataa Kanaan hubachuun murteessaa ta'a jechuudha.

3.2.6. *Diimokraasii*

Yaaddamni diimokraasii jedhu maal jechuudha kan jedhu ilaachisaa akka addunyaatti waliigalteen ykn hiikkoon waliigalaa fi tokko ta'e jira jechuun rakkisaadha. Sababiin isaas jechamichi qaamolee adda addaa fi namoota adda addaan ejjennoo isaan tumsuuf yeroo itti gargaaramu arguun baratamaa waan ta'eefi.³⁴² Yeroo ammaa kana addunyaa irratti biyyoonni hedduun diimokraatawaa ta'uu isaanii ittiin ibsuuf yeroo gargaaraman ni mul'ata. Sababiin isaas, akka addunyaatti diimokrasiin yaaddama barbaadamu ta'uu isaa fudhatamee jira waan ta'eefi.³⁴³ Kana irraa ka'uun yaaddama kanaaf hiikkoon sirna siyaasaa, aadaa, duudhaa fi kkf biyyi tokko qabdu irraa ka'uun kallattii garaagaraan yeroo ibsamu ni jira. Itti fayyadama isaanii keessattis yaaddamni kun hiikkoo garaagaraa yeroo qabaatu ni jira jechuudha.

Ka'umsaa irraa kaanee yoo ilaalle jechi diimokraasii jedhu jechoota afaan Girikii 'demos' fi 'kratas' jedhu irraa kan walitti dhufee biyya Girikitti uumamedha. Hiikkaan isaas, bulchiinsa uummata jechuudha. Uummata yeroo jedhu guutummaa uummata biyyattii jechuudha. Jechi 'demos' jedhu kallattiidhumaan uummata biyyattii keessa jiran hundumaa jechuudha. Kanaaf diimokraasii jechuun adeemsa uummanni biyya tokko keessa jiran ittiin of bulchan jechuudha jedhamee kallattiin hiikamuu danda'a.³⁴⁴ yaaddama kana gadi yeroo dhihoo as kan itti dabalamaa dhufan ykn beekamtii argachaa kan dhufan qabiyyee akka walqixxummaa siyaasaa of keessaa ni qaba. Kana jechuunis. Aangoon siyaasaa biyya tokko keessa jiru hanga dandaa'ametti facaatii qabaachuu qaba yaada jedhua. Kana jechuunis sirni siyaasaa biyya tokko keessa jiru lammilee hunda kan hirmaachise ta'uu qaba. Sababiin facaaii aangoo barbaachiseefis, aangoon siyaasaa naannoo tokkotti kan walitti qabamee yoo ta'e sirna diimokraasii biyyattii keessatti hirmaannaan qaamolee mo'amani ykn sagalee caalmaa hin arganee gadi bu'a jechuudha. Kana irraa kan ka'e sirni diimokiraasii sirna lammilee akka

³⁴² Democracy was such a popular term that, even Mussolini was quoted to have said only Italy and Germany were genuine democracies; John Dunn quoted in John Hoffman and Paul Graham, *Introduction to Political Theory* (New Delhi: Dorling Kindersley, 2006), P. 106

³⁴³ John Dunn quoted in John Hoffman and Paul Graham, *Introduction to Political Theory* (New Delhi: Dorling Kindersley, 2006), P. 106

³⁴⁴ Tadesse Melaku, *Introduction to Constitutional Law*, volume 1:p.71.

dhuunfaattis ta'e akka gareetti hirmaanna mootummaa keessatti akka taasisaniif afeerudha jechuun ni dandaa'ama.³⁴⁵

Diimokraasiin bulchiinsa uummataa erga ta'ee, uummanni akkamitti bulchuu danda'a ykn bulcha kan jedhu dhimma deebii argachu qabudha. Gaafin kunis yeroo baay'ee heera biyyaan kan deebii argatudha. Bulchiinsi uummataa kunis, yeroo baayyee kan raawwatamu, karaa bakka bu'oota uummataatiin. Bakka bu'oota kanas uummanni filachuu qaba. Filannoosisaanii yeroon kan geggeeffamu ta'uu qaba. Bu'uura Kanaan bakka bu'oonti filatamanis itti waamani isaanii uummataaf ta'a jechuudha.³⁴⁶ Haa ta'u malee, sirni diimokraasii kana qofa kan mirkaneessuu miti, gaaffiileen akka haqaa, walqixummaa, kabaja namummaa, mirga namummaa, waldanda'uu fi kkf kan keessatti akka surnichi jiraachuuf barbaachisaatti ykn ulaagaalee bu'uuraatti dabalataan yeroo ka'an ni mul'ata. Mirgoota bu'uuraa waliin walqabatee aangoo mootummaan irrat qabu kan daanga'e ta'uun isaas akka agarsiiftuu bu'uuraatti yeroo fudhatamu ni jira.

Walumaa galatti sirna siimokraasii jechuun sirna aangoon garee sagalee caalmaan mo'atee itti fudhatama argatee ykn beekamtii seeraa argate fi daangaan aangoo isaas itti beekamedha. Yaaddamni kun yaada uummanni biyya tokko of bulchuu qabu jedhu irrat kan bu'uureffatadha. Kunis, yaaddama birmadummaa uummataa of keessatti kan qabate ta'uu isaa hubachuun ni dandaa'ama. Sababiin isaas, maddi aangoo uummata irraa akka ta'eef ni kaa'a waan ta'eefi. Yaada kans HMFDRI kwt. 8 jalatti kan tumamee jiru irraa argachuun ni dandaa'ama. Innis olaantummaan kan uummataa ta'uu isaa ykn birmaduun kan uummataa ta'uu isaa ni agarsiisa. Dabales sirna diimokraasii keessatti, surnicha diimokraataawaa kan jedhamu bakka bu'oota filachuu qafa osoo hin taane barbaachisaa ta'ee yoo argame uummanni amantaa bakka bu'oota isaa irraa kan dhabe yoo ta'e aangoo bakka bu'ummaa irraa mulquu qabaachuun murteessaadha. Yaada kans HMFDRI kwt. 12(3) irraa hubatamuun kan danda'udha.

Akka yaada bu'uuraatti kan ka'uu malu diimookraasiin qabatamaan lafatti akka mul'atu kan barbaadamu yoo ta'e olaantummaa seeraa kabajuun dhimma filannoo osoo hin taane dhimma dirqamaati. Kun hin ta'u taanaan diimokraasii jedhamee kan lallabamu kun leenca waraqaarrraa ta'ee hafa jechuudha. Heerri biyya tokkoo mirga namoomaa bu'uuraa ta'an kanneen akka mirga lubbuun jiraachu, kabaja nummaa qabaachu, bilisummaa qaamaa,

³⁴⁵ Tadesse Melaku, volume 1:p.72.

³⁴⁶ Tadesse Melaku, volume 1:p.72.

mirga haqa argachuu, mirga maatii horachuu, mirga dhuunfummaa, amantii, filuu fi filatamuu, mirga of ibsuu fi kan kana fakkaataniif beekamtii kennuu danda'a ta'a, haa ta'u malee seerichi olaantumma hin qabu too ta'e leeенca waraqaarraa ta'ee hafa jechuudha. Kanaaf, kabajamuu sirna diimokraasiif olaantumman seeraa dhimma bu'uuraati.³⁴⁷ Yaaddamni diimokraasii jedhu mirgoonni kun lammileef akka dhihaatan ni dirqamsiisa. Haa ta'u malee, mirgoonni kun lammilee biyyattii bira gahuun lammileen hin dhandhamatan taanaan bu'urumaan sirni diimokraasii jira jechuun hin dandaa'amu.

Gaaffii Marii

1. Walitti dhufeeny diimokraasii fi olaantummaa seeraa akkamitti ibsit? Kan walfaalleesnidhamoo kan waldeggeranidha? Maaliif

3.2.6.1. Wal-to'achuu Qaamolee Mootummaa (checks and balance)

'The accumulation of all powers, legislative, executive and judiciary, in the same hands, whether of one, a few or many, and whether hereditary, self appointed, or elective, may justly be pronounced the very definition of tyranny' (The Federalist 4, 1987,p. 303)

Qoqqooddii aangoo mootummaa keessattiakkuma kafnee ilaalle, qoqqooddiin kan aangoo kan karorpatu seera baaftuun seera kan baasu ta'uu, seera raawwachiiftuun seera bahe kan kan raawwatu yommuu ta'u, seera hiiktuun ammo raawwii irratti rakkoo mudatu ykn hiikkoo seerichaa irratti rakoon yoo jiraate seericha hiikuun akka hiikkon sirrii raawwatamu kan taasisu ta'uu isaa ilaallee jira. Buu'uura kanaanis qaamoleen aangoo hjiisaaniif barbaachisu ni qabaatuu. Haa ta'u malee, aangoon isaanii kun to'annaa kan hin qabnedha jechuus miti. To'annaa qaba gaafa jedhamu ammo, qaamni mootummaa inni tokko qaama mootummisa biro gadi ta'ee sababa ta'eef ta'ata jechuu miti. Qaamoleen motummaa kun kan walto'ataniif qaamoleeniif qaamolee kanneen keessaa tokko aangoon isaa daangaa isaaf kennname keessaa bahuun qaamolee isaan kaan akka isaan hojii isaanii hin hojenne hin danqineefidha. Dabalees, qaamoleen kun aangoo walqixa kan qaban ta'uu isaa agarsiisuufidha.³⁴⁸

³⁴⁷ Anuye, Steve Paul, Akombo Elijah Ityavkasa & Abdulsalam Muyideen Deji, "The Doctrine of the Rule of Law; a Necessity to Democratic Governance," p.34-35.

³⁴⁸ Tadesse Melaku, Introduction to Constitutional Law, volume 1:83–87.

Bu'uura qoqqooddiin aangoon qaamni mootummaa tokko aangoo isaaf kennname qaba yeroo jedhamu to'annaa kan hin qabne jechuu miti. Bu'uura qajeeltoo walta'achuun qaamoleen mootummaa sadeenuu tokko isaan kaan lameen kan to'atu ta'uu isaa agarsiisa. To'annaan kun kan barbaachiseefis sirna diimokraasii keessatti qaamni mootummaa tokko aangoo hin daangeffamne akka qabaatu heyyamuun sирничумай балай та'а ван та'ефи. Кана jechuunis, qaamoleen mootummaa aangoo isaan qaban murtaa'aa ta'uu qaba jechuudha. Haa ta'u malee to'annaan jechuun aangoo bu'uuraan qaama mootummaa biroof kennname keessa seenuu bilisummaa qaama kanaa miidhuu jechuu miti kunis kallattiin sirna diimokraasiif balaadha.³⁴⁹

Kaayyoon to'annoos kun qaamoleen mootummaa sadeenuu daangaa aangoo isaaniif kennname keessatti hojii isaanii akka hojjetaniifidha. Gaafa qaamoleen kun walto'atu jedhamu ammoo qaamoleen kun dirqama waldegeruu qaban kan hambisudha jechuu miti. Bu'uuraan sirni biyyi tokko geggeessitu sirna diimokraasii taanaan seera baaftuun, raawwachiiftuu fi hiiktuun dirqama qaamolee mootummaa barbaachisanidha. Kan dagatamuu hin qabne qaamoleen kun hojii isa tokko bu'uuraan hojjechuun hin danda'ani jechuudha.

Yaaddama herummaa keessatti yaadni qoqqooddii aangoo dhimma bu'uuraa akka ta'ee fi yeroo ammaa kana addunyaa irratti sirna diimookraasii hundeessuuf akka dhagaa bu'uuraatti kan afarfamu ta'uu isaa barreessitoonni ni kaasu.³⁵⁰ Yaadonni hedduun waa'ee herummaa yeroo dubbatamu yaada kanaan kan boocamedha. Haa ta'u malee, qoqqooddiin aangoo qaamolee mootummaa kana jidduu haala wal bira hin geenyeenis qooqqooduun kan barbaadamu akka hin taanee fi qabatamaanis qoqqooddii akkasii taasisuun kan hin barbaadamne ta'uu isaa ogeessonni ni kaasu.³⁵¹ Kanaaf, qaamolee mootummaa jidduu walitti dhufeenyi jiraachuun dirqama. Biyyoota addunyaa jidduuttis garaagarummaan kan uumamu inni guddaan yaaddamicha fudhachuu fi dhiisuu qofa irratti osoo hin taane fudhachuu adeemsa hojiitti geeddaruu keessatti, walitti dhufeenyi qaamolee kanaa akkam ta'uu qaba kan jedhu murteessoo irrattidha.

Qajeeltoon qoqqooddii aangoo ifatti taa'uun isaa biyya tokko keessatti mootummaan mootummaa murtaa'aa ta'uu isaaf akka agarsiisftuutti kan gargaarudha jechuun yeroo

³⁴⁹ Tadesse Melaku, volume 1:83–87.

³⁵⁰ Eoin Carolan, *The New Separation of Powers: A Theory for the Modern State* (Oxford ; New York: Oxford University Press, 2009), p.1. E Barendt, ‘Separation of Powers and Constitutional Government’ [1995] PL 599, at 599.

³⁵¹ Carolan, p.19.

kaa'amu ni jira.³⁵² Kana jechuunis qajeeeltoon walto'achuu qaamolee mootummaa jidduu jiru bu'a qabeessa ta'uu danda'a jechuudha.

Gaaffii Marii

1. Kaayyoon walto'achuu maali? Sirna mootummaa tokko keessatti sirni walta'chuu jira jechuuf ykn bu'a qabeessadha jechuuf ulaagaaleen guutamuu malan maal jettu? Sababa keessan waliin ibsaa?
2. Manni murtii aangoo seera baaftuu fi raawwachiiftuu, seera baaftuun aangoo sera hiiktuu fi raawwachiiftuu, akkasumas seera baaftuun aangoo raawwachiiftuu fi mana murtii ykn hiiktuuakkamiin to'ata? Kun qabatamaan biyya keenya keessattiakkamiin mul'achaa jira?
3. Qajeeltoon qoqqooddii aangoo jedhamu kun sirna biyyoota parlaamaan bulanii keessatti akka warreen presidaantiin bulaniitti adda bahee ta'eera jettuu? Kun rakkoo inni qabatamaan fidu ira jettuu? HMFDRDRI tiin qoqqooddii aangoo ka'amee jiru bu'uureffachuun bakkeen aangoon seera baaftuu fi raawwachiiftuu itti wal'irra bu'uu dana'u jira jettuu? Kun yaaddama qoqqooddii aangoof sodaa ta'uu danda'aa? Maaliif?

[3.2.6.2. Aangoor seera baasuu](#)

Kaayyoon qoqqooddii aangoo qaamolee mootummaa kan taasifame qaamoleeen mootummaa kaan biratti aangoon bakka tokkotti akka walitti hin qabamne fi qaamni kun qaamolee isaan biroo irratti akka abbaa irree hin taane barbaadameetu. Haa ta'u malee, gama biraan ammo hojiin qaamolee kanaa garaagara waan ta'eef qaamoleen kun bu'uuraan dirqama isaanii akka bu'a qabeessa ta'anii hojjetan irraa ni barbaadama waan ta'eefi. Kana jechuun biyya tokko keessatti aangoon iddo tokko hin jiru waan ta'eef gareen mo'atee aangoo irra jiru illee aangootti garmalee akka hin gargaaramneef sirna gargaaru ta'uu barreeffamoonni ni agarsiisu.³⁵³ Aangoon qaama tokko harkatti walitti qabamee jennaan yaaddamni walto'achuu qaamolee mootummaa, olaantummaa seera fi kkf kanneen sirna diimokraasii waliin walqabatanii ka'an hojiirra oolchuun hafaa ta'a. Fakkeenyaaaf seera baaftuun aangoo seera baasutti dabatalaan seericha hojiirra akka oolchuuf aangoo kan qabaatu yoo ta'e bu'urumaan seera jechuun maal jechuudha kan jedhu hiikkaa dhaba jechuudha. Sababiin

---

³⁵² John Alder, *General Principles of Constitutional and Administrative Law*, p.44.

³⁵³ John Alder, p.15.

isaas qaamni kun seericha ofii baase waan ta'eef akka barbaadetti dhimmicha ilaaluu danda'a waan ta'eefi.³⁵⁴

Aangoo seera baasuu kana hojii seera baasuu (based on function) bu'uraan qaama uummataaf itti gaafatamummaa qabuu fi yeroo yeroon filannoo uummataan geeddaramuu danda'u kan gaafatu ta'uu hubachuun ni dandaa'ama. kana qofa osoo hin taane seeri bahu hawwaasaan kan irratti dubbatamee fi mari'atame ta'uun murteessaadha. Haaluma walfakkaatuun seera raawwachiiftuun seerota bahan kanaan bitamuun dirqama ta'a jechuudha.³⁵⁵ Haa ta'u malee yeroo ammaa kana addunyaar irratti hojiin walqabatee qoqqooddiin qaamolee mootummaa jidduutti geggeeffamu kan walbira hin geenyedha jechuuf kan dandeessisu miti. Sababiin isaas haala siyaasaa, dinagdee fi jirenya hawwaasa yeroo ammaa irra kan ka'e seera baaftuun aangoo seera baasuu isaa qaamolee raawwachiiftuuf bakka bu'ummaan yeroo kenu arguun baratamaadha. Haa ta'u malee, kun jiraachuun isaa qaamolee kanneen jidduu garaagarummaan hin jiru jechuu akka hin taane hubatamuu qaba.

Kun kan ta'us seera baaftuun dhimmoota hunda irratti seera baasee hin danda'u waan ta'eef dhimmoota ijoo ta'an irratti seera baasuun dhimmoota xixiqqoo fi ogummaa addaa barbadan kanneen raawwachiisuuf seerota oolan qaamoleen raawwachiiftuu akka baasuuf yeroo bakka bu'ummaan kennamuu baratama bara ammaa ta'ee jira. Gama biraan ammoo seeronni kan bahan hedduun isaanii yaada seera raawwachiiftuun dhiheessu irratti hundaa'uun ta'uun isaas dagatamuu hin qabu.

Gaaffii marii

1. Seera baaftuun qaamolee mootumaa biroo akkamitti to'achuu danda'a?
2. HMFDRJ jalatti to'annoof jedhamuuf sirni hundaa'e akkamitti ilaaltu?
3. Haala qabatama amma lafa irra jirun seera baaftuun dirqama qaamolee mootummaa biroo to'achuu bahaa jira jechuun ni dandaa'amaa? Maaliif?
4. Qaamolee to'annoof akka biyya keenyaatti hundaa'an keessaa tokko farra malaamaltummaadha, haa ta'u malee itti waamamni qaama kana seera raawwachiiftufidha malee paarlaamaaf miti kun of ta'achuu ta'amoo walto'achuu ta'aa? Dhimma kana akkamitti ilaaltuu?

³⁵⁴ John Alder, p.105.

³⁵⁵ John Alder, p.110.

3.2.6.3. Aangoo heera hiikuu fi seera hiikuu

Gaaffii Seecatuu

1. HMFDRD jalatti aangoon heera hiikuu mana murtii hin kennamne kun kallattiin aangoon mana murtii qaamolee biroo ta'achuu irratti dhiibbaa inni fidu maali?
2. Aangoon heera hiikuu Mana Maree Federashiniif kennamuun isaa dhiibbaa inni qabu maalii? Hin qabu yoo ta'e gaarummaan isaahoo maali jechuun dandaa'ama?
3. Sirna heera hiikuu keessatti gaheen siyaasaa maal ta'uu qaba jettuu? Kana irraa ka'uun sirna heera hiikuu kan biyya keenyaa keessattis gahee siyaasni taphachuu danda'u maali jettu? Kun dhiibbaa inni hiikkoo heeraa kennamu irratti qabaatu jiraa? Dhimma labsii 255/2001 kan waa'ee pirezidaantota aangoo irraa bu'an faayida isaan argatan ilaachisee heera waliin walitti bu'a jechuun karaa pirezidaantii Itiyoophiyaa duraanii Nagasoo Gidaadaa heera waliin walitti bu'a jechuun dhihaatee kufaa ta'ee kaasuun siyaasni gahee keessatti qabamoo hin qabu kan jedhu waliin walbira qabuun mari'adha.

Heerri Itiyoophiyaa heerota biyyoota biroo irraa haalota adda godhan keessaa tokko aangoon heera hiikuu mana maree federeeshiniif (HoF) kennuu isati. Biyyoonni hedduun aangoon heera hiikuu mana murtii yeroo kennan arguun baratamaadha. Haa ta'u malee, Itiyoophiyaatti aangoon heera hiikuu kun MMF(mana maree Federeeshiniif) kennameera, kunis, yeroo heerichi wixineeffametti amantaan mana murtii irraa qabamu gadi aanaa ta'uu isaaf agarsiiftuudha jechuun ogeessonni kaasan jiru.³⁵⁶ Wixineessitoonni heerichaa kan bu'uura godhantan heerri seera qafa mitii waan ta'eef hiikkoon isaa mana murtii qofaaf dhiifamuu hin qabu yaada jedhu qabu turan. Heerichi sanada waliigaltee siyaasaa uummattoota Itiyoophiyaa waan ta'eef, qaamni sanada kana hiikuuf aangeffamuu qabu qaama uummattoota kana keessaa walitti bahe ta'uu qaba gudunfaa jedhus fudhataniiru. Yaada kana irrra kan hubatamu heerichi mirga uummattootaaf iddo guddaa kan kennee jiru ta'uu isaadha.³⁵⁷

Mana Maaree Federeeshinii kana irratti akka gaaffii guddaatti kan ka'uun dana'u akka filannoo isaanii fi hidhata isaan qaama raawwachiiftu fi siyaasaa waliin qabaachuu dana'an irraa kan ka'e bilisummaan isaanii irrattidha. Qaamni kun bu'uura barbaadamuun bilisa ta'e hangam dhimmoota heeraa ilaaluu danda'a kan jedhudha.

---

³⁵⁶ Assefa Fishaa(PhD), “Federalism” (Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute, 2009), 237.

³⁵⁷ Assefa Fishaa(PhD), p.237.

Bilisummaa seera hiiktuu qabaachuun olaantummaa seeraa fi heera keessatti, akkasumas dandeettii manni murtii qaamolee mootummaa biroo ta'achuuf qabuufis dhimma murteessaadha. Kanaaf, eegumsi bara hojii abbootii seeraaf dhimma murteessadha. Eegumsi akkasii jiraachuunis biyya tokko keessatti olaantummaa seeraa jiraachuu isaatiif akka agarsiiftuutti fudhatamuu danda'a. yaaddamichis kan bu'uureffatu, seera hiiktuun ykn abbaan seeraa akka feetee qaamolee mootummaa lameen hafaniin akka aangoo isaa irraa ka'u heyyamuun ykn akka hin kaaneef oogumsa barbaachisu taasisuu dhiisuun olaantummaa seeraaf yaaddeesaadha. Sababiin isaas manni murtii ykn abbaan seeraa qaamolee kana irratti seericha raawwachiisuu hin danda'u waan ta'eefi. Kanaaf, rakkoo kana hambisuuf, haguuggiin seeraa bara hojii abbootii seeraa murteessu jiraachuun murteessaadha. Aangoo irraa abbaan seeraa adeemsi itti ka'u danda'us seeraan kan tumame ta'uun, akkasumas, adeemsa kana keessatti mirgi of irraa ittisu abbaa seeraa kun eegamuun barbaachisaa ta'a. Walumaagalatti, sirni akkasii jiraachuun olaantummaa seeraa jiraachuu akka dhagaa bu'uuraatti lakkaa'amuu ni danda'a.³⁵⁸

Itiyoophiyaa keessatti sochiin taasifamu hundinuu HMFDRI waliin kan walsime ta'uun dhimma dirqamaa akka ta'e HMFDRI kwt. 9 jalatti tumee jira. Haa ta'u malee taateewwan biyyattii keessatti ta'an hundi isaanii yerii hundumaa heericha waliin kan walsimanidha jedhamee haala falmisiisa hin taaneen ni mul'ata jechuun hin dandaa'amu. Kanaaf, yeroo tokko murteen fudhatame, taateen raawwatamee fi tarkaanfiin fudhatame tokko heerawaadhamoo miti kan jedhu yeroo falmisiisu jiraachuun baratamaadha. Yerooakkanaa kana gaaffiin heericha hojiitti geeddaruu ni ka'a.

Gaaffii Marii

1. Hiikkoon heeraa maaliif seerota biroo irraa akka adda ta'u barbaadame?
2. Hiikkoo heeraa jechuu fi heera hojiirra oolchuu jidduu garaagarummaan jiru maali?
Kana keessatti gaheen manneen murtii idilee maali?

HMFDRI aangoo heera hiikuu eenyuu hiikuu akka qabuu fi akkamitti hiikamuu akka qabu tumee jira. Kanas tumaa heerichaa kwt. 62, Manni Maree Federeeshinii aangoo heera hiikuu kan qabu ta'uu isaa, fi akkamitti hiikkoon heeraa kun raawwata kan jedhu ilaalchisee ammoo kwt. 82-84 jalatti qaamolee kaa'amaniin kan deggeramu ta'uu hubachuun ni dandaa'ama.

---

³⁵⁸ Anuye, Steve Paul, Akombo Elijah Ityavkasa & Abdulsalam Muyideen Deji, "The Doctrine of the Rule of Law; a Necessity to Democratic Governance," p.36.

Maaliif aangoo heera hiikuu kana akkaataa biyyoonni sirna federaaliizimii hordofan heedduun taasisan Itiyoophiyaan mana murtiif hin kenninne kan jidu irratti ogeessoonni yaada garaagaraa yeroo kaasan ni mul'ata.³⁵⁹ Biyyoonni federaalaa hedduun aangoo heera hiikuu kana mana murtii idileef ykn mana murtii heeraa qofaatti hundaa'uu yeroo kenu. Haa ta'u malee, Itiyoophiyaan haala kana irraa adda ta'een aangoo heera hiikuu MMF tiif kenneteetti.

Gaaffii guddaan heera hiikuu jalatti ka'u heera hiikuu maalfii barbaachise kan jedhudha. Kanaaf, ammoo beektonni yeroo kaasan heerri biyya tokkoo sanada wantoota hundumaa dursee arguu danda'u osoo hin taane tilmaamuun ta'innaan kaa'udha waan ta'eef yeroo booddee haala guddina siyaasa fi dinagdee biyyattiin keessa jirtu irratti hundaa'ee wantoonni haaraanii fi gaaffii kaasuu malan dhihaachuun isaanii kan hin hafnedha.³⁶⁰ Kanaaf, heerri biyya tokkoo adeemsa keessa wantoota dhalatan akka haammatutti ta'ee kan tumame ta'uu qaba jechuudha. Hiikkoo heeraa keessatti bu'uuraan kan ka'amu inni jalqabaan heerichi caaseffaman bu'uuraa inni qabu ykn yaaddamoota bu'uura heerichi qabatee jiru geeddaruu fi hiikkoo itti kennuu jidduu garaagarummaa jiru hubachuun barbaachisaadha.³⁶¹ Adeemsa hiikkoo itti kennuu kana keessatti wantoonni ifaa hin taane, walitti bu'iinsa qaba jedhamee yaadamu fi qaawwaa qaba jedhamee tilmaamu hiikkoo seeraaf saaxiluu ykn gaaffii akka dhihaatuuf sababa ta'uu danda'a. yeroo kana heerichi jalqaba irratti tilmaama akkamii irratti hunda'ee kan jedhu irraa ka'uun qajeeltoowwan bu'uuraa heerichaa osoo hin diigiin hiikkoon kennamuu qaba yaada jedhu agarsiisuutu barbaadameetu.

Dandeettii heera hiikuu mana murtiif kennamu kanas biyyoonni karaa lamaan yeroo hojiirra oolchan ni mul'ata. Fakkeenyaaaf, manneen murtii kamiyyuu dhimma falmii irratti geggeessaa jiran irratti gaaffiin heerummaa seerotaa kan ka'u yoo ta'e manni murtichaa seera isa olaanaa hericha hojiirra oolchuun furuu qabu kan jedhuun yeroo isaan heericha hiikanii fi kan mana murtii jiddu galeessaa qofaaf aangoo heera hiikuu mana murtii addaa heeraa qofaan akka furamu itti taasifamu jira.³⁶² Kanaaf akka fakkeenyatti kan ka'an mannee murtii Ameerikaa fi mana murtii heeraa biyya Jarmaniidha. Haalota kana irraa haala adda ta'een Itiyoophiyaa keessatti MMF aangoo heera biyyattii hiikuu kennameeraaf. Sababawan aangoo kana mana

³⁵⁹ A. Fiseha, “FEDERALISM AND THE ADJUDICATION OF CONSTITUTIONAL ISSUES: THE ETHIOPIAN EXPERIENCE,” Netherlands International Law Review 52, no. 1 (May 2005): p.12, <https://doi.org/10.1017/S0165070X0500001X>.

³⁶⁰ Terrance Sandalow, “Constitutional Interpretation,” Michigan Law Review 79 (n.d.): p.1033.

³⁶¹ Sandalow, p.1033.

³⁶² Fiseha, “FEDERALISM AND THE ADJUDICATION OF CONSTITUTIONAL ISSUES,” p.13-15.

murtiif kenuun itti dhiifameef yaada yeroo sana ka'anii qaboo yaa'ii irraa kan hubatamu lamadha. Isaanis,³⁶³

- a. Amala heerichaa irraa kan ka'edha, kana jechuunis heerichi kan uumame walitti dhufeinya saba, sablammii fi uummattoota biyyatti waan ta'eef sanada qaamoleen kun ittiin walii galanidha. Kanaaf qaamni sanada kana hiikuu danda'u qaama waliigaltee kana raawwachuu qabu ta'uu qaba yaada jedhu irraa ka'amee akka ta'e hubachuun ni dandaa'ama. Kanas haala agarsiisuun heerichi kwt. 8 jalatti abbaan angoo ykn birmadduun kan uummata biyyatti akka ta'e tumeera. Kanas raawwachiisuuf akka tolutti, MMF Itiyoophiyaa bakka bu'oota saba, sablammilee fi uummattoota biyyattiin kan guutame ta'uu hubachuun ni dandaa'ama. Walumaa galatti sanadichi sanada siyaasaa sablammileen biyyattii walii wajjin jiraachuuf ittiin waliif galan waan ta'eef aangoor hiikuu kan qabu isaan qofadha.
- b. Wixineessitooni heerichaa, soda aangoon heera hiikuu mana murtiif kan kennamu yoo ta'e, manni murtii garmalee itti gargaaramuu danda'a jedhu tilmaama godhachuun aangicha mana murtii akka dhowwatan hubachuun ni dandaa'ama. Kunis tilmaama, manni murtii heericha akka hiikuuf yoo aangoon kennameef daantaa saba, sablammii fi uummattoota biyyattii jiddu galeessa godhachuu dhiisuu danda'a. Jechuunis, abbaan seeraa tilmaama mataa isaa fi ilaalcha mataa isaa hiikkoo isaa keessatti dursa kennuu danda'a waan ta'eefi. Kun ammoo, sanada waliigaltee saba, sablammii fi uummattoota biyyatti ta'e kana kaayyoo biraaf akka oolu karaa banuu danda'a soadaa jedhu bu'uureffatanii aangicha MMF'f kennaniiru.

Filannoo kana karaa biraa ogessonni yeroo ibsan filannoontun kun tarii maqaa manni murtii yeroo sana ture qabu (jechuunis, amantaa hawwaasaa kan hin qabne ta'uu isaa) fi filannoo yaadrimee siyaasaa dabalataan sababa ta'uu danda'a jechuun yeroo kaasan ni mul'ata.³⁶⁴ Kunis yeroo heerichi wixineeffamaa turetti maqaa manni murtii qabu gaarii hin turre, innis harka mootummaa dargiiti jedhamee kan tilmaamu waan ta'eef sodaatame jechuudha.

Aangoon heera hiikuu MMF'f haa kennmu iyyuu dhimmichi dhimma ogummaa ta'uu heerichi tilmaama keessa galcheera. Kanaafis, koree calaaltuu heeraan (council of constitutional inquiry) akka deggeramaniif dhaabbateera. Koreen kunis miseensonni isaas

---

³⁶³ Ye Ethiopia Hige Mengist Gubae Kale Gubae (Minutes of the Constitutional Assembly) vol. 4, 21-27 November 1994, discussions on Arts. 59, 61 and 62.

³⁶⁴ Fiseha, "Federalism And The Adjudication Of Constitutional Issues," P.17.

walitti qabaan Pirezidaantii Mana Murtii Waliigala Federaa yoo ta'u, Itti aanaan Pirezidaantii Mana Murtii Waliigala Federaalaa miseensadha. Miseensonni biroon ogeessonni seeraa jaha dabalataan kan caffen dhihaatanii pirezidaantii muudaman ni jiruu. Qaamni kun dhimmota dhihaataniif calaluun kanneen hiikkoon heeraa barbaachisu adda ni baasa. Kan hiikkoon hin barbaachifen ammoo kufaa ni taasia. Qaamni murtii koree kanaa irratti komee qabu MMF tti oliyyannoo isaa fudhachuuf mirga ni qaba.³⁶⁵

Gaaffii Marii

1. MMF aangoo heera hiikuu keessatti dirqamaa fi itti gaafatatummaan heericha eegsisuuf qabu maali jettu? Qabatamaan qaamni kun dhugumaan dirqama isaa akka hin baane waanti taasisu jiraa? Yoo jiraate kaasuun irratti mari'adha.
2. Aangoon heera raawwachiisuu fi hiikuu jidduu garaagarummaan jiru maali? Manneen murtii heera raawwachiisumoo hiiku jechuu dandeenya? Maaliif?

Komeen dhimmota heera waliin walqabatanii jiran irratti kan jiru yoo ta'e kan jalqaba dhihaatu koree calalliif akka ta'e armaan olitti kaafameera. Haa ta'u malee koree calalliif dhimmoota akkamii irratti yoo gaaffiin dhihaateef fudhachuu fi kufaa gochuu danda'u kan jedhu xiyyeffannoo kan argachuu qabudha. Kanaafis ka'umsa kan ta'u tumaa HMFDRI kwt. 83(1) jalatti jirudha. Innis kan agarsiisu gaaffiin hiikkoo heerichaa waliin walqabate qofti yoo ka'e akka ta'e ni kaa'a. kanaaf, falmiin heericha irratti hin kaane taanaan gaaffiin heericha hojiirra oolchuu kan haammatamedha jechuun dubbachuun hin dandaa'amu jechuudha.

Aangoon koree calaaltuu kun labsii 250/2001 jalatti kaa'amee jira. Bu'uura lambsii kanaanis gaaffiin koreen kun hojii hojjechuu kan danda'u gaaffiin hiikkoo heeraa yoo dhihaateef akka ta'e hubachuun ni dandaa'ama. Gaaffiin dhihaatu heera waliin walitti bu'iinsi jira kan jedhu yoo ta'e fudhatama argat jechuudha. Karaalee gaaffiin kun itti dhihaachuu danda'an ilaalchisee labsichi karaa gurguddaa sadii agarsiiseera. Isaanis inni jalqabaa kan kwt. 21 jalatti kaa'amee jiru, falmii mana murtii keessatti geggeeffamaa jiru keessatti falmii seeronni biroon heera waliin walitti bu'u jedhu yoo kaasanii fi heericha hojiirra oolchuu keessatti manni murtii hiikkoo dogongoraa heericha faalleessu hookeera jedhu kan ka'e yoo ta'edha. Inni lammaffaan, murtiin qaama mootummaa kamiyyuu mirga heeraan kenname kan sarbu

³⁶⁵ FDRE, Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia, p. art. 84, 82, 62. Proclamation No. 251/2001, Consolidation of the House of the Federation of the Federal Democratic Republic of Ethiopia and to Define its Powers and Responsibilities, Federal Negarit Gazeta, 7th Year No. 41, Addis Ababa, 6 July 2001, Proclamation No. 250/2001, Council of Constitutional Inquiry Proclamation, Federal Negarit Gazeta, 7th Year No. 40, Addis Ababa, 6 July 2001.

yoo ta'e ykn heericha kan faalleessu yoo ta'e jechuun kwt. 23 labsicha jalatti kan kaa'amee jirudha. Inni sadadaffaan, gaaffilee Mana Maree Bakka Bu'oota uummataa Federaalaa ykn Naannoo irraa lama sadaffaa mana marichaan deggeramee hiikkoon akka itti kennamuuf dhihaatu yoo ta'e labsichi ni kaa'a.

Walumaa galatti gaaffileenakkanaa yoo dhihaataniif jedhan karaa koree calaltuu calalamee darbuun furmaanni MMF'n itti kennamuu kan danda'u ta'uu hubachuun ni dandaa'ama. Haa ta'u malee qajeeltoowwan maaliin hiikkoon heeraa kun raawwatama kan jedhu ilaachisee akka biyyaatti waanti ifaan hin jiru. Qajeeltoo heerri ittiin hiikamus qabna jechuun dubbachuun hin danda'amu. Qajeeltoowwan hiikkoo heeraa jechuun maal jechuudha kan jedhuuf, qajeeltoo heera hiiktuun adeemsa heericha hiikuu keessatti maal hojjechuu akka qabuu fi adeemsa akkamii deemuu akka qabu ka'anidha. Dabalees, qajeeltoowwan kun heera hiiktuun barreffama heerichaa yaada sammuu akkamii keessatti ilaaluu akka qabuuf kan hidha ka'anidha.³⁶⁶ Qajeeltoowwan hiikkoo heeraa ilaachisee qajeeltoowwan murtaa'a jira jechuun hin dandaa'amu, haa ta'u malee qajeeltoowwan baratamoon hiikkoo heeraaf itti ogeessonni kaasan ni jira. Isaanis:-

- a. Barreffama heerichaa hordofuu (textualism) (legal positivism):- qajeeltoon kun hiikkoon heeraaf kennamu kallatiin jechamoota heerichaa kan hordofe ta'uu fi hiikkoon jechoota heerichaafis kennamu kallatiin hiikkoo jechichaaf kennamuu danda'u kan hordofe ta'uu akka qabu agarsiisa.³⁶⁷
- b. Jalqaba (Originalism):- qajeeltoon kun kan agarsiisu, dudhaaleenii fi qabiyyeen heeraa jalqaba yeroo heerichii wixineeffamutti kan jedhu ta'uu qabachuudha. Kanaaf, wixineessaan yeroo heericha wixineessu mal maal jechuu barbaadeetu kan jedhuuf iddo guddaatu kennama.³⁶⁸
- c. Baratamaa (Doctrinalism): - qajeeltoon heera hiikuu kun kan xiyyeffantu murtiileen duraan kennaman, sababbeeffanna duraan ture, fi qabxiilee dhimmoota walfakkaatoo keessatti duraan kennaman maal ture jedhu irraa ka'uun dhimma harka jiru hiikuuf yeroo

---

³⁶⁶ David A. Strauss (1999), What is Constitutional Theory, Volume 87, Issue 3, Article 3, California Law Review, p.586.

³⁶⁷ Craug R. Ducat (2009), Constitutional Interpretation, 9th Edition, Wadsworth, Cengage Learning, p.77.

³⁶⁸ Craug R. Ducat (2009), Constitutional Interpretation, 9th Edition, Wadsworth, Cengage Learning, p.77, G.Huscroft & B. W. Miller (Ed.) (2011), The Challenge of Originalism: Theories of Constitutional Interpretation, Cambridge University Press, USA, p.12, Erwin Chemerinsky (1987), Interpreting the Constitution, Praeger Publishers, Greenwood Press, Inc., NY, USA

- yaalamudha. Adeemsa keessa akka rakkotti kan irratti ka'u qabiyteen heerichaa inni haadhoon barmatilee fi hojimaataan dhokachuu danda'uu isaati.³⁶⁹
- d. Kaayyeeffataa (purposive):- qajeeltoon hiikkoo kun kan agarsiisu qabiyee fi kaayyoon heerichaa walsimuu akka qabudha. Kanaaf, hiikkoon qabiyee heeraaf kennamu kaayyoo heerichaa galmaan gahuu haala danda'uun ta'uu qaba. Barreeffamni heerichaa kaayyoo waliin walqabachuu qaba yaada jedhu agarsiisu.³⁷⁰ Qajeeltoo kanatti kan faayyadamamu yeroo baayyee yoo barreeffama heerichaa irraa hiikkoo quubsaa ta'e argachuu hin dandeenyedha. Akkasis ta'ee hiikkoon qajeeltoon kanaan argannoo barreeffama heerichaa guutummaa guutuutti kan faallesu ta'uu hin qabu.
  - e. Walqixxeessuu fi walmadaalchisuu (proportionality and balancing):- qajeeltoon kun kan agarsiisu adeemsa heera hiikuu keessatti sababwaa haala ta'een qabiyee heerichaa qajeeltoo fi seera kan jedhutti adda quoduun hiikkoo kennuuf yaaluudha.³⁷¹

Filanno qajeeltoowwan kanaa irrattis isa kamiin yoom filatamuu qaba kan jedhu irratti waliigalteen hin jiru haa ta'u malee dudhaalee akka biyyaatti biyyattin hordoftu waliin kan walsimu ta'uu mala. Haala kana agarsiisuun barreessan tokko yeroo kaa'u filannoон kan geggeeffamuu qabu, sirna '*best advance shared, though vague and sometimes competing, goals of: (i) satisfying the requirements of the rule of law, (ii) preserving fair opportunity for majority rule under a scheme of political democracy, and (iii) promoting substantive justice by protecting a morally and politically acceptable set of individual rights*' jechuun kaa'eera.³⁷²

Gaaffiin itti aanee ka'u gahee manni murtii ykn qaamoleen haqaa hiikkoo heeraa keessatti qaaban maali kan jedhudha. Bu'uura armaan olitti ilaalleen, hiikkoon heeraa heericha kallattiin hiikuu fi seeronni bahan kan heericha waliin walitti bu'an jechuun gaaffii bu'uura HMFDRD kwt. 61fi 84 kan dhihaatu yoo ta'e aangoon kan MMF ta'uu hubachuun ni dandaa'ama. Haa ta'u malee, heericha hojiirra oolchuun dirqama qaamolee mootummaa

---

³⁶⁹ Jeffrey Goldsworthy (2006), Interpreting Constitutions: A Comparative Study, Oxford University Press, p.130

³⁷⁰ Jeffrey Goldsworthy (2006), Interpreting Constitutions: A Comparative Study, Oxford University Press, p.130

³⁷¹ Robert Alexy (2010), The Construction of Constitutional Rights, Christian Albrechts University Law & Ethics of Human Rights, , Volume 4, Issue 1, Article 2, p.21
³⁷² Richard H. Fallon (1999), How to Choose a Constitutional Theory, Volume 87, Issue 3, Article 2, California Law Review, p.539.

hunda waan ta'eef manni murtiis akka qaam mootumaa tokkootti murtii kenu keessatti heericha hojiirra oolchuun irraa ni eegama.

MMF fi Koreen Calaltuu Heeraa adeemsa dhimmoota heera waliin walitti bu'an jedhamuun dhihaatan qulqulleessuu fi hiikkoo heeraa raawwachuu keessatti qajeeltoo hiikkoo heeraa akkamii hordofuu qabu kan jedhu gaaffii ta'uun isaa hin hafu. Kana haala agarsiisuun labsiin 251/2001 furmaata hanga ta'e tokko kaa'eera. Labsichis kwt. 7 (1) jalatti MMF qajeeltoowwan heeraa dhimma dhihaateef furuuf rogummaa qabu ykn gargaaruu fi ni gargaara jedhamee tilmaamamuu kamiinuu hojiirra oolchuu akka danda'u aangoo kenneera. Dabalees, kwt. 7(2) jalatti, dhimmoonni dhihaatan mirgoota namoomaa fi bu'ura waliin kan walqabatan yoo ta'e, bu'ura UDHR, ICHR fi sanadaalee idila addunyaa Itiyoophiyaan mallatteessitee raggaasifteen haala walsimuun qabuun hiikamuu akka qabu ni tuma. Kunis, HMFDR kwt. 13(2) jalatti kan tumamee jiru waliin kan walsimu ta'a. Walumaa galatti manni maree kun, hanga daangaa kaa'amee jiru kan hin darbineetti qajeeltoowwan kamiinuu dhimma furuuf barbaaduuf rogummaa qabaannaan hordofuu akka danda'u hubachuun ni dandaa'ama.

Kanatti dabalee labsiin 251/2001 kwt. 9 jalattii ka'umsa godhachuu kan qabu seerri gaaffiin heerummaa irratti dhihaate tokko heerawwaadha tilmaama jedhu irra ka'uu akka qabu akka qajeeltootti kan ka'ame ta'uu isaa hubachuun ni dandaa'ama. Itti fufees, labsicha kwt. 12 jalatti, lambsicha keessaa keewwata gaaffiin irratti dhihaate qofatu heerawwaa miti jedhamee ilaalamuu qaba malee guutummaa labsichaa ta'uu akka hin malles ni agarsiisa. MMF kunis rakkoon jedhame dhugaa ta'uu isaa kan bira gahe yoo ta'e osoo murtii hin kennin dura qaamni seericha baase akka sirreessuuf yaada dhiheessuuffi kan danda'u ta'uu labsii kana kwt. 16(1) irraa hubachuun ni dandaa'ama. kana irraa ka'uun labsiin kun akka qajeeltoo hiikkotti kan kaa'ee jiru yeroo ilaallu akkaataa itti aanee jirutti tarreessuu dandaa'ama. Isaanis;

- Ijoo falmii kan ta'e irratti xiyyeffachuuun furmaata laatamuu qaba malee sanada gaaffiin irratti ka'e guutummaa isaa irratti xiyyeffachuuun kan hin barbaachifne ta'uu. Kana jechuinis labsii keessaa keewwata gaaffiin irratti dhihaate qofa irratti xiyyeffachuu. (doctrine of severality)
- Tilmama heerummaa kan fudhatamu ta'uu. Kana jechuinis gaaffiin heerummaa yeroo dhihaatutti, ka'umsi MMF fi Koreen Calaltuu irraa ka'u sanadni ykn kan gaaffiin

irratti dhihaate heerawaadha kan jedhu irraa ka'uun qaamni heerawwaa miti jedhu akka hubachiisu kan ta'udha. (presumption of constitutionality)

- Seera gaaffiin heerumaa irratti dhihaate kun kan hiikkoo hedduu qabaachuu danda'u yoo ta'e, labsichaaf hiikkoo sirrii kennuu kan danda'uu fi heera waliin kan simuu danda'utu keessaa fudhatamuu qaba. (principle of conformity)
- Mirga namoomaa waliin kan walqabatu irratti gaaffiin herummaa kan dhihaatu yoo ta'e, kan hiikkoon kennamu qabu hanga duudhaa mirga namoomaa kabachiisuu danda'u jiddu galeessa godhachuun ta'uu qaba. (principle of proportionality)
- Heera mootummaaf hiikkoon yeroo kennamu haala walsimuun danda'uun, mul'ata, duudhaa fi kaayyoo tokko qabaachuu akka danda'uun ta'uu mala yaada jedhuun ta'uu qaba.

Heera hiikuu keessatti qajeeltoowwan kanneen qaamni heera hiiku itti gargaaramuu kan danda'u ta'uu isaa hubachuun ni dandaa'ama.

Gaaffii Marii

1. Qajeeltoon hiikkoo heeraa biyyi keenya hordoftu jira jechuu dandeenyaa? Maaliif?
2. Qajeeltoo hiikkoo heeraa kanneen armaan olitti ka'amaniis ta'e kanneen biroo yeroo heerri hiikamu ilaalamuu malu jettuu? MMF qajeeltoowwan kanneenitti gargaaramuu qaba jettuu? Maaliif?
3. Bu'uura HMFDR kwt. 9(1&2) tiin mana murtiif dirqama heericha hojiitti geedduu kennameeraaf waan ta'eef heericha akkaataa HMFDR kwt. 62 fi 84 ala kan jiraniin hiikuun hojiirra oolchuuf dirqama fi aangoo qaba jechuu dandeenyaa? Maaliif?
4. HMFDR kwt. 13 (1) jalatti mriga namoomaa waliin walqabsiisee manneen murtii dirqama hojirra oolchuu qabu jedhee yeroo kaa'u aangoo heera hiikuu waliin akkamitti ilaalamu? Kwt. 13(2) jalatti tumaaleen mirga namoomaa waliin walqabatanii jiran bu'uura waliigalteewwan idila addunyaa Itiyoophiyaan mallatteessitee mirkaneessiteen hiikamuu qaba yeroo jedhu aangoo heericha hiikuun mana murtiidhaa kenneera jechuun hin dandaa'amuu? Maaliif?
5. MMF fi Miseensonni koree calaaltuu heeraa (council of constitutional inquiry) yeroo hundaa hojii kana akka hin hojenne ni beekama. Kun kallattiin dhaqqabamummaa tajaajila isaanii irratti dhiibbaa inni qabu maali?
6. Dhimma Saba Silxee ofiin ofbulchuuf dhihaat, nuti akka saba Guraageetti fudhatamuun keenya heera cabsa jedhamuun dhihaateef ilaachisee murtii MMF fi

koreen calaltuu kennan akkamitti ilaaltu? (cuunfaan isaa miiltoo ta'ee dhihaatee jira waan ta'eef xumura moodulii kanaa irraa ilaalaa?

7. Dhimma Daffaar Asaffaa fi Dirribaa Ayyaanee kan waa'ee dhaalaa fi qabiyyee lafaa ilaalchisee MMF'f karaa kore calaltuu dhihaatee murtii argate ilaalaa. Murtiin kennname kana akkamitti ilaaltu? Maaliif? (murteen kun miiltoo ta'ee moojulii kana waliin dhihaateera waan ta'eef miiltoo keessa ilaalaa.)
8. Heerummaa ilaaluu keessatti MMF fi Koreen Calaltuu sirnoota aadaa akkamitti ilaaluu qaba? Walitti dhufeenyaa isaanii akkamitti hubachuu qaba? Maaliif? (dhimma Kadijja Bashir agarsiiftuuf akka ta'utti cuunfaan isaa moojula kana waliin walqabateera. Walitti dhufeenyaa aadaa, amantii fi baratama hawwaasa keessa kan heerri beekamtii kenneef yoo heericha waliin kan walitti bu'u ta'e maal ta'uu qaba kan jedhu irraa ka'uun ilaaluun irratti mari'adha.)

3.2.6.4. Heera baasuu ykn fooyyessuu ykn jijiiruu

Gaaffii Marii

1. Heera Naannoo Oromiyaa akkaataa itti bahuu fi geeddaramu akkamitti ilaaltu? Maaliif?
2. Heerichi HMFDRD akkaataa itti bahee fi itti geeddaramuu danda'u waliin walbira qabamee yoo ilaalamu garaagarummaan jiru jiraa? Kun maaliif barbaachisee?

Heerri biyya tokko seera hundumaan ol ta'uu isaa ilaalleera. Kana jechuun hojiin biyyattii keessatti hojjetamu hundinuu heericha waliin kan walsime ta'uun dirqama ta'uu isaa HMFDRD kwt. 9 jalatti dirqama qaamolee mootummaa, abbootii aangoo fi namoota biroo irraa eegamu waliin tumamee jira. Haa ta'u malee kana jechuun heerichi kan itti hin bu'amne ykn hin geeddaramne jechuu akka hin taanes hubatamuu qaba. Seensa heerichaa keessatti aangoon heera baasuu kan uummata irraa maddee fi uummatooni biyyattis aangoo kanatti gargaarammuun heericha kan hundeessan ta'uu hubachuun ni dandaa'ama. Heera fooyyeessuu kan jedhamu adeemsa heericha keessatti kaa'ame kan hordofame yoo ta'e qofadha. Kan dhihaachuu danda'uu bu'uura tumaalee heerichaan qaamni gaafficha dhiheessuu danda'u kan dhiheesse yoo ta'e qofas fudhatama argachuu danda'a. Foyya'iinsi heeraa adeemsa kana keessa yoo darbe qofa fudhatama argata. Kanaaf adeemsi heerichaan ka'amu jalqabaa fi

dhuma adeemsa heera fooyyessuuti jechuun ni dandaa'ama.³⁷³ Adeemsi heera fooyyessuu ulaagaalee heericha keessatti kaa'amee jiru guutummaan guutuutti hin hordofne fudhatama kan hin qabne ta'uus hubachuun ni dandaa'ama.

Biyyoonti garaagaraa ulaagaa heera fooyyessuuf barbaachisu garaagaraa heera isaanii keessatti yeroo gargaaraman ni mul'ata. Kun haala qabatamaa siyaasa, hawwaasummaa fi hubannoo biyyichaa irratti kan hundaa'u ta'a. Adeemsaleen kunis walumaa galatti iddo sadiitti qoodamuu danda'u isaani;³⁷⁴

- ⇒ Sagalee caalmaa seera baaftuun yoo deggerame (legislative majority)
- ⇒ Warreen sirna paarlamaa kutaa lame (bicameral parlamaa hordofan keessatti mana maree lamaanuuunuu akka mirkanaa'u yeroo ta'u) (double passage requirements (this is the case where the bill is expected to pass through two houses of parliament),
- ⇒ Rifiireendom (referendum)

Gama biraan ammo ciminaa fi laafina adeemsa isaa irratu hundaa'uun adeemsa hera fooyyessuu iddo afurittis kanneen qoodan jiru, isaanis;³⁷⁵

- Seera baaftuu keessaa harka baayyee guuddaan kan deggeramu yoo ta'a (legislative supermajority)
- Paarlamaan lamaanuu walitti dabalamii sagalee akka kennu kan gaafatu (parliamentary quorum)
- Naannoleen akka mirkanaa'u kan gaafatu (state ratification)
- Rifiireendom (referendum)

Kana jedhaniin akka geggeeffamu kan qajeelchu yoo ta'e adeemsalee kanneen keessaa isaan kamiin heerichi akka fayyadame irraa ka'uun heericha fooyyessuuf cimaadha ykn salphaadha jechuun kan dandaa'amu ta'a jechuudha.

Gaaffii marii

---

³⁷³ Richard Albert, (2010), “Nonconstitutional Amendments”, Canadian Journal of Law and Jurisprudence, Vol. xxii, No.1 pp. 1- 43, p. 13.

³⁷⁴ Rosalind Dixon and Richard T. Holden (2011), “Constitutional Amendment Rules: The Denominator Problem”, Chicago, Public Law and Legal Theory Working Paper, No. 346, p. 13.

³⁷⁵ Rosalind Dixon and Richard T. Holden (2011), “Constitutional Amendment Rules: The Denominator Problem”, Chicago, Public Law and Legal Theory Working Paper, No. 346, p. 8.

1. Yeroo HMFDRD bahetti naannoleen akka ammaatti caaseffame hin turre waan ta'eef uummattooni biyyattii sagalee isaanii kennataniiru jechuu dandeenyaa?
2. Heerichatu saba, sablammii fi uummattoota biyyicha hundeesseemoo, sabaa sablammii fi uummattoota biyyichaatu heericha hundeesse kan jedhu yeroo gaaffii ta'ee heericha irratti ka'u ni jira. Kana akkamitti ilaaltu?
3. Adeemsa HMFDRD fooyyessuu keessatti ulaagaan lama kwt. 105 jala kaa'amee jiru maaliif barbaachise?
4. Heerichi otoo kutaa heerichaa keessaa yaadonni hin fooyyofne jiru jechuun kan kaa'u yoo ta'e fudhatama qaba jechuun ni dandaa'amaa? Maaliif?

Adeemsa kana keessattii xiyyeffannoon itti kennamuu kan qabu heera fooyyessuu jechuun maal jechuudha kan jedhudha. Kun, adeemsa ittiin qabiyyeen heera biyya tokkoo itti fooyya'u ykn geeddaramudha.³⁷⁶ Adeemsi heera fooyyessuu kun adeemsota biroon heera geeddaruu irraa adda kan isa taasisu seera qabeessumaa isaati. Adeemsa seera qabeessaan heerri ittiin fooyya'u danda'u qabaachuunis gam biraan heerichi jijiirama yaadaa, siyaasaa fi dinagdee hawwaasa keessatti adeemsaa yeroo keessa dhalachuu danda'u haammachuuf fedhii heerichi qabu kan agarsiisudha.³⁷⁷ Heerri seera olaanaa biyyaati, dabalees fedhii hawwaasa ballaa biyyattii kan qabatee jirudha. Kana irraas kan ka'e jijiiruun isaa akka seerota idilee ta'uu irraa hin eegamu. Heerri seera bu'uura biyya hundeessu fi olaanaa ta'us kan hin jijiiramnedha gudunfaa jedhu irra gahuun hin dandaa'aamu.³⁷⁸

Heerri biyya tokko yeroo dheeraa akka turu itti yaadamee kan wixineeffamu ta'u, haalota yeroo, guddinaa if jijiirama siyaasaa fi dinagdee dhuftti madaquu akka danda'u taasifamee kan wixineeffamu yoo ta'e, heerichi bu'uura barbaadameef wantoota haaraa dhalatan waliin walsimuu dhiisuu danda'a.³⁷⁹ Dandeettiin heerri haalota haaraa ta'anitti madaquu akka cimina heeraatti kan ka'u yoo ta'es gama biraatiin dandeettiin heerri tokko jijiiramuun dhimmoota haaraa ofitti dabaluus akk ciminaatti ka'uu kan danda'udha.³⁸⁰ Heera

---

³⁷⁶The International Institute for and Democracy and Electoral Assistance, "Constitutional_amendment_procedures.Pdf," Constitution Building Primers, September 2014, p.1.

³⁷⁷Rosalind Dixon and Richard T. Holden (2011), "Constitutional Amendment Rules: The Denominator Problem", Chicago, Public Law and Legal Theory Working Paper, No. 346, p. 1

³⁷⁸D. Grimm, 'The Basic Law at 60: Identity and Change', 11.1 German Law Review (2000), 33 (39-40)

³⁷⁹Gabriel L. Negretto (2011), Replacing and Amending Constitutions: The Logic of Constitutional Change in Latin America, paper prepared for delivery at the 2011 American Political Science Association Meeting, Seattle, Washington, September 1-4, p751.

³⁸⁰The International Institute For And Democracy And Electoral Assistance, "Constitutional_Amendment_Procedures.Pdf," P.2.

fooyyessuun adeemsa addaa kan barbaaduu fi yeroo baay'ee hawwaasa biyyattii fi seera baaftuu irraa deggersa adeemsa barbaadudha.³⁸¹

Gaaffii marii

1. Bal'inni heera fooyyessuu hanga maaliitti? Daangaa qabaa?
2. Heera fooyyessuun maaliif barbaachisee?
3. Garaagarummaan heera fooyyessuu fi geeddaruu maali?
4. Kutaalee heeraa keessa muraasa kan geeddaramuuf adeemsi isaanii garaagara ta'e hundeessuun maaliif barbaachisee? Fakkeenyaaaf HMFDRi kwt. 105 ilaala.

HMFDRi akkamitti fooyya'uu dana'a kan jedhu ilaalchise heericha kwt. 104 jalatti kan tumamee jiru ilaaluun ni dandaa'ama. Ulaagaan isaas

- ⇒ Yaadni fooyya'iinsaa dhihaate Mana Maree Bakka Bu'oota uummataa lama sadaffaan kan deggerame yoo ta'e ykn
- ⇒ Mana Maree Federeeshiniin lama sadaffaan kan deggerame yoo ta'ee ykn
- ⇒ Mana Maree naannolee keessa tokko sadaffaan kan deggerame yoo ta'e
- ⇒ Yaadichi dhihaatee sagalee caalmaa Mana Maree Naannoleen kan deggerame yoo ta'e
- ⇒ Mareef gara hawwaasa dhimmichi ilaallatuutti dhihaachuu danda'a.

Adeemsaleen kwt.104 jalatti kaa'amani jiran kan agarsiisan heericha fooyyessuun akkamiti eegaluun dandaa'ama kan jedhu. Dhimma kana irratti karaaleen garaagaraa jiraachuun heericha fooyyessuuf filannoo garaagaraatti gareen heerichi akka fooyya'u barbaade gargaaramuu akka danda'u kan agarsiisudha. Kun gam tokkoon heerichi jijiiramuuf carraa qabu agarsiisuuf gargaaruu danda'a. Adeemsi fooyya'iinsa heeraa Itiyoophiyaa kutaa heeraa akka fooyya'u barbaadame irratti hundaa'ee adeemsa fooyya'iinsaa garaagaraa keessa darbuu akka qabu HMFDRi kwt. 105 ni agarsiisa. Kana qofas osoo hin taane gaaffiin heera fooyyessuu kun qaama dhimmich ilaallatuu fi hawwaasaan irratti maria'atamuu akka qabu heerichi ni tuma. Dabalaataani HMFDRi kwt. 105 (2) jalatti kan kaa'amee jiru yoo ilaallu adeemsi tumaalee heeraa keessa jiran garaagaraa qabaachuun kan dandaa'amu ta'uu isaa kan agarsiisudha.

---

³⁸¹ Nigussie Afesha, "The Practice Of Informal Changes To The Ethiopian Constitution In The Course Of Application," Mizan Law Review, Vol. 10, No. No.2 (December 2016): P.368.

3.2.6.5. Mootummaa Murtaa'e (limited government)

Yaaddamni mootummaa murtaa'e qabaachuu jedhu kun HMFDR kwt. 12 jalatti kan beekamtii argatee jirudha. Bu'uruma tumaa kanaanis yaadni kaa'amee jiru mootummaan kan itti gaafatamu danda'u ta'uu isaa, qajeeltoo amalaa fi itti gaafatamummaa mootummaa jedhuun kaa'ee jira. Bu'uura tumaa kanaanis muraa xiqaa tokkoffaa jalattii yaaddama itti gaafatamummaaf bu'uura kan ta'e, iftoomina hojii mootummaa maal akka ta'uu qabu kaa'eera. Jalqaba irratti amallii fi hojiin mootummaa iftoomina qabaachuun qaba. Kunis bu'uura kan godhate mootummaan amalli isaa fi hojiin isaa maal akka ta'e osoo hin beekin dura hawwaasni duuchumatti qeequu ykn itti gaafatamummaa kan hordofsiisuu danda'u ta'uu fi dhiisuu isaa dubbachuun hin dandaa'amu waan ta'eefi. Kanaaf, tumaan kun itti iftoomina hojii mootummaa akka haalduree itti gaafatamummaatti kaa'ee jira. Qajeeltoon jalqabaa itti gaafatamummaa hawwaasni odeeffannoo hojii fi amala mootummaa ilaachisee, odeeffannoo sirrii ta'e argachuun akka qabu kan agarsiisudha.

Bu'uuraan HMFDR kwt. 45-84 tumaalee jiran yoo ilaalle kan isaan dubbatan waa'ee qoqqooddi aangoo mootummaati. Qoqqooddiin kunis akka biyyaatti mootummaa federaalaa fi naannolee jidduutti qoqqooddi geggeeffame kan tarreessu yoo ta'u. Akka mootummaatti ammo sadarkaa federaalaattis ta'e nannootti qoqqooddi qaamolee mootummaa sadeen jidduutti geggeeffamu kan kaa'amee jirudha. Qoqqooddiin kun maaliif geggeeffame kan jedhu yoo ilaalle, mootummaan qaamolee isaa jidduu sirni walto'achuu akka jiraatu barbaadamee akka ta'e hubachuun ni dandaa'ama. Kun ammoo bu'uuraan aangoonq qaamolee mootummaa kan murtaa'e akka ta'u ni barbaadama. Qaan ni mootummaa tokko keessa fiixeetti bahee isa kaan kan ofjalatti galchu yoo ta'e walcaalumaa aangoo kan fidu waan ta'eef waa'een walt'achuu, qoqqooddi aangoo fi mootummaa murtaa'e qabaachuun dubbachuun hin dandaa'amu.

Gaaffii marii

1. Mootummaa murtaa'e yeroo jedhamu mootummaan dirqama isaa bahu danda'u qabachuun murteessaadha jedham karaa hiikkoo heerummaaf laatame waliin akkamitti ilaalam? Maaliif?
2. Mootummaan dhaabbata dantaa misseensota isaa tarkaanfachiisuuf hundaa'edha. Jechama kana waliin waliif galtuu? Maaliif? Yoo itti waliif galtu ta'e mootummaan dirqama malii qaba jettanii yaaddu?

3. Heerii mootummaa biyya tokkoo seera olaanaa biyyattii ta'uun isaa maaliin mirkanaa'uu danda'a?

Olaantummaa heera mootummaa yeroo jedhamu heerri mootummaa dandeetti nama ykn qaama ykn abbaa taayitaa bituu ykn gahoomsuu ykn dirqisiisuu qaba jechuudha. Heerri biyya olaantummaa qaba yeroo jedham, qaamni mootummaa hundinuu seera baaftuu, seera hiiktuu, fi seera raawwachiiiftuun aangoon isaan qaban madii isaa ykn kan waraabamu heericha irrattidha jechuudha.³⁸² Dabalees aangoo fi itti gaafatamuummaan isaan qaban kan oolchamu yoo ta'e jalqaba irra kan dhufu tumaalee heera mootummaa akka kabajaniif dirqama qabaachuu isaaniiti. Kun kan agarsiisu abbootiin aangoo dirqama isaanii keessaa jalqabarra kan dhufu tumaalee heera mootummaa kabajuudha kun ammo bu'uuraan daangaan aango Isaanii heericha akka ta'e agarsiisa.³⁸³ Bu'ura HMFDR kwt. 9 tiin yaadni ka'amee jiru kan agarsiisu heerichi seerota biyyattii keessa isa angafa ta'uu isaa ka'a. yaaddamni keewwata Kanaan ka'amee jiru yaaddama olaantummaa heeraa jedhamee ibsama. Bu'uura kanaanis seeronni biyyattii kamiyyuu, barmaatileen hojii, ykn murtiin qaama mootummaa ykn abbaa taayitaa kamiyyuu heericha waliin kan faallesu yoo ta'e raawwatiinsa akka hin qabne ni kaa'a.

3.2.6.6. Sirna Filannoo HMFDR

Biyya sirna diimokraasii geggeessitu tokko keessatti filannoo fi sirni filannoo dhimma murteessaadha. Haa ta'u malee qabatama addunyaa irra jiru irraa yeroo ilaalamu sirni filannoo sababa filatameef ykn sirnoota jiran keessaa isa kanatu biyyatoof ta'a kan jedhu filanno sirriin taasifameera ragaan nama jechisiisu hin jiru.³⁸⁴ Yeroo baayyee filanno sirnaa kan geggeeffamu akkuma tasaa ykn haalota addaan dhiibamuun, sirna koloniin fi olaan dhiibamuun yeroo filanno geggeeffamu ni mul'ata. Haa ta'u malee, sirni filannoo biyya tokkoof ni ta'a jedhamee filatamu sirna diimokraasii biyyattiin hordofuu barbaaddu irraan dhiibbaa guddaa ni geessisa. Kana jechunis, sirni siyaasa biyya tokkoo sirna filannoo biyyi tokko qabduun boocamuun danda'a jechuudha. Sababiin isaas, siyaasni biyyatti kan luucca'u gaaffii sirni filannoo gaafatu guutuuf dhaabbilee siyaasaa hundaa'an irraa ka'eetu. Sirni kun bu'uuraan yeroo dheeraaf sirna turuu danda'udha waan ta'eef carraa siyaasa biyyaa fuulduree

---

³⁸² Ethiopian Federal Judicial Training Center, "Revised-Module-on-Constitution," p.87.

³⁸³ FDRE, Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia, art.9(1).

³⁸⁴ Paul Wilder, "The International IDEA Handbook of Electoral System Design," Representation 36, no. 2 (June 1999): p.1, <https://doi.org/10.1080/00344899908523078>.

kaa'uu bal'aa qaba jechuudha.³⁸⁵ Kana irraa ka'uun sirni filannoo biyyi tokko filattu diimookraasiin biyyattii keessatti geggeeffamu maal akka ta'e kan agarsiisuu fi sirna of eegganno addaan fo'atamuu qabu ta'uu isaa hubatamuu qaba.

Walumaa galatti haalota sirni diimokraasii keessatti hundeffamuuf yaalamu biyyaa biyyatti garaagarummaa guuddaa kan qabu yoo ta'es, yeroo hedduu kaayyoo sirni diimokraasii dhaabbatuuf walfakkata. Innis, dhaabbilee sirna diimokraasii tarkaanfachiisuu danda'anii fi haalota gegeeddaramuu guddina hawwaasaa waliin dhufuu danda'an duukaa guddachuu kan danda'u dhaabuudha. Kun ammoo baayyeen isaa jalqaba irraa kaasee sirni filannoo filatamu dhaabbileen kun boca akkamii akka qabaataniif bu'uura want ta'eef kan ilaalamuu qaban ta'a jechuudha. Sirni filannoo biyyi tokko geggeessitu biyyattii keessatti sirni siyaasaa geggeeffamu irratti dhiibbaa guddaa ni qabaata yeroo jedhamu maal jechuudha gaaffiin jedhu ka'uun isaa hin hafu. Fakkeenyaaaf, aadaa siyaasaa biyyattii keessatti waldeggeruu fi walgargaaruun akka jiraatu guddisuu sirni filannoo biyyi tokko itti gargaaramtu murteessaadha. Walitti dhufeenyi dhaabbilee siyaasaa jidduu jiru sirna filannoo biyyatti diriirfattu irratti kan hundaa'udha. Kun ammo gadi bu'ee lammilee biyyattii keessatti walitti dhufeensa jiru irraan dhiibbaa geessisuun isaa kan hin hafnedha.³⁸⁶ Kanaaf yeroo ammaa kana addunyaa irratti fo'annoon sirna filannoo rakkolee siyaasaa biyya tokko mudatuuf ka'umsa ta'uun yeroo ka'amu ni mulata.

Sirni filannoo amala dhaabsiyaasa keessa jiru, akkaataaa dhaabsiyaasaaleen duula filannoo itti geggeessan, amala beektonni siyaasaa agarsiisan, haala qilleensa siyaasaa biyya tokko keessa jiru, dhaabsiyaasaaleen akka atooman ykn walitti hin adeemne, dhaabsiyaasaaleen hundee isaanii bal'isuun ykn dhiphisuun akka of ijaaran kan taasisu sirna filannoo biiyi tokko fo'attee itti gargaaramtudha.³⁸⁷ Haa ta'u malee bu'urumaan sirni filannoo tokko haqummaa qabaachuu isaa kan hin agarsiisfne yoo ta'e fi qaamoleen filannoo keessatti hirmaatan haala sirrii ta'een kan mo'aman ta'uu isaanii kan hin agarsiifne yoo ta'e, akkasumas qaamoleen kun carraa moo'uu filannoo itti aanutti kan qaban ta'uu isaa kan hin agarsiifne yoo ta'e qaamoleen kun sirlchaa ala haala al-diimokraatawaa ta'een aangoo qabachuuf karaa akka barbaaddatan taasisuu danda'a waan ta'eef of eegganno filannoo sirnaa irratti taasifamu guddaa ta'uu akka qabu saayinsiin isaa ni agarsiisa.³⁸⁸ Of eegganno

³⁸⁵ Pippa Norris, "Choosing Electoral Systems: Proportional, Majoritarian and Mixed Systems," International Political Science Review 18, no. 3 (July 1997): p.1, <https://doi.org/10.1177/019251297018003005>.

³⁸⁶ Wilder, "The International IDEA Handbook of Electoral System Design," p.2.

³⁸⁷ Wilder, p.8.

³⁸⁸ Wilder, p.8.

taasifamuu qabu inni biraan, sirni filannoo tokko biyya biraatti sababa hujjetef biyya biroottis ni hoojjeta gudunfaa jedhu irra gahuun rakkisaadha. Sababiin isaas, kun kan hundaa'u haalota akka aadaa, hubannoo, siyaasa, dinagdee fi kkf biyya tokko keessa jiran irratti waan ta'eef. Sirni filannoo bu'uraan wantoota akka aadaa, sanyii, afaan fi kkf. Hawwaasa keessa jiran tilmaama keessa dursee galchuun dirqama ta'a.

Sirni diimokraasii hojiitti akka geeddramuuf sagaleen uummataa bakka teessuma bakka bu'ootaatti geeddaramuu danda'uu qaba. Kun ammo kan murtaa'u sirna filannoo biyyi tokko hordiftu irrattidha. Sababiin isaas sirnichi eenu akka mo'ee fi maaliif akka mo'e kan tarreessu waan ta'eefi. Walumaa galatti sirni filannoo garaagara addunyaa kana irratti kan jiran yoo ta'us biyyi tokko sirna filannoo yeroo filattutti wantoonni tilamaama keessa galuu irra jiraatu jedhamanii ka'an ni ji. Isaanis:-

- a) Manni maree bakka bu'oota uummataa akkuma maqaa isaa bakka bu'oota uummataan akka guutamu taasisuu danda'uu usirnichaa.
- b) Sirni filannoo dhaqqabamaa fi hiikkoo kan qabu taasisuu danda'uu qaba. (sagaleen uummataa bu'aa kan qabu ta'uu isaa agarsiisuu danda'uu qaba) (dabalees, qaamni uummanni filatu sun aangoo akkamii qabaachuu danda'a, jijiirama maalii fiduu dana'a kan jedhu irraan ka'uun uummanni filannoof kaka'umsa dhabuu danda'a)
- c) Gareewan dorgommii irra jiran garaagarummaa isaanii akka xiqqeffatanif ni jajjabeessa. (Providing Incentives for Conciliation). Filannoon akka meeshaa waldhibdaan ittiin hiikamuutti fudhatamuu danda'a jechuudha.
- d) Mootummaa cimaa fi sirna mootummaa bu'a qabeessa ta'e diriirsuuf. (Facilitating Stable and Efficient Government)
- e) Sirni filannichaa hanga dandaa'ameefiitti karaa hundaanuu loogmaleessa ta'ee mul'achuu danda'uu qaba.
- f) Sirni filannoo mootummaa fi bakka bu'oota uummataa sirna ittiin itti gafaatatummaan isaanii uummataaf ta'uu agarsiisuu danda'an ta'uu qaba. Kana jechuun uummanni sagalee isaan bakka bu'oota isaa fi mootummaa ofii filate deebisuu sirna danda'u ta'uu qaba.
- g) Dhaabsiyaasaalee hundee isaanii gos hedduu jajjabeessuu danda'uu qaba. (Encouraging "Cross-Cutting" Political Parties)
- h) Bakka bu'oota uummataa keessa mormitooni akka jiraataniif jajjabeessuu. (Promoting a Parliamentary Opposition)

- i) Dandeettii bulchii fi bajata sirna filannoof barbaachisu danda'uu biyyaa sirna filannoof fo'amu murteessuu keessatti murteessaadha.

Walumaagalatti, sirna filanno biyyi tokko fo'atu haala qabatamaa biyyi keessa jiru tilmaama kan godhate ta'uu mala. Balaa guddaan, sababa biyyoota birootti bu'a qabeessa ta'eef sirni filanno tokko biyya biraattis bu'a qabeessa ni ta'a jedhanii tilmaamuudha. Kanaaf, haalli siyaasaa hawwaasummaa, aadaa fi kkf kan biyyattiif adda ta'an waliin sirna filanno walsimuun hin dandeenye filatamuun sirrii miti. Fakkeenyaaaf, biyya waa'een sabaa fi sabalmmee gaaffii guddaa kaasaa jiru keessaatti sirna filanno lammilee gaaffii kana kaasaa jiran sagalee dhabsiisuu danda'u ykn bakka bu'aa dhabsiisuu danda'u fo'achuun balaa guddaa fiduu danda. Sirni filaniichi biyyoota biroo rakkoo kana hin qabne keessatti hojeeteera ta'uu danda'a. Achitti hojjechuun isaa qofti biyya biraatti fudhatamuuf sababa ta'uu hin danda'³⁸⁹.

Addunyaa irra gosoонни filanno garaa garaa jiru, isaanis iddo gurguddaa sagalitti gargar qooduun kan dandaa'amu ta'uu barreeffamoonni tokko tokko ni kaasu³⁹⁰, sagalan isaanii ammoo kutaa gurguddaa sadiitti qooduunakkataa armaan gadiitti kaa'uuf yeroo yaalamus ni jira. Gabatee³⁹¹ aramaan gadii irratti matiwwan gosoota sirna filanno fi kutaalee gurguddoo filanno haa ilaallu. Kutaatleen kun kan isaan ilaalaman sagaleen uummataa sagalee paarlamaa keessatti akkamitti geedderamuu danda'a kallattii jedhu irraan ka'uun ta'uun isaa hubatamuu qaba.

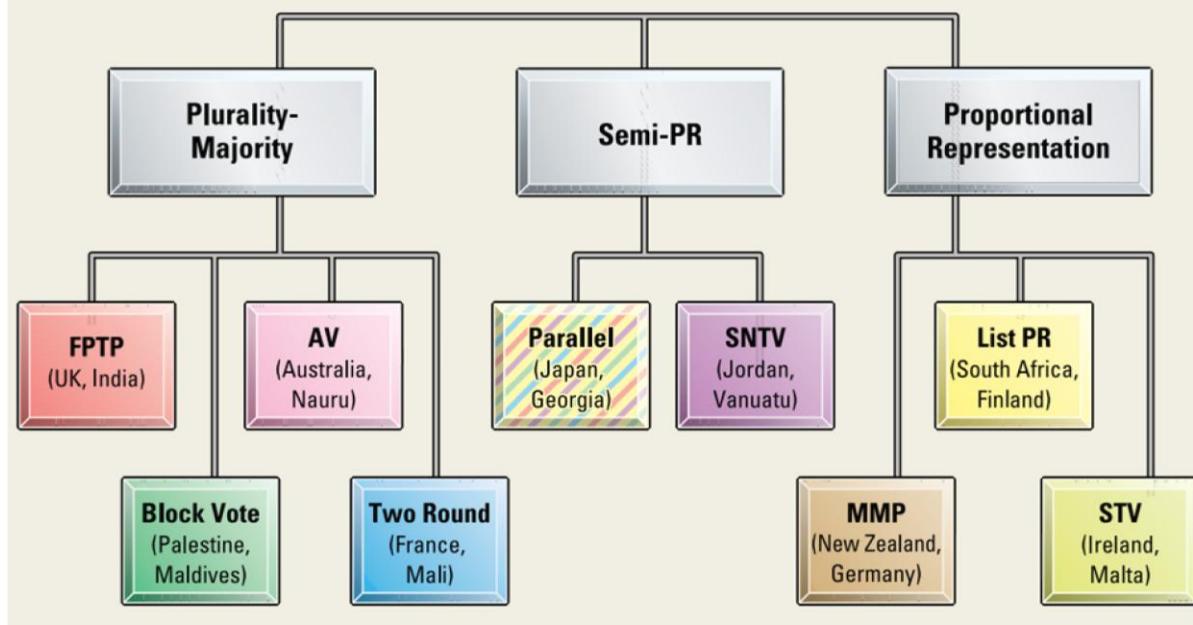
---

³⁸⁹ Wilder, p.14.

³⁹⁰ Wilder, p.17.

³⁹¹ Wilder, p.17.

Figure One: Electoral System Families

- a. Waldorgomtoota hedduu keessaa sagalee caalmaa kan argate sirna itti mo'u (Plurality-Majority Systems)

Sirna kana kan adda isaan godu yeroo hedduu kutaa filannoo bakka bu'aan tokko itti filatamu kan fayyadaman ta'uu isaati. Sirna waliin dorgomuu (plurality system) fudhannee yoo ilaalle dorgomaan tokko mo'uuf dorgomtoota biro caalaa sagalee argachuun isa qofti gahaadha. Haala kana irraa adda ta'een sagalee caalamaa keessatti (majority system) keessatti garuu, mo'uuf sagalee caalamaa qofa osoo hin taane sagaleen dorgomaan tokko argate kan dorgomtooni biroo argatan walitti idaa'amee caaluu danda'uu qaba. Persentaa shantamaa ol argachuun dirqama jechuudha.

- b. Sirna gamtokkeen qixawaa (Semi-Proportional Systems)

Sirna kana keessaa kanneen beekamoon 'Single Non-Transferable Vote (SNTV)' fi 'Parallel (or mixed)' kan jedhamanidha. Isa jalqabaa jalatti filattooni sagalee tokko kan qaban yoo ta'u, kutaa filannoona keessatti geggeeffamu sana kan bakka bu'an bakka bu'oota hedduu yoo ta'e dorgomtoota sagalee olaanaa argatanitu sadarkaa sagalee argataniin filattoota bakka bu'a jechuudha. Inni lammaffan kan agarsiisu, gareen mo'e kan fudhatu yoo ta'u, gareen garmalee bakka bu'ame jedhamee hin deggeramuu.

c. Sirna Walqixxeessuu (Proportional Representation)

Sirna kana keessatti fakkeenyaaf dhaabni siyaasaa tokko filannoo waliigalaa keessatti 40% sagalee uummataa argate, bakka bu'oota uummataa keessaas 40% argata jechuudha. Akkuma walfakkaatuun gareen sagalee uummataa 10% argates bakka bu'oota keessaas 10% aragata jechuudha. Sirni kun dhaabni siyaasaa yeroo dorgomtoota isaa tarreessuun dhiheessuun hawwaasni irratti sagalee kennudha.

Gara biyya keenyaatti deebinee yoo ilaalle, HMFDRD keessatti sirni diimokraasii iddo guuddaa kan kennameefii jira. Haalota kanaaf akka agarsiiftuutti ka'an keessaas tokko heerichi filannoos akkamitti geggeeffamuu akka qabuu fi ulaagaa ittiin geggeeffamuu malu kan diriirse ta'uu isaati. Heerri tokko diimokraatawaadha jedhamuu dirqama filannoof iddo inni kennuu qabu heerummaa jalatti kaafamee kan ilaalammee jiru yeroo ta'u, filannoos diirmokraasiif bu'uradha. Lammileen abbaa aangoo olaanaa biyyatti ta'uu isaanii, birmadummaan kan saba, sabalammii fi uummatoota Itiyoophiyaa ta'uu isaa karaa itti agarsiifamu keessa tokko filannoodha. Itti dabalees, mootummaan akka mootummaatti itti gaafatamummaa kan qabu ta'uu isaa karaan ittiin mul'atu keessaas tokko filannoodha. Kana qofa osso hin taane uummanni murtee mootummaa keessatti karaa inni itti hirmaatu keessaas tokko filannoodha. Kana irraa kaanee, filannoos sirna biyya tokkoo keessatti gahee inni taphatu guddaa ta'uu isaa ni hubatama.

HMFDRD jalatti, filannoof ulaagaalee gurguddoo kaa'ee jira.³⁹² Isaanis:-

- a. Filannoon biyyattii keessatti geggeeffamu looggii kam irraayyuu bilisa ta'uu kan qabu ta'uu akka ta'u heerichi kaa'eera.
- b. Lammileen hojii mootummaa keessatti ykn murtee fudhatamu keessatti karaa bakka bu'oota isaani hirmaachuu fi bakka bu'oota filachuuf mirga guutuu kan qaban ta'uu ni tuma.
- c. Ulaagaa umurii wagga 18 namni guutee hundinuu filannoos filanchuu kan danda'u ta'uu ni ka'a.
- d. Namni kamiyyuu ulaagaa umurtii wagga 21 ka'amee jiru kan guute yoo ta'e mirga filatamuu kan qabu ta'uu ni ka'a.
- e. Filannoon geggeeffamu yeroo yeroon kan geggeeffamuu fi hundumaa kan hirmaachise ta'uu akka qab heerichi ni tuma.

---

³⁹² FDRE, Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia, p. art. 38.

- f. Sagaleen iccitiin kan kennamu fi filataan bakka bu'aa fedhii isaan barbaade dhiibbaa fi soda tokko malee filachuu akka qabu heerichi ni tuma.
- g. Mirga dhaaba kam keessatti gurmaa'uu heerichi ni tuma.

Raawwii isaa ilaachisee HMFDRD bakka bu'ota uummataa akkaataa itti filatamu sirna filannoo sagalee caalmaanidha. Gaarummaa sirnichaa yoo ilaallu, armaan olittiakkuma ilaalamre raawwachiisuuuf salphaa ta'uu danda'a. sababiin isaas dorgomtoota keessaa kutaa filannoo bakka bu'aan tokko keessaa filatamu keessatti dorgomaan sagalee caalmaa argate kan moo'u sababii ta'eef.³⁹³ Haa ta'u malee, haala addaan heerichi Itiyophiyaa keessatti, teessuma 20 lammilee baay'inaan xiqqoo ta'aniif (minorities) teessoo bakka bu'ota akka biyyaatti jiru 550 hin caalle keessaa hambifanni kaa'ameera. Kana jechuun, sirni biyya keenyaa sirna walqixxeessuu (proportionality) jedhu irraa ergifateera kan nama jechisiisu jiraachuu isaa hubachuun barbaachisaadha.

Walumaagalatti, filannoonaan kan geggeeffamu wagga shan shaniin yoo ta'u, filannichis bifa waliigalaan kan geggeeffamuu ta'a. FSilanichis bilisaa, kallattii, sagaleen dhoksaan kan kennamuu fi diimokiraatawaa ta'uu akka qabus heerichi ni tuma.³⁹⁴ Sagaleenis kan kennamu kutaa filannoo tokko keessaa dorgomtoota jiran keessaa kan irra caalaa sagalee argate mo'a ta'a ulaagaa jedhuunidha.³⁹⁵ Itti dabalees, akkaataan bakka bu'ota Mana Maree Federeeshinii itti bakka bu'amu yoo ilaallu kan walqixxummaa ykn proportionality irratti hundaa'e ta'uu isaa waanti agarsiisu ni jira. Aangoon mana marichaaakkuma jirutti ta'ee, akkataa bakka bu'oonee saba, sablammii fi uummatan (each nation and nationality would have at least one member regardless of their number) ta'uun isaa sablammiileen lakkooftaan daanga'uun bakkeetti akka hin hafne kan yaade ta'uu heerichaa hubachuun ni dandaa'ama.³⁹⁶

Sirna filannoo biyya tokkoo keessatti gahee qaama filannoo raawwachiisuu guddaadha. Kanaaf, HMFDRD yoo ilaallu qaama bilisa, dhiibbaa qaama kamii irraayyuu bilisa, kan filannoo loogamaleessa ta'ee geggeessuu danda'uu fi filannoonaan inni geggeessu bilisaa fi haqa qabeessa ta'e hundeessuuuf barbaade.³⁹⁷ Akka gaaffiti, kan qaama kana irratti ka'uu danda'us adeemsa miseensonni isaa itti filatamanii fi hirkattummaa qaamni kun mootummaa irratti qabaachuu danda'u yeroo hedduu akka sodaa fi gaaffitti kan dhihaachuu danda'anidha.

---

³⁹³ FDRE, p. art. 54(1 & 2).

³⁹⁴ FDRE, p. art. 54 (1).

³⁹⁵ FDRE, p. art. 54(2).

³⁹⁶ FDRE, p. art. 61.

³⁹⁷ FDRE, p. art. 102.

Gaaffii marii

1. Boordiin Filannoo Biyyooleessa miseensonni isaa akkataa itti filataman irraan kan ka'e bilisummaa fi amanamummaa qaamichaa irraan dhiibbaa inni geessisu jiraa? Maaliif?
2. Bilisummaa fi amanamummaa qaama kana dabaluuf akka furmaataatti ykn yaada foyya'iinsaatti maaltu ta'uu qaba jettu? Maaliif?
3. Sirna filannoo amma qabnuu keessatti gahee qaamoleen haqaa keenyaa taphachuu qaban maali jettu? Filannoowwan akka biyyaa fi naannootti geggeessaa turre keessatti gahee qaamolee haqaa taphachaa turan waliin walbira qabuun gara fuulduraatti maal ta'uu qaba jettu?
4. Yeroo ammaa kana biyya Itiyoophiyaa keessatti paartilee lakkofsaan 120 (dhibba tokkoof digdamaa) ol ta'an galmaa'anii socho'aa akka jiran ragaaleen tokko tokko ni agarsiisu. Kun kallattiin sirna filannoo biyyattiin qabdu irratti dhiibbaa inni fidu maali?
5. Paartileen akkas baayyachuun kun bu'aa sirna diimokraasiitimo rakkoo sirnichi qabu kan agarsiisudha jechuun dandaa'ama? maaliif?

GUDUNFAA

Heerri sanada siyaasaa fi seeraa ta'ee, sanada lammileen waliigaluudhaan duudhaa ol'aanaa(basic norms) walitti fiduudhaan tumatanii fi ittiin sirna siyaataa tokko jalatti walbulchan(shared) ykn ittiin of bulcha(self rule) jechuu dandeenya. Biyyi tokko immoo heera barreeffamaa qabdi jechuun biyyattiin sirna diimokiraasii keessa jirti jechuu miti. Fkn:-Heera biyya keenyaa kan bara 1931, 1955 fi 1987 ilaaluun ni danda'ama. Haa ta'u malee, aangoo siyaasaa diimokiraatawaa ta'ee, aangoon heeraa fi heera qofaan qabatamu ta'ee, ol'aantummaa seeraa biyya tokko keessatti iddo kan qabuu fi aangoon mootummaa daangeffamaa yoo ta'e, mootummichi mootummaa heerawaa(*constitutional government*) jechuu dandeenya. Biyya Mootummaa Heerawaa qabdu keessatti immoo qaamni aangoo isa ol'aanaa(sovvereign) qabu seera baaftuus haa ta'u, seeraa hiiktuu ykn seera raawwachiftuu keessa hin jiru, hundumtuu heera jalatti hoogganamu(HMFDRI fi HMNO kwt 9(4)). Ta'us, dhimma adeemsa aangoo fudhachuu fi adeemsa ol'aamntummaa seeraaf qajeeltoo akka ta'utti yoo ilaalle aangoon dhumaa(ultimate sovereign power) uummata. Kana jechuun heerri seerota biroo irraa wanti isa taasisu kan biraan heera kan tumatu karaa kalattiinis haa ta'u, alkallatiin uummata jechuudha. Uummatni immoo yoomiyuu heeraaf hin bitamu jedhee hin tumatu. Garuu heericha yeroo qopheeffatu mirgi namoomaa isaa, diimokiraasii, akkasumas mirgi ofiin of bulchuu isaa keessatti kan kabajame ta'uu qaba. Kanaa alatti heera mootummaan uummata irratti fe'uudhaan ittiin lammilee dararu yoo ta'e, heera heer'ummaa hin qabne(*constitution without constitutionalism*) ta'a jechuudha. Waan ta'eef, seenaa keessatti Itoophiyaan heera barreeffamaa sadii kan heer'ummaa hin qabne dabarsitee jirti. Haa ta'u malee, qabsoo lammileen biyyattii bifa qindaa'eenis ta'ee bifa bittinaa'aadhaan sirna Maarkizimii(Marxism) kan mirga eenyummaa, mirga aadaa, mirga afaan isaatti fayyadamuu isaa, mirga qabeenyaa fi humna isaa fayyadamuu irraa mulqe, akkasumas sirna mirga ofiin of bulchuu uummatichaa sarbaa ture bara 1991 yeroo xumuraatiif ofirraa garagalchee ture. Kanumaan, dhaabbileen siyaasaa yeroo sana turan kan dantaalee fi sagantaalee siyaasaa garaagaraa qaban walitti dhufuudhaan bara 1991 Chaartera Ce'umsaa kan Yeroo tolfachuudhaan Mootummaa Ce'umsaa dhaabbatee ture. Seenaa siyaasaa yeroo sana ture muujula kana keessatti kaasuun waan hin barbaachifneef bira darbinee yeroo chaartera ce'umsaa kana ilaallu, chaarteri kun mootummaa ce'umsaa yeroo sanaaf akka heeraatti tajaajilaa kan turee fi heera amma jiru akka wixineffamuuf karaa ta'ee tajaajilaa ture. Kanaaf, chaarterichi yeroo tumamu, waa'ee sirna mootummaa hundeffamuuf deemuu(sirna federaalizimii ykn biroo, yoo federaalizimii ta'e immoo federaalizimii akkamii?), ijoo falmii bara dheeraa kan ture waa'een imaammata lafa baadiyaa fi kkf

waliigalamee waan hin murtoofneef, heerichaaf olkaa'amee ture. Haaluma kanaan, koreen wixineessituu heeraa hundaa'uudhaan heerichi wixinaa'ee sadarkaa hawaasaa garaagaraatti, beektoota biyya alaa fi keessaan irratti mari'atamee bara 1994tti keewwata 106 fi boqonnaa tokko qabachuudhaan Heera Mootummaa Federaalawaa Diimokirataawaa Itoophiyaa jedhamuun raggaasifame. Haa ta'u malee, sadarkaan Marii Heeraa kun hawaasa hunda hin hirmaachifne, mootummaa ADWUI'n yeroo sana dhaabilee siyaasaa yeroo sanaa irratti ol'aantummaa argatee waan tureef, akka isaaf tolutti heera kana bocate jedhanii barreessitoonni qeqan jiru. Akkasumas tumawan heerichaa keessaa waa'een bifaa alaabaa biyyattii, waa'een mirga hiree ofii ofin murteeffachuu hanga *fottoquutti* kaa'amee jiru, waa'een caaseffama federaalizimii eenyummaa sabaa irratti hundaa'uu fi waa'een imaammata lafa baadiyaa ijoowwan falmisiisoo Wixineessitootaa heeraa qoraa turan keessaa isaan muraasa. Qeequun akkuma jirutti ta'ee garuu heerichi seenaa biyyattii keessatti siyaasa fooyya'aa fi boqonnaa haaraa tokko qabatee achii as baheera. Isaan keessaa muraasa yoo ilaalle:-heerichi hundaa olitti kan bitu ta'uu fi heerichaan alatti aangoo qabachuun kan hin danda'amne ta'uu isaa diimokiraasiif balbala haaraa tokko banuu isaa argisiisa. Gama biraatiin immoo mootummaa aangoon isaa daanga'e ta'e akka jiraatuu fi heera'ummaan heerichaa akka mirkanaa'uuf jecha utubaalee heerichaa kan ta'ab qajeeltoowwan bu'uuraa shan(qajeeltoo birmadummaa saba, sablammootaa fi Uummataa, qajeeltoo ol'aantummaa Heeraa, qajeeltoo mirgoota namoomaa fi diimokiraasii, qajeeltoo adda bahiinsa amantaa fi mootummaa, fi qajeeltoo iftoominaa fi itti gaafatummaa mootummaa) fudhachuudhaan dhagaa golee godhatee ittiin caaseffamee jira.

Qajeeltoowwan kanneen keessaa caaseffama heerichaa mirgooni namoomaa fi diimokiraasii qabiyyee heerichaa keessaa kutaa bal'aa fi xiyyeffannoo ol'aanaa kan argateedha. Akkaataa heerichi itti mirgoota namoomaa fi diimokiraasii jedhee qodee jiru muuxannoo addunyaa keessatti kan beekame ta'uu baatus qabiyyeen isaa mirgoota sadarkaa addunyaa beekamtii argatan irraa garaagarummaa kan qabu miti. Mirgooni akkaataa kanaan haa qoodaman malee dirqamni isaan hordofsiisan(*duty to respect*) tokko akka ta'e heerichumti ni kaa'a. Garuu mirgoota diimokiraasii jedhamanii kan tarreffaman hunda yoo ta'uu baates, mirgooti diimokiraasii harki caalaan lammilee biyyattii qofaa fi lammilee muraasaaf kan yaadamee bocameedha. Fakkeenyaaaf mirgi socho'uu kan lammilee biyyattii hundaa ta'ee lammileen biyya alaa garuu yoo heyyama mootummaa biyyattii qabaatan fayyadamoo mirga kanaati. Kana jechuun lammuin alaa tokko seeraan ala Itoophiyaa seenee mirga socho'uu mootummaa gaafachuu hin danda'u jechuudha. Akkasumas mirga lammumma argachuu yoo seeraan

heyyamame malee lammii biyya alaaf kennamuu hin danda'u, lammiiin biyyattii garuu dhalootaan argata. Dabalees mirgi filuu fi filatamuu, akkasumas mirgi hiree ofii ofiin murteeffachuu hanga fottaquutti jedhu, mirgi qabeenyaan, aadaan, hawaasummaa fi dinagdee, mirgi guddinaan wal-qabatu, lammilee Itoophiyaa qofaaf kan kennameedha. Tumaaleen akkasii kun yeroo tumaman (T"—U ¾ fÃ¥Ä wN?` wN?[cx^c "Q'x) jechuun kan eegaluudha.

Haa ta'u malee, heerichi yeroo mirgoota namoomaa fi diimokiraasi kanaaf heerichi yeroo beekamtii kenu, daangaa tokko malee kan kenne miti. Tarii mirgoonni hin daangofne kan jiran yoo ta'e illee mirgoonni baay'ee daangaa mataa isaanii qabu. Mirgoonni akka heericha irraa hubatamutti karaalee lamaan daanga'uu danda'u. Isaanis:-haala nagaa keessatti karaa seera qabeessaan adeemsa seeraa eeggatee kan daanga'(appeal to due process of law) fi haala muddamaa keessatti yeroo karaa sirna idileetiin nageenyaa fi tasgabbii uummataa eegsisuun dadhabamutti kan daanga'uudha. Kan jalqabaatiin wal-qabatee adeemsa seeraatiin osoo kabaja namoomaa hin tuqinii fi hin dararin mirgoonni kamiyyuu daanga'uu danda'u. Kan lammataatiin wal-qabatee garuu mirgoonni gonkumaa hin daangofne (*non-derogables*) kan ta'an jiru. Isaan keessaa mirgi yakka dhala namoomaa irratti raawwataman(inhuman and degrading treatments), mirga hiree ofii ofiin murteeffachuu hanga fottoquutti jiruu fi mirgi aadaa ofii guddifachuu, mirgi afaan ofiin haasa'uu, barreessuu fi guddifachuu, mirga wal-qixxummaa daanga'uu akka hin dandeenye heerri federaalaa tumee jira. Haa ta'u malee, heerri Mootummaa Naannoo Oromiyaa fi Waliigalteen Idila Addunyaa ICCPR mirgi lubbuun jiraachuus daanga'uu hin qabu jedhanii jiru. Kanaan wal-qabatee barreessitoota bira ejjennoo garaagarraa lamatu jira. Innis barreessitootni gariin heerichi mirgoota daanga'an osoo hin taane kanneen daanga'uu hin dandeenye gumeessee tarreessee waan jiruuf, tumaan heerichaa hiikkaaf kan saaxilamu miti. Kanaaf, mirgi lubbuun jiraachuu akkaataa heerichaatti yeroo labsii muddamaa daanga'uu danda'a kan jedhan jiru. Kuun immoo Waliigalteen Idila Addunyaa ICCPR mirga lubbuun jiraachuu akka hin daangofne ibsee waan jiruuf, Itoophiyaan immoo waliigaltee kanatti miseensa waan taateef, waliigalteen kun akkaataa heericha kwt 9(4)tti qaama seeraa biyyattii ta'ee jira. Waan ta'eef, mirga lubbuun jiraachuu ibsuu hafuun isaa sababa kanaaf malee heericchi mirga lubbuun jiraachuu daangessuuf kan kaayyefate miti jedhu. Sababa isaaniis yeroo cimsan, namni osoo lubbuun hin jiraatin waa'ee wal-qixxummaa dubbachuu hiika hin qabu, yoo lubbuun jiraate waal-qixxeessita. Darbees mirgi lubbuun jiraachuu kabajamnaan mirgootni kaan daanga'uufis ta'ee daangaa'uu dhabuufis rakkisaa hin ta'u jechuun falmu.

Gama biraatiin immoo heerichi sirna siyaasaa biyyattiin ittiin bulaa jirtu bocee lafa kaa'ee jira. Kanas heericha seena heerichaa, kwt 46(2) fi 47 irraa kan hubatamu yoo ta'u, seena siyaasaa biyyattiin duraan dabarsite mootummaa abbaa irree fi sirna mootummaa gonfoo balaaleffachuun garuu biyya kana jaalalaan, fedhiidhaan, mirgi keenya, eenyummaan keenya, aadaan keenya, afaan keenyaa fi mirgi ofin of bulchuu keenya nuuf eegamee biyya sirna siyaasaa tokkoon bultu ni ijaarra jechuun...seensa heerichaa keessatti (N)uti saba, sablammoonni fi Uummattooni Itoophiyaa garaagarummaa keenya qabannee waliin bulla jechuun jalqaba. Jalqabuu qofaa osoo hin taane, harka caalu eenyummaa sabaa irratti hundaa'uudhaan naannoleen sagal uumamanii walitti dhufuun sirna federaalizimii mootummaa giddugaleessaa tokko qabu ijaarratanii jiru. Beektonni yoo irratti waliigaluu baatanis, federaalizimiin kun biyya kanaan dura mootummaa qabdutu naannolee of danda'oo hin turretti bittinnaa'uudhaan aangessee deebi'anii mootummaa dhaabbatan waan ta'eef, kaayyoonaanii biyyattii bifaa haaraan sirna siyaasaa haaraa jalatti ijaaruudhaaf malee diiguu miti. Kanaaf, federaalizimii Itoophiyaa walitti hidhamuudhaan(holding together) kan uumameedha jechuu dandeenya. Gama biraatiin immoo sirni federaalizimii uumame kun mootummaa naanno fi federaalaatiif mata mataatti qaama seera baastuu, seera hiiktuu fi seera raawwachiiftuu akka qabaatan taasisee waan jiruuf, federaalizimii caas-lameedha jechuu dandeenya. Federaalizimiin caas-lameen kun immoo akkamitti walitti dhufuun lammilee biyya tokkoo bulchuu danda'u kan jedhu irratti(intergovernment horizontal or vertical relationship) irratti heerichi ifatti yoo tumuu baates, qabatamaan wanti mul'atuu fi kaayyoo heerichaa seensa keessatti tumamee jiru irraa kan hubatamu federaalizimiin kun federaalizimii wal-deggeraa(co-operative federalism) jechuu dandeenya. Haa ta'u malee, federaalizimiin kun caasaadhaan kan biyyoota akka USA kan fakkaatu yoo ta'e illee keessoonaanii isaa akka kan biyyoota Jarmanii wal-utubuu irratti kan xiyyeffateedha(*it is integrated rather than distinctive dual power*).

Dhumarratti, heerichi imaammatoota biyyattii garaagaraatiif bu'uura kan ta'eedha. Akkuma fakkeenyatti yoo ilaalle, imaammatni lafa baadiyaa, imaammatni sirna haqaa, imaammatni aajaa alaa, imaammatni dinagdee fi kkf heericha irraa kan maddaniidha. Muujula kana keessatti imaammatoota jiran keessaa imaammata lafa baadiyaa fi imaammata sirna haqaa qofa filanee ilaallee jirra. Imaammata lafaatiin wal-qabatee akka Afriikaatti, keessattuu akka Itoophiyaatti jireenyi lammilee qonna irratti waan hundaa'uuf, lafti dinagdeedhaaf lafee dugdaati jechuun ni danda'ama. Sababa kanaaf bara dheeraadhaaf lafti biyyattii keessatti

dhimma siyaasaa ta'ee ture, amma illee maraammartoo isaa keessaa biyyattiin gumooftee baateetti jechuu hin dandeenyu. Bara Mootummaa Hayilesillaasee fi Dargii keessa imaammatni lafaa ture garaagara ta'us, lammileen biyyattii akka lammii tokkootti lafa isaanii irraa fayyadamoo ta'aa hin turre. Seenaan kana irraa ka'uudhaan imaammata lafa baadiyaatiif heerichi beekamtii kennee kan jiru yoo ta'u, mirga abbaa qabeenyummaan wal-qabatee garuu amma iyyuu sirna durii irraa garaagarummaa hin qabu jedhanii kan qeeqan jiru. Namoonni qeeqa kana baay'isan leellistoota sirna durii yoo ta'an, gareen jijiiramaa fi mootummaan immoo sirni kun akka itti fufu kan taasifameef, sirni durii nutti deebi'a waan ta'eef, mirgi abbaa qabeenyummaa kan mootummaa fi uummataa gochuun tarkaanfiidhuma sirriidha jedhu. Sababa isaanii yeroo itti dabalanii cimsan, lafti qabeenyaa dhuunfaa yoo ta'e, abbootiin qabeenyaa lafa hiyyeessa qote bulaa irraa sassaabbanii qote bulaa lafa malee hambisuun deebisanii hojjechiifachuun sirna durii deebisu waan ta'eef, imaammata sirriidha jechuun falmu. Imaammata sirna haqaatiin wal-qabatee immoo heerichi mirga namoomaa fi diimokiraasiitiif xiyyeffannoo kennuun isaa hangam sirni haqaa diimokiraataawaa ta'e ijaaramuu akka qabu kallattii kan akekuudha. Lammileen Itoophiyaa harki caalaan dheebuu bishaanii fi beelan midhaanii olitti dheebuu haqaatiin rakkachaa turaniiru, ammas dheebuu bahaniiru jechuun hin danda'amu. Dheebuu haqaa kana deebisuuf immoo manni murtii bilisummaa fi itti gaafatamummaa madaalamaa ta'e qabu jiraachuu, qaamoleen dhimmatoota haqaa(justice machinaries) jiraachuun, baajeti gahaa ta'e ramadamuu qofaan kan galma gahu miti. Imaammatni haqaa akka biyyaatti mirgoota namoomaa fi diimokiraasii tiksaa, nageenyaa fi tasgabbii hawaasaa eegsisu jiraachuun mootummaa tokkoof murteessaadha. Qaamoleen haqaa, qaamni seera baasu, qaamni seera raawwachiisu, qaamni seera hiiku, dhaabbileen miti mootummaa, fi miidiyaaleen adda addaa qindoominaan wal-hojjechuu gaafata.

Maddeewwan

Kitaabota

- Alder, John. “Constitutionalism: The Rule of Law and the Separation of Powers.” In *Constitutional and Administrative Law*, by John Alder, 69–89. London: Macmillan Education UK, 1999
- Alemu, Tiruye. “Policymaking Practice and Challenges of House of Peoples Representatives (HoPRs).” *Public Policy and Administration Research*, 2015
- Anuye, Steve Paul, Akombo Elijah Ityavkasa & Abdulsalam Muyideen Deji. “The Doctrine of the Rule of Law; a Necessity to Democratic Governance” Volume 17, no. Issue 4 (2017).
- Assefa Fisha(PhD). “Federalism.” Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute, 2009.
- A.V Dicey. *An Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. Tenth Edition. Universal Law Publishing co., 2008.
- Ayferam, Gashaw. “Constitution, Constitutionalism and Foundation of Democracy in Ethiopia” 2, no. 1 (2015):
- Barber, N. W. *The Principles of Constitutionalism*. 1st ed. Oxford University Press, 2018.
- Blerton SINANI. “A Critical Legal Overview of the Concept of Constitution as the Highest Legal-Political Act of the State in the Light of Constitutional-Juridical Doctrine,”
- Bryan Garner, ed. “Black’s Law Dictionary.” st. Paul: West Group, 1999.
- Bulmer, Elliot. “What Is a Constitution? Principles and Practice.” *International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA)*, International IDEA Constitution-Building Primer 1, Second edition (2017):

- Carolan, Eoin. *The New Separation of Powers: A Theory for the Modern State*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2009.
- Catherine Soanes, and Angus Stevenson, eds. “Concise Oxford English Dictionary.” Vol. eleventh edition. Oxford Dictionary. Oxford University Press
- Charles Howard McIlwain. - *Constitutionalism_Ancient and Modern*. Revised edition. Cornell University Press, 1947.
- Fuller, Lon L., and Kenneth I. Winston. “The Forms and Limits of Adjudication.” *Harvard Law Review* 92, no. 2 (December 1978)
- “Jeremy Waldron - Political Political Theory_Essays on Institutions-Harvard University Press (2016
- John Alder. *General Principles of Constitutional and Administrative Law*. Fourth edition. Palgrave Law Masters, 2002.
- “Jørgen Møller, Svend-Erik Skaaning (Auth.) - The Rule of Law_ Definitions, Measures, Patterns and Causes-Palgrave Macmillan UK (2014)
- “Martin Shapiro - Courts_ A Comparative and Political Analysis-University Of Chicago Press (1986)
- Maurice Adams, Anne Meuwese, Ernst Hirsch Ballin, ed. - *Constitutionalism and the Rule of Law*. Bridging Idealism and Realism-. Cambridge University Press, 2017.
- “Max Weber - Economy and Society_ An Outline of Interpretive Sociology-University of California Press (1978)
- Mortimer N.S. Sellers, James Maxeiner, ed. *Law, Liberty, and the Rule of Law*. IUS GENTIUM COMPARATIVE PERSPECTIVES ON LAW AND JUSTICE, VOLUME 18. Springer Dordrecht Heidelberg New York London, 2013.
- “N. W. Barber - The Principles of Constitutionalism-Oxford University Press, USA (2018)
- Nigussie Afesha. “The Practice of Informal Changes to the Ethiopian Constitution in the Course of Application,” MIZAN LAW REVIEW, Vol. 10, no. No.2 (December 2016).
- Norris, Pippa. “Choosing Electoral Systems: Proportional, Majoritarian and Mixed Systems.” *International Political Science Review* 18, no. 3 (July 1997)
- PAUL GOWDER. *The Rule of Law in the Real World*. Cambridge University Press, 2016.
- Regassa, Tsegaye. “The Making and Legitimacy of the Ethiopian Constitution: Bridging the Gap between Constitutional Design and Constitutional Practice.” *Africa Focus*
- Reuter, Lutz R., and Wolf Linder. “Swiss Democracy: Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies.” *German Studies Review* 19, no. 2 (May 1996)
- Sandalow, Terrance. “Constitutional Interpretation.” *Michigan Law Review* 79 (n.d.)
- Tadesse Melaku. *Introduction to Constitutional Law*. Vol. volume 1
- THOMAS W. MERRILL. “The_Constitutional_Principle_of_Separation_of_Powers.” *The UniversityofChicago, THESUPREMECOURTREVIEW*, 1992.
- Tuck, Richard. *The Sleeping Sovereign: The Invention of Modern Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015
- Wilder, Paul. “The International IDEA Handbook of Electoral System Design.” *Representation* 36, no. 2 (June 1999): 178–80.
- Alder, John. “Constitutionalism: The Rule of Law and the Separation of Powers.” In *Constitutional and Administrative Law*, by John Alder, 69–89. London: Macmillan Education UK, 1999.
- Anuye, Steve Paul, Akombo Elijah Ityavkasa & Abdulsalam Muyideen Deji. “The Doctrine of the Rule of Law; a Necessity to Democratic Governance” Volume 17.

- Fissahea, Aseffa (PhD). “Federalism.” Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute, 2009.
- A.V Dicey. *An Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. Tenth Edition. Universal Law Publishing co., 2008.
- Ayferam, Gashaw. “Constitution, Constitutionalism and Foundation of Democracy in Ethiopia” 2, no. 1 (2015): 12.
- Barber, N. W. *The Principles of Constitutionalism*. 1st ed. Oxford University Press, 2018.
- Blerton SINANI. “A Critical Legal Overview of the Concept of Constitution as the Highest Legal-Political Act of the State in the Light of Constitutional-Juridical Doctrine,”
- Bryan Garner, ed. “Black’s Law Dictionary.” st. Paul: West Group, 1999.
- Bulmer, Elliot. “What Is a Constitution? Principles and Practice.” *International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA)*, International IDEA Constitution-Building Primer 1, Second edition (2017)
- Carolan, Eoin. *The New Separation of Powers: A Theory for the Modern State*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2009.
- Charles Howard McIlwain. - *Constitutionalism_Ancient and Modern*. Revised edition. Cornell University Press
- Fiseha, A. “Federalism And The Adjudication Of Constitutional Issues: The Ethiopian Experience.” *Netherlands International Law Review* 52, No. 1 (May 2005): 1–30.
- Fuller, Lon L., and Kenneth I. Winston. “The Forms and Limits of Adjudication.” *Harvard Law Review* 92, no. 2 (December 1978)
- Jeremy Waldron - Political Political Theory_ Essays on Institutions-Harvard University Press (2016).
- John Alder. *General Principles of Constitutional and Administrative Law*. Fourth edition. Palgrave Law Masters, 2002.
- Jørgen Møller, Svend-Erik Skaaning (Auth.) - *The Rule of Law_ Definitions, Measures, Patterns and Causes*-Palgrave Macmillan UK (2014).
- Martin Shapiro - Courts_ A Comparative and Political Analysis-University Of Chicago Press (1986).
- Maurice Adams, Anne Meuwese, Ernst Hirsch Ballin, *Constitutionalism and the Rule of Law*. Bridging Idealism and Realism-. Cambridge University Press, 2017.
- Max Weber - Economy and Society_ An Outline of Interpretive Sociology-University of California Press (1978).
- Mortimer N.S. Sellers, James Maxeiner, Ed. *Law, Liberty, And The Rule Of Law*. Ius Gentium Comparative Perspectives On Law And Justice, Volume 18. Springer Dordrecht Heidelberg New York London, 2013.
- N. W. Barber - *The Principles of Constitutionalism*-Oxford University Press, USA (2018).
- Afesha, Nigussie. “The Practice of Informal Changes to the Ethiopian Constitution in the Course of Application,” MIZAN LAW REVIEW, Vol. 10, no. No.2 (December 2016).
- Norris, Pippa. “Choosing Electoral Systems: Proportional, Majoritarian and Mixed Systems.” *International Political Science Review* 18, no. 3 (July 1997).
- Paul Gowder. *The Rule Of Law In The Real World*. Cambridge University Press, 2016.

- Reuter, Lutz R., and Wolf Linder. "Swiss Democracy: Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies." *German Studies Review* 19, no. 2 (May 1996)
- Sandalow, Terrance. "Constitutional Interpretation." *Michigan Law Review* 79
- Tadesse Melaku. *Introduction to Constitutional Law*. Vol. volume 1
- Thomas W. Merrill. "The_Constitutional_Principle_Of_Separation_Of_Powers." *The Universityofchicago*, Thesupremecourtreview, 1992.
- Tuck, Richard. *The Sleeping Sovereign: The Invention of Modern Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Wilder, Paul. "The International IDEA Handbook of Electoral System Design." *Representation* 36, no. 2 (June 1999): 178–80.
- Rosalind Dixon, Constitutional Drafting and Distrust, International Journal of Constitutional Law (forthcoming) [2015] University of New South Wales Law Research Series 32
- Nanako Tamaru and Marie O'Reilly, A women's Guide To Constitution Making, January 2018,
- Gudina, Merara (2007), Party Politics and Elections in Ethiopia: 1991-2005, in Kassahun Berhanu et.al (eds.), *Electoral politics, Decentralized Governance and Constitutionalism in Ethiopia* (Addis Ababa University press, 2007),
- Shimelis Hailu, Challenges and Prospects of Democratization Process in Ethiopia. Department of Civics and Ethical Studies, College of Social Science, Wollo University, International Journal of African and Asian Studies, An International Peer-reviewed Journal Vol.40, 2017.
- Asnake Kefale and Hussein Jemma (2007), Ethnicity as a Basis of Federalism in Ethiopia: Cases of the Harari National Regional State (HNRS) and Dire Dawa Administrative council (DDA), in Kassahun Berhanu et.al. (eds.), *Electoral politics, Decentralized Governance and Constitutionalism in Ethiopia* (Addis Ababa University press, 2007),
- Beza Dessalegn ♣, Comment On Ethnic Minority Rights Under The Ethiopian Federal Structure, *Mizan Law Review* Vol. 6 No.2, December 2012
- Minasse Haile (1996), "The New Ethiopian Constitution: Its Impact upon Unity, Human Rights and Development", 20 *Sulfolk Transnational Law Rev*.1
- Leake Mekonen Tesfay, Unconditional Right to Secession in Ethiopia:Comparison between the Federal Constitution, the State Constitutions, and International Instruments, 2013
- Encyclopedia of Britanica, accessed at September 6, 2019
- HayileYesus Taye, Issues of Minority Rights in the Ethiopian Federation, 2012, ECMI Working Paper,
- Habtamu Alebachew , 'The Developmental State and Secularism' in Ethiopia'sContext', 2014
- Michael Johnston, Department of Political Science, Colgate University, Good Governance: Rule of Law, Transparency, and Accountability, Department of Political Science, Colgate University,
- Massimiliano Tomba, Who's Afraid Of The Imperative Mandate? University Of California, Santa Cruz, Vol.1, Issue

- *B+üilent ALGAN*^{*}, Rethinking "Third Generation" Human Rights, Vol:1, No:1 (Summer: 2004), pp. 121-155
- Patrick Macklem*, Human rights in international law: three generations or one? London Review of International Law Volume 3, Issue 1, 2015
- Adem Kassie Abebe Human Rights Under The Ethiopian Constitution: A Descriptive Overview, MIZAN LAW REVIEW Vol. 5 No.1, Spring 2011, f57, Tsegaye Regassa, Making Legal Sense Of Human Rights: The Judicial Role In Protecting Human Rights In Ethiopia* (Mizan Law Review)Vol. 3 No.2, September 2009,
- Endawke Tsegaw, Fiscal Federalism, Teaching Material, Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute, 2009(unpublished),
- Brendan O'Leary, Encyclopedia Princetoneinsis, Federalism and Federation,
- Elliot Bulmer Federalism International IDEA Constitution-Building Primer 12 First published in 2015 by International IDEA
- Daniel Elazar, Exploring Federalism (Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press, 1987)
- Assefa Fishaa(PhD), Federalism, Teaching Material Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute(unpublished), 2009
- Dessalegn Rahmato, 1995, Special Issues on Land Rights and Access to Land in Post,
- Yigremew Adal, Review of Landholding Systems and Policies in Ethiopia under the Different Regimes, EEA/Ethiopian Economic Policy Research Institute, December 2002
- Sileshi Zeyohannes (LL.B, LL.M), Constitutional Law II, Sponsored by the Justice and Legal System Research Institute, 2009,

Seerota

- Chaartera Ce'umsaa Mootummaa Yeroo Itoophiyaa bara 1991
- Heera Mootummaa Federaalaawaa Diimokiraatawaa Itoophiyaa, bara 1995
- Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa, bara 2000,

Interneetii

- <http://constitutionnet.org/country/constitutional-history-ethiopia> at August 26, <https://www.youtube.com/watch?v=5UkwtgBD8mw>
- <https://chilot.files.wordpress.com/2011/11/the-transitional-period-charter-of-ethiopia.pdf>
- <http://www.operationspaix.net/775-biographie-de-wodajo-kifle.html>
- <https://www.youtube.com/watch?v=ip5yV1YKmZw>
- <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20999/volume-999-i-14668-english.pdf>
- <https://chilot.me/wp-content/uploads/2011/01/proc-no-16-1996-flag-and-emblem.pdf>
- <https://chilot.me/wp-content/uploads/2011/01/proc-no-48-1996-flag-and-emblem-amendment.pdf>

- <https://chilot.me/wp-content/uploads/2011/01/flag.pdf>
- <https://www.britannica.com/topic/political-system/Constitutional-government>
- <https://www.google.com/search?client=opera&q=By+Adem+Kassie+Abebe%2C+University+of+Pretoria%2C+South+Africa&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8>

DHIMMOOTA

1. Dhimma Saba Silxee

Jalqaba irratti iyyattooni lama kan saba Silxee bakka buuna jedhan himmannoo isaanii dhiheeffataniiru. Himannoonaanisaanii kunis booda irra nama yeroo sanatti miseensa bakka bu'oota uummataa ta'e kan miseensa paartii Tokkummaa Diimokraataawaa Silxee ta'een irra deebi'amee yaadichi dhihaate. Iyyannoo isaanii keessattis iyyattooni seeraa ala fi haala heera faallessuun fedhii isaanii malee uummani Silxee yeroo dheeraaf Guraagee jedhamuun kan waamamaa jiran waan ta'eef, MMF kun akka mirga ofin ofbulchuu isaanii isaaniif kabachiisuu fi manni marichaa mirga heeraan isaaniif kenname akka eegsisuuf gaafataniiru. Iyyannoo isaanii kana keessattis irra ejjechuun uummanni Silxee akka Guraagee hin taane fi uummataa of danda'ee aadaa, afaan, seenaa fi qubsuma mataa isaa qabu akka ta'e ibsaniiru. Itti dabaluunis, Guraageedha jedhamanii lakkaa'amuun isaaniis mirga heeraan of bulchuu isaaniif kenname waliin kan walfaalleessuu akka ta'e ibsaniiru. MMF yaada Koree Calaltuu irratti hundaa'uun dhimmicha keessumeesseera. Dhimmicha erga keessumeessuuf fudhatee booddee manni marichaa koreen calaltuu dhimmoota akka eenyu akka gaaffilee mirga ofin ofbulchuu yoo dhihaate keessumeessuu akka qabu fi adeemsa maalii keessa gaaffiin akkanaa akka darbuu qulqulleessuun akka dhiheessuuf gaafateera. Kanas qulqulleessuun yaada dhihaate irratti hundaa'unis MMF dhimmicha gara mana maree naannootti akka deebi'uuf yaada furmaataa kenneera.

MMF yaada isaa mana maree naannoof yeroo ibsutti, qajeeltoo furmaata jalaatti jiru dursuun xumuruu (principle of exhaustion of local remedies) dursamee guutamuu akka qabu kaasuun,

qaamoleen dhimma kana fidan seeraan kan kaa'ame falli osoo jiru kallattiin gara MMF dhufuu akka hin dandeenye ibseeraa. Haa ta'u malee, qaamni kun furmaata jalaa duguugee erga xumuree booddee dhimma isaa gara MMF ttidhiheeffachuu kan danda'u ta'uu ibseera. Kunis, murtiin mana maree naannoon kennname heeraan kan walitti bu'udha kan jedhu ykn garaa hin geenyeyo ta'e dhiheeffachuu kan dandaa'an ta'uudha. Dabalees, MMF manni maree naannoo dhimma kana keessumeessuu keessatti kallattiin hawwaasa gaaffii kana kaase hirmaachisuun keessumeessuu akka qabu karaa agarsiiseera. Adeemsa kana keessattis kallattiin sabni gaaffii kaase hirmaachuu, kunis karaa sagalee iccitii ta'een filannoo geggeessuu, filannoongeggeeffamus bilisaa fi haqa qabeessa ta'uu isaa qaama sadaffaan kan ilaalamu ta'uu akka qabu yaada kenneeraf.

2. Dhimma Kadijja Bashir

Dhimmi kun MMF ykn Koree Calaltuuf kan dhihaate Waldaa Abukaattota Dubartoota Itiyophiyaan abbaa dhimmaa Kadijja Bashir jedhamtu bakka bu'unidha. Dhimmichis kallattiin mana murtii Naibaan murtii seera Shariyaa bu'uureffachuun kennname kan ilaallatudha. Otoo gara MMF hin dhufin dura dhimmichi sadarkaa keessa darbuu qabu hunda darbuun oliyyannoonganga mana murtii Ijibbaata Federaalaatti deemamee kan cime ture. Iyyattuun ammaa kuniif miiltoon ishee namoonni lama kan dhimmicha keessaatti himatamtoota turan duraan mormii isaanii mana murtii Naibaa saniif dhiheessanii turan, mormii isaaniinis dhimmichi mana murtii Naibaan ilaalamuu akka hin qabnee fi seera amantaanis dhimmi isaanii akka ilaalamu kan hin barbaanne ta'uus ibsaniiru. Haa ta'u malee, manni murtichaa mormii isaanii kufaa gochuun dhimmicha ilaaluu itti fufeera. Bu'uura kanaanis, dhimmicha seera Shari'aan ilaaluun murtii isaanitti kenneera.

Kanaan osoo jiruu, Waldaan Abukaatoottaa Dubartootaa gargaarsa iyyaattuuf kenneera, gargaarsa isaa kanas sababa dhimmichi akkaataan itti manneen murtii keessa darbe hundatti keessumeeffame mirga iyyattuu kan miidhuu fi walumaagaltti ammoo mirga dubartootaa kan miidhu waan ta'eef kallattiin mirga dubartootaa heeraan kennnamee jiru kan cabsudha jechuunidha. Iyyattuunis gargaarsa waldaa kanaan dhimma ishee gara Koree Calaltuu Heeraatti dhiheeffatteetti. Iyyata kanaanis, murtiin mana murtii Na'ibaan kennname heeraan kan walitti bu'uu fi murtiin Dhaddachi Ijibbaataa M/Murtii Federaalaah dhadachaa idilee kenes kan heera cabsu ta'uu isaa mormii ishee dhiheeffatteetti.

Koreen kunis dhimmicha ilaaluun akkaataa manneen murtii sadarkaa hunda jiran dhimmicha itti keessummeessan kallattiin HMFDRI kwt. 34(5) jalatti eegumsa argate kan gareewwan mirga mana murtii amantaan ykn aadaan dhimma isaanii keessumeeffachuu danda'an jedhu

irra kan darbe ta'uu isaa kaasaniiru. Bu'uura tumaa kanaanis dhimmooni maatii fi dhuunfaa mana murtii aadaa fi amantii kan ilaalamuu danda'u fedhii gareewwanii irratti yoo hundaa'e qofa akka ta'es kaasaniiru. Kanaaf, aagoon manneen murtii amantaa fi aadaa akka manneen murtii idilee aangoo dirqisisummaa hin qaban jechuudha. Kana jechuunis, manni murtii Ni'abaa dhimma fedhii gareewwaniin ala keessummeessuun isaa heera waliin kan walfaalleesu ta'a jechuudha.

Kunis kan ta'uu danda'eef, dhimmi amma dhihaatee jiru kallattiin otoo gareewwan dhimmicha keessa jiran mormaa jiranii murtii kenname waan ta'eefidha. Dhimmoota maatii fi dhuunfaa ilaachisee manni murtii kun murtii kennuu kan danda'u ykn dhimmicha keessumeessuu kan danda'u fedhii gareewwanii qofa irratti hundaa'etudha. Yaada kanas Koreen calaaltuu MMF tiif dhiheessuun manni maree kun manneen murtii amantaas ta'e idileen murtii isaan dhimmicha irratti kennan heera kan faallessu jechuun murteessaniiru.

3. Daffaar Asaffaa

**የኢ.ፌ.ዲ.ሪ የፌዴራልና የክርክር ቤት 5ኛ የጥርጋማ ኮሙን
4ኛ ዓመት 1ኛ መደበኛ ገባ**

መከተሉም 29 ቀን 2011 ዓ.ም

አመልካች፡- ከቶ ደሳ. አበበ

ተጠሪ፡- ከቶ ደራሳ አቶ

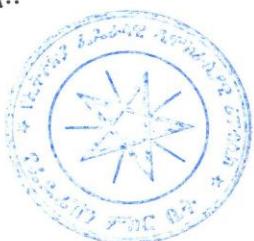
**የኢ.ፌ.ዲ.ሪ የፌዴራልና የክርክር ቤት አመልካች ያቀረቡትን የሕግ መንግስት ትርጉም የያዊ
መርምጃ የሚከተለውን ስነ መንግስታዊ ውሳኔ ለጥቃቄ፡-**

ወሰኑ

የዚህ የኢ.ፌ.ዲ.ሪ መሬት ክርክርን የተመለከተ ለመን ክርክር የተቻመረውም የእሁን አመልካች ከሳሽ
በመሆኑ በአድማራል ከላል ከ-የ ወረዳ ቁ/ቤት በመሰረቱት ከስ ወለድ አገብ ከምሩ ይምር
ከእንደሸ እና ዝር ሰጪ ሰጪውን የነበረበ የበተሰብ ይዘት መሬት አዋጅናን በመጥቀስ
የእንደሸ እና ዝር ወ/ሮ ጥሩ አቶ በ2006 ዓ.ም ለጥቃቄ ተጠሪ አሳይበበ ለሌደዎች በሁዋ ተገዢው
እንዲመልከላቸ በማለት በመሰረቱት ከስ መካከል ነው፡፡

የእሁን ተጠሪም በቀረቡት መሰቢ የሚች ወ/ሮ ጥሩ አቶ ወንጀም በመሆናቸው ማችን
እያደንደ ይዘዋዋው የኩራት እና ወ/ሮ መሆናቸውን፣ አመልካች ከሚች ዝር መሬቱን
ይጠቀሙት ያልነበረ መሆኑንና የሚችም በተሰብ ለሌደዎች ይዘዋው ለአመልካች አይገባም
በለው ተከራክረዋል፡፡

ቅ/ቤቱ ከዚያው መሬት አስተዳደር መረጃ እንዲሰጠው በይቀ 04/17/2008 ዓ.ም በተገኘ
ደብዳቤ አመልካች ከ10 ዓመት በፊት በመሬቱ ይጠቀም እንደነበረው በቀን 3/05/ 2008 ዓ.ም
በተገኘ ለሌደ ይዘዋዋው መሬቱን ይጠቀሙት የነበረ መሆኑን ተገልጻል፡፡ ከዚህ በተጨማሪ
ቅ/ቤቱ የግራ ቅናን የክርክር ከሰማ በቃለ የከልሎን የመሬት አዋጅ ተከትሎ የወጣውን ደንብ
ቀጥር 151/2005 እንቀጽ 32ን መቅረብ አመልካች አሳይቸው ከምት 30 ዓመት ለሌደዎች በ12
ዓመት ገዢ ወሰኑ ለሌደዎች የሰመጥዋቸው የፌዴራል ሰበር ሰማ ተሰጥ ወሰኑ ለመ እና ከ10
ዓመት በለይ የቆየ ታስቦትን መጠየቅ እንደማይችል የሰጠውን አስተዳደር ውሳኔ በመጥቀስ
አመልካች የመሬት ይዘዋው አይገባቸውም የሚል ውሳኔ አስተላላቸል፡፡

እመሰከተ አበቱታቸውን እስከ ፈዴራል ሰበር ስሜ ቅሎት ይረዳ በያቀርብም የሰር ዓይነት
ወኑኝ ጽንጻል::

አመልካች የሚች አባታቸው እና የእንደሸረ እናታቸው ይዘታ ከአባታቸው ጥሩ በጀት ስነዎች እናታቸው ሰም ሆኖ የቆየ መሆኑን ጥበኑው ተረድጋል፡፡ አመልካች ለውረዳ ፍ/ቤቱና ለተገኘው ባቀረቡት እብቻታ መራቱን ከአባታቸው ጥሩ በጀት ከእንደሸረ እናታቸው ዝር በጋራ ይጠቀሙ እንደሰር የገለጽ ለሆነ ፍ/ቤቱም መራቱ ከሚገኘበት መረዳ ካለው መራቱ አስተዳደር ማስረጃ እንዲሰጣው መይቷል፡፡ መራቱ አስተዳደሩ ለፋ/ቤቱ በለካቸው ሁሉት ያሰጠውች አመልካች ከሚች እንደሸረ እናታቸው ዝር በመራቱ ይጠቀሙ የነበረ መሆኑን ይጠልያለ፡፡ በቀረቡው የወማይነሬ መሰረት ተጠሪ ማቻቻን እላቸው ወደሚኖሩበት ሌላ መረዳ ወሰድው መራቱን በለላ ለው እያሳራሁላቸው አስከሚጥሩ ደረሰ ከእባታው ዝር ይኖሩ የነበረ መሆኑን ተረጋግጣል፡፡

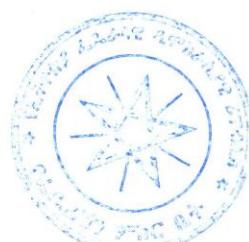
ትኩወው ተያያዥ በሽ/ቤቱ በኢትል እንዲጠሩ በስቀመጥው አቅጣጭ መሠረት በተያያዥ ላይ ተጨማሪ
ማሳረጃ እንዲሰጠው የእርማንኛ ካልል ስምን ስም በንድ ከደረሰ የገበር መሠረት አስተዳደርና
ከጠቃቀም ድ/ቤት ተጠሪው በቀጥር 1116/99135 በቀን 26/03/2010 ዓ.ም በለክው ያጠየው
በኩል ተከራካሪ መገኘት ሁሉትም አርብ አድር መሆናቸውን፣ ይዘታውን ከሚች ጥሩ አያኑ
ሁመምን ስጠቀሙ የነበሩት አመልካቹ መሆናቸውን በአካባቢው ካለ ለዚህ ያጠግኗል
መሆኑን ይዘታውን ከርክር ተቋምር እስከተመስከቡት ቀን 21/01/2007 ዓ.ም ያረጋል
በአመልካቻና ስምን ጥሩ አያኑ እና የነበረ መሆኑን በመተቀበ ማረጋገጫ ልዩ ሌ::

በኢትዮ የመሬት ይዘት ወይም የሚያጠቃልችን ንብረት ላይ ከሰው ማስረጃ ይልቀ የሰነድ ማስረጃ
ቅድመግኝ የሚሰጠው ነው:: በዚህ ጉዳይ ላይ ከመረዳው መሬት አስተዳደር ልዩ/ቤቱ የተካሂት-
ሁለት ደንብዎች አመልካች ከመሬት ይዘታው ተጠቁማ የነበሩ መሆኑን ስለሚጠቅላ በከልሉ
መሬት አዋጅ 130/99 እንቀጽ 2 ንብረት እንቀጽ 10 እና እንቀጽ 9 ንብረት እንቀጽ 2 መሰረትም
የሚች ወንድም ከሆነው ተጠሪ ይልቀ አመልካች ከሚችች ወር ተገኘ በሙሉን ከመሬቱ
ይጠቀሙ ስለዚህ ስሜኛ የቀረበ በተሰጣቸው:: የዚንድቻም ይህ ሲጠ በመሬት አጠቃቀም
ዘረፋ ቅድመግኝ የሚሰጠው በመሬቱ ተጠቁማ የነበሩን ስው በሙሉን ነው::

፩/፻፭ የነገዱ የደርሱ ጉዳይ ካስው ማስረጃ መካከልት እንዲ የለንድ ማስረጃን መሠረት
እለማድረጋት ደርሱውም መሰረት የደረሰው መጠቀምን ስያሜን የከመልካች አባት የጥሩበትን
ገዢ መሆኑ የወሳኑውን አግባብ አለመሆኑ ያሳያል፡፡ የተጠቀሰውም የደርሱ ጉዢ እንደ
መንግስታዊ መሠራት ያለው አይደለም፡፡ ይህ መሳሪቱ አመልካችን ከዚህተም መፈጸምው
የሚገኘበ኏ል የአገልግሎት መንግስቱን እንቀጽ 40 ዓላማ እንቀጽ 4 የሚቻሉን ለሰነድ ጉዳይ የአገል
መንግስት ታርጉም ያስፈልጋዋል ሲል ጉባኤው በሙሉ ድምጽ ተስማምቶ በኢትዮጵል እንደ
መንግስት እንቀጽ 84 ዓላማ እንቀጽ 1 እና በአዋጅ ቅጽ 798 እንቀጽ 3 ዓላማ እንቀጽ 1
መሰረት ለመጨረሻ መሳሪቱ ልማት በቁጥር የወሳኑ ምሳሌን አቅርቦል፡፡

հԱԼՍԹ ՈՄՆՈՒԴԻ ՔՄԿ ԱՌ ԴԻՐ ՈՒԴԻ ՄՈՎՈՂՈՒԴԻ ԴԵՐԴՅ ՀԸ ՔՊՎՈՒԴԻ ԴԻՐԸ Ք ՔՄ
ԻՄՂԵ ԺԵՐ ՀՆՁՔՎԾՈ ՄՈԾՔԴԻ ՔԸԴԻ ՄՈՎՈՂՈՒԴԻ ԴԻՐԸ ՀՊԸ ԴՊՆ ՊԳՀՈՄ ՔՄԸՆ
ԿԸՈ ՂՅ ՈՒ ՄԵԸԸԴԻ ԿԸԸԴ ՈՒՆ ՔԽՄԸՆԻՖ ՄՈՎ ՀՊԸ ՀԸ ՀՆԸ ԴՄԸ ՈՒ1978 Գ.Թ
ԻՄ.Ս ՀԼՃ ՈՊԴԻ ՔՏԱԲ ՈՄՄԻ ՔԽՄՆ ՀԽՄԸՆԻՖ ԻՆՅԸՆ ՀԸՄՖՈ Ո/Ը ԴԿ ՀԸ
ՉԸ ՈՄՄԻ ԻԿՀԿ ՈՒՆՈՒԴԻ ՔԿԾԾ ՄՈՎՔԴ ՈՇԵ Ո.ՊՓՄ. ՔՔԲ ՄՈՄԻ ՈՓԴԴ
ԴԻՐ ԻՄՂՄԸՆԻԴԻ ՔՄԸՆ ՄՈՎԴԻ ՀՆԴԴԸՆ ՈՄԸՆ, ՈՒԴԻ ՄՈՎՈՂՈՒԴԻ ՀՆՖՔ 40
ՅՆԸ ՀՆՖՔ 4 ՀԸ ՈՆԸՄԸ ՊԵՆՎ ԻԸՆՎ ՄՈՎՈՂՈՒԴԻ ՔՂՄԸ ՄՈՎԴԻ ՀՆԴԸՆ
ՀՄԸՖԹՄ ՀՎՔ ՔՄԸ 130/99 ՀՆՖՔ 9 ՅՆԸ ՀՆՖՔ 2 ՄՈՎՀԴԻ ՔԸՄԸ ՄՈՎՈՒԴԻ ՔԸՈՒ
ՄՈՎԴԻ Ո.ՊՓՄ. ՈՔԲԴԻ ՈԽՄՆ ՀԽՄԸՆԻՖ ՀՆՁՄՆ ՀԸ ԴՄԸՆ ԶՊԳ ՄԸՖ Ո/Ը ԴԿ
ՀԸ ՀԸՄՖՈ ՈՄՄԸՆԻՖ ԱԲ ՔԿԾԾ ՄՈՎԴԻ ՈԽՆ ՔՂՊԸ ՈՊՂՈՒԴԻ ՔՄԸՆ-ԴԻ ՄՈՒՆ-ԻԸԸ
ՀՆՅԸՐԸ ՔՄԿ ԱՌ ԴԵՐԸՆՈՒԸ:

ይህንና ከዚያ ቅርጫ በት ይምር እስከ ፊልጂል መቻለይ ቅርጫ በት ስበር ስሜ ቅሉት ይረዳ
በአመልካች ከርክር የተነሳበት የእርሻ መሬት በተጠሪ የተያዘው የለአማካብ ስለሆነ እንዲፈቀልኝ
ወሰኑ ይሰጥልኝ በማለት የቀረበውን ክቡ በሚገባ ስይመረምኑና ልደግና የአሁን ተጠሪ የእርሻ
መሬቱን ለለቀ አይገባም ሌሎ የሰጠት ወሰኑ አንቀጽኑን የሚችሉን ሆኖ ተገኘቸል::

በመሆኑም የእር ቅርጫ በቶች ወሰኑ የፊልጂል አንቀጽኑን መንግሰት እንቀጽ 40 ዓላማ እንቀጽ 4
ድንጋጌን የሚችሉን ስለሆነ ወሰኑው በኢትዮጵያ አንቀጽኑን መንግሰት እንቀጽ 9 ዓላማ እንቀጽ 1
መሰረት ተፈጸማለት አይኖረውም በማለት የዚህ ቅርጫ በቱ የአንቀጽኑን ተርጉም በመሰጠት
ወሰናል::

ተኩባብ

1. በእርማያ ክልል ስሜን ስዋ በን ከየ መረዳ ቅርጫ በት ተስተቶ እስከ ፊልጂል መቻለይ
ቅርጫ በት ስበር ስሜ ቅሉት ይረዳ የእናው ወሰኑ የኢትዮጵያ አንቀጽኑን መንግሰት እንቀጽ
40 ዓላማ እንቀጽ 4 ዓንጋጌን የሚችሉን ስለሆነ ተፈጸማለት አይኖረውም ሌሎ የዚህ
ቤቱ የወሰኑ በመሆኑ ወሰኑውን አውቀው በወሰኑው መሰረት እንዲፈጸሙ የወሰኑው
ግልጻም ለፊልጂል መቻለይ ቅርጫ በት እና ለእርማያ ክልል መቻለይ ቅርጫ በት
ይተለፈናልቸው::
2. የወሰኑው ባልጣም ለበለጥም ይሰጥ::
3. የቀረበው የወሰኑ ሁሳብ መጽእቷን እንዲያውቀት የወሰኑው ባልጣም ለፊልጂል አንቀጽኑን
መንግሰት ጉዳቶች አጠራ ጉባኤ ይለከ::

